

Att lämna våldsbejakande extremism.

En kunskapsöversikt

Christoffer Carlsson

Att lämna våldsbejakande extremism

Att lämna vålds- bejakande extremism. En kunskapsöversikt

Christoffer Carlsson

*Institutet för Framtidsstudier
Forskningsrapport 2016/1
Stockholm 2016*

Institutet för Framtidsstudier är en självständig forskningsstiftelse finansierad genom bidrag från statsbudgeten och via externa forskningsanslag. Institutet bedriver tvärvetenskaplig forskning kring framtidsfrågor och verkar för en offentlig framtidsdebatt genom bland annat publikationer, seminarier och konferenser.

© Författaren och Institutet för Framtidsstudier 2016

ISBN 978-91-982091-4-3

Omslagsfoto: Michael Erhardsson

Tryck: Elanders, 2016

Distribution: Institutet för Framtidsstudier

Innehåll

Förord	8
Del I: Utgångspunkter	9
1. Inledning	10
Inledande begreppsdiskussion	11
<i>Begreppet våldsbejakande extremism</i>	12
<i>Tre miljöer – tre former av extremism?</i>	14
<i>Att lämna våldsbejakande extremism</i>	17
De närliggande fälten	20
Del II: Inträden och utträden ur våldsbejakande extremism	23
2. Inträden: individer, faktorer och processer	24
Inledande anmärkningar	25
De svenska miljöerna	26
<i>Kön, ålder, geografisk spridning och brottslighet</i>	27
Från profiler till faktorer: en förklaringsmodell	29
Inträdet som social process	32
<i>Typologiers användbarhet</i>	33
<i>Vägarna in</i>	35
<i>Vägarnas kontext</i>	38
3. Utträden: rapportens utgångspunkter	39
Subjektiva och sociala faktorer	41
Relationen mellan subjektiva och sociala faktorer	42
Rapportens litteratursökning	44
Studier, metoder och berättelser	46
<i>Selektionseffekten</i>	47
<i>Life as lived vs. Life as told</i>	48
4. Utträden: betydelsen av att <i>vilja</i> lämna	50
Varför vill man lämna?	52
Inifrån miljön: dimensioner av disillusionment	54
<i>Miljöns organisation och medlemmar</i>	55

<i>Våldets betydelse</i>	57
<i>Ideologins (oklara) betydelse</i>	57
Utanför miljön	60
Sociala institutioners funktion	61
En viktig länk	64
Likheter snarare än skillnader mellan miljöerna	64
5. Utträden: sociala faktorerers betydelse	65
Yrkesliv och privatliv: två centrala sfärer	67
<i>Sociala relationers dynamik</i>	69
Sociala förhinder och problem i utträdesprocessen	70
<i>Socioekonomiska faktorerers betydelse</i>	72
<i>Stigmats betydelse</i>	73
<i>Fördelarna med att stanna</i>	75
Länken mellan det subjektiva och det sociala	77
Del III: Utträden ur andra miljöer	79
6. Att (fortsätta och) upphöra med brott	80
Att upphöra med brott	81
<i>Sociala faktorer som vändpunkter</i>	82
<i>Vändpunktens konsekvenser</i>	83
<i>Vändpunkter som "hooks for change"</i>	85
<i>Vändpunkternas dynamik i livsloppet</i>	86
Betydelsen av <i>kumulativ ofärd</i> för fortsatt brottslighet	86
7. Att lämna kriminella gäng och nätverk	89
Utträdesprocessen	90
Förankringens betydelse	93
Att lämna ett kriminellt gäng = att upphöra med brott?	94
8. Att lämna nyreligiösa rörelser (NRM)	95
Utträdesprocessen	97
En konceptuell, metodologisk eller empirisk skillnad?	99
9. Åter till våldsbejakande extremism	101
1. Betydelsen av subjektiva/sociala faktorer, och vändpunkter	102
2. Betydelsen av kumulativ ofärd vid förhinder i utträdet	103
3. Förankringens betydelse	104
4. Betydelsen av utträdesstrategier	105

Del IV: Interventioners förutsättningar	107
10. Att lämna våldsbejakande extremism: ett interventionsperspektiv	108
Inledande påpekanden och förutsättningar	110
Avradikaliseringsprogram: en kort översikt	111
<i>Avradikaliseringsprogrammets problem</i>	112
Att lämna: förutsättningar för interventioner	115
<i>Interventioner och viljan att lämna</i>	116
Förutsättningar för interventioners framgång	117
1. <i>Interventionens ram</i>	118
2. <i>Ett realistiskt mått på interventionens utfall</i>	118
3. <i>De konkreta genomförandena</i>	119
4. <i>Betydelsen av sociala och praktiska faktorer</i>	120
5. <i>Några påpekanden om mentorer, coacher och "formers"</i>	122
6. <i>Det omgivande samhällets betydelse</i>	123
11. Diskussion och riktlinjer	127
Tre miljöer, tre kontexter för utträdesprocesser	128
Behovet av framtida forskning	130
Tolv avslutande riktlinjer	132
Referenser	135

Förord

En tidigare version av denna rapport presenterades vid Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet, den 2 mars 2016 och kommenterades av professor Janne Flyghed. Jag är mycket tacksam för de konstruktiva synpunkter, råd och kommentarer han, och seminariets övriga deltagare, gav mig inför det fortsatta arbetet med rapporten.

Jag har också haft stor nytta och behållning av kontinuerliga diskussioner och samtal med Amir Rostami, Christofer Edling, Hernan Mondani och Jerzy Sarnacki. Textens innehåll och slutsatser är jag däremot ensam ansvarig för.

Rapporten är förhållandevis lång då jag, i den mån det varit möjligt, har försökt redogöra för komplexiteten som präglar individers utträdesprocesser när de lämnar våldsbejakande extremism. En rapport som är lång, men försöker vara rättvisande och trogen det fenomen den behandlar, är mer användbar än en rapport som är kort men alltför förenklande.

Holländargatan, Stockholm i april 2016,
Christoffer Carlsson

Del I

Utgångspunkter

1. Inledning

Denna rapport har formen av en litteraturstudie, vars huvudsyfte är att besvara frågan: Vilka faktorer, händelser och processer gör att individer lämnar våldsbejakande extremism? Endast en liten mängd studier har belyst frågan empiriskt, men de som finns uppvisar ett relativt entydigt mönster oavsett vilken specifik form av våldsbejakande extremism som avses.

Tre svenska miljöer står i rapportens omedelbara fokus: autonoma miljöer, vit makt-miljöer, samt våldsbejakande islamistiska miljöer. Så enkelt är det emellertid inte. Miljöerna har åtskilliga likheter men också avgörande skillnader. Att inkludera dessa, men inte andra, i en och samma rapport är alltså inte helt oproblematiskt.

Våldsbejakande extremism uppstår, som begrepp och fenomen, när ett samhälles maktskikt väljer att definiera vissa grupper våldsanvändning som problematisk. I stort sett samtliga relevanta begrepp – ”våld”, ”våldsbejakande”, ”extremism”, ”att lämna” och så vidare – behöver därmed problematiseras innan de kan användas.

I västerländska demokratier är politisk extremism ett sällsynt fenomen, och våldsbejakande politisk extremism är betydligt mer sällsynt än så (Barrelle, 2014). Att de flesta individer som träder in i sådana miljöer förr eller senare också lämnar dem är däremot vanligare än vad många tror (Horgan, 2009). Trots det har frågor om när, hur, varför och under vilka omständigheter individer lämnar våldsbejakande extremism bakom sig endast tillägnats marginellt med forskning:

We do not have a good understanding of why individuals leave, how they leave, what is involved psychologically and practically in leaving, how they cope afterwards, or under what conditions former extremists re-engage with society in a sustainable way. (Barrelle, 2014, s. 3)

De få studier som finns visar däremot ganska tydliga tecken på gemensamma mönster hos de som lämnar. Det är delvis mot bakgrund av detta som denna rapport skrivs.

I Sverige beslutade regeringen den 26 juni 2014 att ge en särskild utredare i uppdrag att som nationell samordnare förbättra samverkan mellan myndigheter, kommuner och organisationer på nationell, regional och lokal nivå när det gäller

arbetet med att värna demokratin mot våldsbejakande extremism (Dir. 2014:103). Inom ramen för detta uppdrag ska samordnaren också ta fram och inleda genomförandet av en sammanhållen strategi för arbetet med, och uppmuntra till insatser för, individer som vill lämna våldsbejakande extremistiska miljöer. För att kunna göra detta krävs en kunskapsöversikt av det svenska och internationella forskningsläget som berör just detta. Syftet med denna rapport är att besvara huvudsakligen en fråga: *Vilka faktorer, händelser och processer gör att individer lämnar våldsbejakande extremism?*

Detta uppdrag har samordnaren gett till Institutet för Framtidsstudier. Undersökningen har formen av en litteraturstudie och ett ganska strikt fokus på så sätt att den endast behandlar vetenskapliga studier som drar slutsatser utifrån empiriska material, i vid mening.¹ Jag berör också utträden ur potentiellt likartade miljöer, och en delfråga som undersöks är därmed: *Vad visar studier av utträden ur andra, potentiellt likartade miljöer, och hur kan dessa bidra till en utökad förståelse av utträden ur våldsbejakande extremism?*

Varje kapitel inleds med en kort, översiktlig sammanfattning. Jag delar in rapporten i fyra delar. Till en början gör jag en begreppsbeskrivning där betydelsen av begreppen *våld*, *våldsbejakande extremism* och *att lämna* tydliggörs och diskuteras. I rapportens andra del, kapitlen 2 till 5, behandlar jag inträden och utträden ur våldsbejakande extremism. Eftersom studier av upphörandeprocesser i andra, potentiellt likartade miljöer så som kriminella nätverk och gäng men även kriminalitet generellt, har en längre historia – och därmed är fler till antalet – inkluderar också rapporten i viss mån dessa; sådana studier, som har bäring för en ökad förståelse av just utträden ur våldsbejakande extremism, är därför föremål för rapportens tredje del (Kapitel 6, 7, 8 och 9). I den fjärde och avslutande delen inleder jag ett interventions- och programperspektiv i Kapitel 10, och för sedan en kortare diskussion i Kapitel 11 där jag också presenterar en uppsättning riktlinjer för interventioner och programverksamheter utifrån rapportens övergripande fynd.

Inledande begreppsdiskussion

I denna rapport avser *våldsbejakande extremism*, i linje med regeringens uppdrag, huvudsakligen tre miljöer: delar av den autonoma miljön (ibland används ”vänsterextremism”, vilket jag återkommer till nedan), vit makt-miljön (eller ”högerextrema”), och våldsbejakande islamistiska miljöer.

1. Ett empiriskt, vetenskapligt material är en uppsättning data, till exempel intervjuer, statistik eller dokument, insamlad och analyserad under systematiska omständigheter. Därmed utesluter jag bland annat erfarenheter från så kallade ”best practice”-verksamheter, givet att dessa inte har genomgått vetenskaplig prövning (se Kapitel 10).

Begreppet våldsbejakande extremism

Extremism är ett begrepp som har ”by implication, the potential to marginalise and stigmatise a specific community” (Awan, 2013, s. 7). Det används inom forskningen för att definiera sådana grupper som befinner sig i olika ändar av ett givet spektrum, exempelvis ett politiskt eller religiöst sådant (se Awan & Blakemore, 2013; för en forskningsetisk diskussion om användningen av begreppet extremism, se Bailey, 2016).

Våldsbejakande skiljer sig från begrepp som *våldsbenägen*, *våldsutövande* och *våldsbrukande* då det är vagare knutet till en konkret handling. Med våldsbejakande avses att stödja, uppmana till och/eller delta i våldshandlingar, i detta fall ideologiskt motiverade sådana (Ds. 2014:4).² Ett liknande begrepp, som möjligen står som förebild, återfinns i den engelska forskningens *advocacy of violence* (Silke, 2011).

Otydligheten blir ett konceptuellt problem för den som vill avgränsa sitt studieobjekt: ”ett våldsbejakande beteende”, skriver Säkerhetspolisen (2010, s. 27) ”kan innebära ett långvarigt stöd till våldshandlingar som andra begår, trots att personen själv aldrig utövar våld.” Vagheten innebär också en möjlig fördel: i extremistiska miljöer finns personer som kan inneha viktiga positioner och utöva kraftigt inflytande över miljön och de som är aktiva i den, men aldrig själva begår direkta våldshandlingar (se t.ex. Taylor & Horgan, 2006).

En liknande begreppsapparat finns i kriminologin. Edwin Sutherlands begrepp *pro-kriminell attityd* fångar en attityd som uppmuntrar till eller godkänner en brottslig handling (Sutherland, 1947). Tanken är att inte bara brottsaktiva individer påverkar andra i brottslig riktning, en pro-kriminell attityd kan leda en individ mot brott även när den kommer från någon som själv inte är aktiv i brott.³ Det är tänkbart att en liknande dynamik är påtaglig i åtminstone vissa extremistiska miljöer och begreppet *våldsbejakande* lyckas därmed fånga den. Samtidigt får den praktiska användbarheten i just detta element av begreppet ses som låg, då våldsbejakande extremistiska miljöer i allmänhet är svårstuderade, vilket i synnerhet gäller deras inre dynamik.

Det är viktigt att poängtera att det är miljöernas bejakande eller användning av våld som anses vara problematiskt ur samhällssynpunkt, inte det ”extrema” eller ”radikala”. ”Extrema” eller ”radikala” åsikter och övertygelser bidrar tvärtom ofta till ett samhälles pluralism och utvecklar det i positiv riktning (för en klassisk sociologisk redogörelse för detta, se Durkheim, 1895/1982, kap. 3).

2. Enligt denna definition kan alltså, som jag tolkar det, inte bara individer utan även sådant som texter eller filmer vara ”våldsbejakande”.

3. En son som berättar för sin far att han blivit slagen eller knuffad av en kamrat i skolan, kan exempelvis få rådet av – den själv fullt laglige – fadern att ”Slå tillbaka nästa gång”. Attityden uppmuntrar till brott och dess effektivitet är inte beroende av faderns egen eventuella kriminalitet utan snarare av hans ställning i sonens ögon.

Icke desto mindre utgör begreppet våldsbejakande extremism ett problem. I utredningar som berör det (se t.ex. SOU 2013: 81; Ds. 2014: 4) inkluderas "en mängd olika grupperingar med högst skiftande agenda, från civila olydnadsgrupperingar till direkt våldsinriktade" (Flyghed, 2016, s. 25). I och med detta, att "på basis av vaga begrepp inkludera ett brett spektrum av grupper", uppstår risk för godtycke i begreppshanteringen (ibid.).

Frågan är också vad som avses med *våld*. Begreppet specificeras sällan, varken i forskningsfältets svenska eller utländska studier, men det är betydelsefullt att föra en kortare diskussion om det. Sociologiskt innebär *våld* ofta en aggressionshandling där en person eller grupp uppsåtligen tillfogar, eller försöker att åstadkomma, någon eller något skada.⁴

Så enkelt är det dock inte. En handling kan, beroende på vem som utför den och vem den riktas mot, definieras som annat än våldsam. För att förtydliga detta är följande observation om en av de mest drastiska aggressionshandlingarna, att med uppsåt beröva någon livet (mord, eng. *homicide*), informativ:

Homicide is a way of categorizing the act of killing such that taking another man's life is viewed as totally reprehensible and devoid of any redeeming social justification. Some types of killing are categorized as homicide. Others are not. What differs is not the behavior but the manner in which reactions to that behavior are socially organized. The behavior is essentially the same: killing a police officer or killing by a police officer; stabbing an old lady in the back or stabbing the unsuspecting wartime enemy; a black slave shooting a white master or a white master lynching a black slave [...] Some are labelled homicide. Others are [not.] (Pfohl, 1985, s. 284, kursivering tillagd)

Våld är, med andra ord, en kategorisering av vissa handlingar på ett sådant sätt att de görs klandervärda. Precis som med alla andra handlingar är våld kontextuellt, ibland direkt situationellt, definierat.

Våld bör förstås som ett samlingsnamn för en uppsättning handlingar, ofta (hot om) olika former av fysiska angrepp som anses klandervärda. Men de idéer eller ideologier som används för att rättfärdiga eller legitimera sådana fysiska angrepp kan också ses som våldsamma (eller våldsbejakande).

Våldsbejakande extremism uppstår, som begrepp och fenomen, när ett samhälles maktskikt väljer att definiera vissa gruppers handlande som våldsam och problematiskt. Denna process bidrar också till att legitimera åtgärder mot just dessa grupper, snarare än andra (se t.ex. Flyghed, 2013; Hall et al., 1978/2013).

4. Man kan alltså exempelvis tala om våld mot egendom, trots att det i juridisk mening utgör en form av skadegörelse.

Detta, vill jag påpeka, är inte en relativisering av hotet våldsbejakande extremism utgör. De tre miljöerna i denna rapport kan åstadkomma ansevärd skada genom sitt förhållningssätt till våld som politiskt medel, men huruvida en miljö betraktas som våldsbejakande extremism eller inte, är alltså beroende av den sociala och politiska kontext den verkar i och de maktförhållanden som där råder. För att förstå varför rapporten behandlar just de miljöer den gör, och inte andra, är en sådan sociologisk förståelse av problembeskrivningen viktig. Jag återkommer till närliggande aspekter av denna beskrivning nedan.

Tre miljöer – tre former av extremism?

När det gäller de tre miljöerna som är i fokus för denna rapport har två av dem en betydligt längre svensk historia än den tredje. Våldsbejakande islamistiska miljöer växte fram som politiskt problem i efterskalven av 11:e september-attackerna i USA 2001 och terrordåden i London och Paris. Vit makt-miljöer har däremot länge definierats som problematiska ur demokratisk synpunkt (se t.ex. Löw, 2004), men så har också fallet varit med delar av det som Säkerhetspolisen benämner den *autonoma* miljön.

Det sistnämnda är ett begrepp som myndigheten använder för att ringa in de som betraktats som anarkister, syndikalister och senare just autonoma. Men autonomism, påpekar Flyghed (2013), utgör snarare en organisatorisk princip än en specifik, enhetlig grupp med gemensam agenda, och begreppet *den autonoma miljön* kan inte likställas med "vänsterextremism" eftersom flera rörelser som ofta benämns autonoma – däribland miljö- och djurrättsaktivister – innehåller individer som inte placerar sig ideologiskt till vänster.

De grupper som i praktiken tycks avses, utifrån exempelvis Brottsförebyggande rådet (Brå) och Säkerhetspolisens rapport (2009), är snarare enskilda antifascistiska grupper. Då *våldsbejakande islamistiska miljöer*, *vit makt-miljöer* och *autonoma miljöer* huvudsakligen är de benämningar som används i studierna jag behandlar här använder jag mig för framställningens och tydlighetens skull av dem, men det är viktigt att påpeka att det är en begreppsapparat behäftad med konceptuella problem.

Medan olika specifika våldsbejakande islamistiska miljöer och vit makt-miljöer också kan skilja sig åt, är de autonoma miljöerna ändå svårare att ringa in, inte minst eftersom en vattendelare inom dem rör just våldsanvändningen; vissa menar att våld bör användas vid behov, men andra att det absolut inte ska göra det. Åter andra drar en skiljelinje mellan våld som självförsvar och våld som vapen, medan ytterligare andra skiljer på våld mot person, vilket inte accepteras, och våld mot egendom, vilket under vissa omständigheter accepteras. Våld kan alltså inte ses i

en dikotom, antingen/eller-mening, något som gäller för samtliga tre miljöer men kanske framförallt för just de autonoma, med tanke på den spretiga samling rörelser som ofta tillskrivs beteckningen (Flyghed, 2013).

Tre miljöer: likheter och skillnader

De tre miljöerna har vissa gemensamma karaktäristika, men är också mycket olika. De har alla relativt starka kollektiva identiteter, består framförallt av unga män i löst sammansatta nätverk (snarare än organiserade hierarkier) och är benägna att använda våld för att förändra samhället i önskad politisk riktning (Ds. 2014:4; se även Decker & Pyrooz, 2015; Sandelin, 2007).

Samtidigt är det mycket som skiljer miljöerna åt, inte minst de underliggande bevekelsegrunderna till de tre formerna av extremism (se t.ex. Ds. 2014:4). Efter en omfattande jämförelse av vad de benämner "left-wing" och "right-wing"-extremistiska rörelser i Europa landar Chirumbolo, Mayer och De Witte (2006, s. 267) i följande slutsats:

... extremists of the left and the right stand clearly apart. RWE reveal a syndrome of authoritarian, repressive, ethnocentric attitudes to a degree that has no equivalent among LWE. The key values for RWE seem to be conformity, obedience, and respect for hierarchy, while for LWE equality, solidarity and social justice come first.⁵

Medan alla tre visserligen underkänner dagens demokrati och rättsapparat, gör de så på mycket olika grunder. Den autonoma miljön menar, förenklat uttryckt, att dagens demokrati upprätthåller kapitalismens förtryck, och att den representativa demokratin inte är representativ alls, utan främst tjänar och reproducerar existerande maktförhållanden. Vit makt-miljön, å andra sidan, förkastar demokratin som styrelseskick helt och hållet och ser ett auktoritärt styrande som enda vägen till det idealsamhälle de eftersträvar. Också i de våldsbejakande islamistiska miljöerna förkastas demokratin som styrelseskick och rättsapparatsens legitimitet: rättssamhället ska enligt ideologin istället styras genom de religiösa lagar som ligger i linje med den egna tolkningen av islam.

Ytterligare en tydlig skiljelinje kan nämnas som exempel (det finns åtskilliga fler): det konkreta våldsutövandet. I en jämförelse av den autonoma miljön och vit makt-miljön, visar exempelvis Brås och Säkerhetspolisens (2009) granskning

5. Med ett undantag (Brå & Säkerhetspolisen, 2009) känner jag inte till liknande jämförande studier av svenska förhållanden. Det närmaste man kommer är en uppsättning journalistiska reportage (Lodenius, 2006; Sandelin, 2007). Liksom i rapporten från 2009 framkommer det i dessa reportage bilder av miljöerna som på flera sätt är mycket lika varandra. Hur väl dessa bilder står upp mot mer systematisk empirisk granskning är oklart. En tolkning är att de grundläggande bevekelsegrunderna för aktion är mindre framträdande i dessa reportage.

att medan båda visserligen ofta angriper meningsmotståndare (det vill säga, de angriper i mångt och mycket varandra), är vit makt-miljöns våld ofta riktat mot HBT-personer och personer med (uppfattad) utländsk härkomst. Så är inte fallet med den autonoma miljön. Enligt Brå kan vit makt-miljön också knytas till 14 fall av dödligt våld under 1999 till 2009, medan siffran för den autonoma miljön är 0.

En slutsats är alltså att medan båda gruppernas våldsanvändning kan se likartad ut, visar en närmare granskning att de skiljer sig mycket åt. Om jag dröjer mig kvar något vid detta och belyser länken mellan genus och våld blir denna slutsats än tydligare.

Vit makt-miljöer har flera gånger undersökts ur ett genusperspektiv, i USA (Kimmel, 2005) men också i länder som Norge (Fangen, 1999), Danmark (Lyng, 2007) och Sverige (Kimmel, 2007). Studiernas resultat följer ett tydligt mönster, där miljöernas medlemmar framförallt består av vita män från arbetarklassen eller lägre medelklassen. De uttrycker ofta homofobi, anti-feministiska värderingar och främlingsfientlighet. De är kritiska mot globalisering och "mångkulturalism" och stöder traditionella värderingar. Deras våldsanvändning, menar exempelvis Kimmel (2005), kan förstås som ett sätt att försvara en hotad status, eller återupprätta "rätt" sorts maskulinitet, en vit sådan.

Annorlunda blir bilden när man vänder sig till den autonoma miljön, som visserligen har undersökts betydligt mindre ur detta perspektiv. I en dansk studie av en antifascistisk rörelse, noterar Ann-Dorte Christensen (2010) att också dessa miljöer är dominerade av män, men de kommer från en annan social och politisk bakgrund. Den autonoma miljön präglas i stor utsträckning av jämställdhetsmål och feministiska ideal och de arbetar aktivt mot främlingsfientlighet och homofobi.

Trots det finner Christensen att rörelserna präglas av maskulina ideal och en könad våldsanvändning. Skälet till detta lokaliserar Christensen till rörelsens interna politiska kultur och de sociala normer som råder däri, där våld spelar en avgörande roll i skapandet av rörelsens kollektiva identitet. Detta sker dels fysiskt, i form av aggressivt och konfrontativt kroppsspråk medlemmarna emellan, dels mentalt via dominans och förtryck av män som har svårt att leva upp till "macho-idealet", och slutligen sker det också i konfrontation med meningsmotståndare. Att grupperna i så stor utsträckning består av just män som utövar våld är en sak, men en analys av våldet och de underliggande mekanismerna illustrerar snarare skillnader än likheter.

Att inkludera två sådana grupper i samma studie blir problematiskt; att desutom inkludera en tredje – våldsbejakande islamistiska miljöer – blir en än mer utmanande uppgift. Att lämna våldsbejakande islamistisk extremism kan i praktiken innebära flera saker: det kan innebära att man har anslutit sig till, och nu vill lämna, en miljö som verkar i Sverige. Det kan också innebära att man har anslutit

sig till, och nu vill lämna, en miljö som verkar i ett annat land. Utträdesprocessen skiljer sig i det senare fallet åt, minst i rent geografisk mening.⁶

Det finns sammanfattningsvis flera skäl till att inkludera dessa tre miljöer i samma rapport, och åtskilliga skäl till att *inte* göra det; ur ett analytiskt perspektiv kan miljöerna helt enkelt vara för olika för att kunna dra gemensamma slutsatser om.

Samtidigt har denna rapport ett relativt smalt fokus: den undersöker de faktorer, händelser och processer som får individer att *lämna* våldsbejakande extremism. Att miljöerna har mycket grundläggande skillnader innebär inte nödvändigtvis att individers utträden ur dem skiljer sig åt: det är däremot *möjligt* att de gör det. Att undersöka sådana aspekter av miljöerna ligger i linje med rapportens syfte och är med andra ord en empirisk fråga.

Att lämna våldsbejakande extremism

I denna rapport använder jag *att lämna* istället för begrepp som ”avhopp” eller ”avradikalisering” (jag utvecklar skälen till detta nedan). För den språkliga framställningens skull använder jag ibland *att träda ut* eller *utträde* som synonymer.

Att lämna innebär en rörelse, *från* någon eller någonting och *till* någon eller något annat. Det innebär i praktiken också ofta att upphöra med en viss sorts handling, men inte alltid: man kan lämna våldsbejakande extremism utan att upphöra med politiskt motiverad våldsbrottslighet. På samma sätt kan man upphöra med brott utan att lämna våldsbejakande extremism. Distinktionen är viktig då det handlar om åtminstone tre fenomen som inte är identiska, men samtidigt delvis sammankopplade med varandra:

On the individual level, it is important to distinguish between the *de-radicalization* of attitudes and beliefs, the *disengagement* from violent behavior, and *the process of leaving violent groups* and re-integrating into other social groups and structures. Again, these processes do not necessarily correspond. (Della Porta & LaFree, 2012, s. 7, kursivering tillagd)

Så som jag har uppfattat uppdraget och som kan utläsas av rapportens titel, är det framförallt det sistnämnda, att lämna gruppen, som står i uppdragets fokus. Det är också denna process, ofta i samklang med avradikalisering, som majoriteten av de empiriska studierna behandlar. Ytterst få berör upphörande med våldsamma handlingar, annat än indirekt och som en del av utträdet.

6. Som kommer att framgå senare lutar jag mig här mot Säkerhetspolisen (2010, s. 68), som menar att våldsbejakande islamistisk extremism ”huvudsakligen äger rum i andra länder”. Påståendet är svårt att granska empiriskt, men det är alltså huvudsakligen detta som avses.

Samtidigt är det rimligen just individens våldsanvändning eller våldsbejakande, och *inte* hennes ”radikala” eller ”extrema” åsikter eller delaktighet i gruppen, som bör anses problematisk. Att de tre fenomenen empiriskt är sammankopplade gör dem inte identiska. Det önskvärda i att få individer att sluta uppmuntra till eller begå (politiskt motiverade) våldsbrott är tydligt ur demokratisk synpunkt; det önskvärda i att få individer att betrakta världen annorlunda, eller överge en grupp där en viss ideologi råder, är däremot mindre tydligt.

Att de begrepp och frågor som forskningsfältet är centrerat kring – *våldsbejakande, extremism*, vad som gör att man lämnar miljön snarare än vad som gör att man upphör med våld, etc. – också innehåller implicita föreställningar om fenomenet ifråga är ofrånkomligt. Att dessa föreställningar inte lyfts fram och problematiseras i forskningen är vid en första anblick anmärkningsvärt.

Kanske är det emellertid inte det. Som en del av denna rapports ram är det viktigt att förstå den politiska och administrativa kontext som omgärdar (forskningen om) våldsbejakande extremism. Hörnqvist och Flyghed påpekar att forskningsfältet präglas av en ”heavy policy-bias”, där ”links between terrorism researchers and government representatives are as a rule far-reaching” (Hörnqvist & Flyghed, 2012, s. 322; se även Miller & Mills, 2009).

I ljuset av det är det kanske varken särskilt anmärkningsvärt att så många studier fokuserar på det som mer eller mindre dominerar debatten om våldsbejakande extremism, eller att studierna ifråga inte problematiserar de föreställningar om fenomenet ifråga som speglas i den begreppsapparat man använder sig av.

Liknande studier (se t.ex. Johansson, 2015) har använt sig av *avhopp* eller *att hoppa av*, begrepp som jag lägger åt sidan här. Inte heller använder jag begreppet *avradikalisering*, trots att det är ett ofta använt begrepp, framförallt inom terrorismforskningen⁷ (se t.ex. Horgan, 2008), då som motsats till *radikalisering*⁸.

Avradikalisering, så som begreppet nästan uteslutande används, är knutet till en genomgripande förändring av individens livsvärld och syn på omvärlden, det vill säga, en i första hand kognitiv förändring. Det föreslår vidare att en förändring i värderingar och omvärldssyn också är knutet till en beteendeförändring, vilket är långt ifrån givet (Björge & Horgan, 2009; för en sociologisk diskussion kring den

7. Den konceptuella skillnaden mellan terrorism och *våldsbejakande extremism* är inte tydlig. I denna rapport förekommer studier som använder sig av begreppet terrorism och då används det begreppet i anslutning till studien.

8. *Radikalisering* är ett begrepp som saknar fixerad innebörd. En av de mer väletablerade definitionerna kommer från McCauley och Moskaleiko (2008, s. 416) som beskriver det som en ”change in beliefs, feelings, and behaviors in directions that increasingly justify intergroup violence”. En inflytelserik modell av radikaliseringsprocessen kommer från FBI (2006) och urskiljer fyra steg: pre-radicalization, identification, indoctrination och action (se även Silber & Bhatt, 2007). Värt att notera är att denna endast fokuserar på islamistisk terrorism.

komplexa länken mellan en individs värderingar och handlande, se Becker, 1960).⁹ Förutom dessa rent konceptuella problem finns det också en djupare problematik i avradikaliseringsbegreppet, då det ofta laddas med föreställningar om, och knyts till, specifika grupper av individer (se t.ex. Kundnani, 2012).¹⁰

Istället för avradikalisering används ibland *disengagement* (se Björge & Horgan, 2009a). *To disengage* betyder att bli fri (eller göra sig fri) från ett kontrakt eller bindande band, att frångå sig eller frångå från någon eller något (Oxford English Dictionary [OED], 2015). *Disengagement* fick sin moderna skrud av Cumming och Henry (1961) och åsyftar "the process of withdrawing from the normative expectations associated with a role", det vill säga, "the process whereby an individual no longer accepts as appropriate the socially defined rights and obligations that accompany a given role" (Ebaugh, 1988, s. 3).

Trots att begreppet ofta används om individers utträden ur våldsbejakande extremism, konstaterar Horgan – en av fältets ledande forskare – att det än så länge inte finns någon generell definition av det (Horgan, 2009, s. 29). *Disengagement* kan, fortsätter han, å ena sidan innebära en komplett brytning med en miljö sociala normer, värderingar, attityder, relationer och sociala nätverk, där individen i stort sett lämnar miljön helt och träder in i en ny tillvaro med nya sociala relationer. Å andra sidan kan det också innebära en mer subtil förändring, exempelvis att individen förändrar sin position eller sina ansvarsområden i miljön (eller till och med lämnar den), men upprätthåller sina värderingar, attityder och relationer till gruppen.

Trots otydligheten har begreppet en användbar dimension, med tanke på den här rapportens syfte och forskningsfält. Cumming och Henry (1961, s. 14) beskriver processen som en sorts "mutual withdrawal", ett ömsesidigt tillbakadragande mellan en individ och den grupp hon interagerar med. När individens band till gruppen försvagas av något skäl minskar också gruppens krav på, och interaktion med, individen ifråga. I takt med att gruppen förväntar sig mindre av henne blir också belöningen med att förbli i den än mindre för individen.

I denna rapport använder jag alltså att *lämna* och *utträde* för att försöka fånga den dynamik som ligger i engelskans *disengagement*.¹¹ Att lämna en våldsbejakande extremistisk miljö innebär också en sorts ömsesidigt tillbakadragande, i linje med Cumming och Henry (1961): det handlar inte bara om att en individ lämnar en miljö, utan också om hur miljön ifråga förhåller sig gentemot den individ som vill läm-

9. Undantag finns. Ett av dem är Bovenkerk (2011, s. 267), som definierar *de-radicalization* som "the departure from terrorism" och alltså närmare knutet till en konkret handling från individens sida. Detta perspektiv är dock sällsynt.

10. I rapportens interventionskapitel (10) använder jag däremot begreppet i anslutning till en diskussion om avradikaliseringsprogram.

11. Här kan tilläggas att "lämna" i svenskan huvudsakligen används som "leave" används i engelskan. I den internationella forskningen verkar "to leave" ofta användas som synonym till "to disengage" (se t.ex. Barrelle, 2014; Bubolz & Simi, 2015; Christensen, 2015a).

na. Sett ur detta perspektiv innefattar utträdet i själva verket (minst) två aktörer, hon som lämnar och den grupp hon lämnar. Miljön kan därmed underlätta eller försvåra individens utträdesprocess.

Denna omfattande begreppsdiskussion mynnar ut i en fråga. Givet att begreppen *att lämna* är det mest lämpliga – eller snarare minst olämpliga – för ändamålet, vad innebär det att lämna någon eller något? Det vill säga, när kan man säga att en individ har lämnat våldsbejakande extremism?

Frågan är svårbesvarad men har inte ägnats särskilt mycket utrymme i forskningsfältet. Som visats av bland andra Barrelle (2014), Björge och Horgan (2009) och Demant et al. (2008), är utträden ur våldsbejakande extremism mycket vanliga (se Kapitel 3–5). Samtidigt tycks återinträden – att individen återgår till miljön efter att ha lämnat den – förekomma, även om ingen studie har haft just detta som enda fokus (Taylor & Horgan, 2006).

Problemet beror till viss del på bilden av utträdet som en isolerad punkt, en enskild händelse i ett tidsflöde. Att en individs utträde har formen av ett plötsligt uppbrott kan givetvis vara fallet vissa tillfällen, men att lämna en våldsbejakande extremistisk miljö har oftast formen av ”a gradual series of steps and commitments” (Björge & Horgan, 2009b, s. 7). Det vill säga, när individer lämnar våldsbejakande extremism bakom sig sker det ofta genom en process, och i Kapitel 3 till 5 belyses denna så närgående som möjligt utifrån tillgängliga empiriska studier.

När man ser utträdet som en process inkluderar man också en individs mindre förändringar inom miljön – från att ha varit mer aktiv till att bli mindre aktiv, exempelvis. I den skiftningen kan också början på en process ut ur miljön finnas. Man inkluderar också hur individen underhåller och bibehåller sin nya position och livssituation när denne väl befinner sig utanför miljön, inklusive eventuella återinträden. Det vill säga, man studerar hur individen undviker att ”återfalla”.

I studierna jag behandlar i denna rapport används i praktiken något varierande definitioner av vad det innebär att lämna, men det är viktigt att ha denna bakomliggande diskussion i åtanke: fenomenet som ska förklaras är ganska komplext. Att en individ som en gång har lämnat en våldsbejakande extremistisk miljö närmar sig den på nytt, eller till och med återvänder till den mer eller mindre tillfälligt, kan visserligen kategoriseras som ett återinträde. Det kan dock också ses som ett steg i en längre, mer utdragen process som i grunden handlar om att lämna miljön, en process som kan vara svår och krävande för individen (Bubolz & Simi, 2015).

De närliggande fälten

Jag nämnde ovan att denna rapport inte endast innefattar forskning om våldsbejakande extremistiska miljöer. Sociala fenomen som i ett eller flera avseenden

påminner om varandra kan också ha någonting att *säga om* varandra trots att de på andra sätt kan skilja sig åt mycket drastiskt (Swedberg, 2012). På liknande vis uttrycker Björge och Horgan förhållandet mellan vad de benämner ”terrorist organizations” och andra sociala grupper:

Many of the factors and processes involved in leaving terrorist organizations, religious ‘cults’, racist groups and criminal youth gangs appear strikingly similar in spite of the great differences in ideological content, background and aspirations. (Björge & Horgan, 2009b, s. 5)

Liknande resonemang för Altier, Thoroughgood och Horgan (2014). I linje med sådana insikter berör jag alltså också andra, potentiellt närliggande fält som kan ge en djupare förståelse av de processer, händelser och faktorer som är viktiga för att förstå hur, när och varför individer lämnar våldsbejakande extremism. Här ingår forskning om att lämna andra grupperingar, som kriminella gäng och nya religiösa rörelser (se Kapitel 7 och 8), men också kriminologisk forskning om vad som får individer att upphöra med brott (som behandlas löpande i rapporten, vid relevans, samt i Kapitel 6).

För att förstå varför individer lämnar våldsbejakande extremism är det dock av vikt att först redogöra för varför individer träder in i dem, och vilka dessa individer är. Detta är syftet med nästa kapitel, som inleder rapportens andra del. Kapitlet följs av tre kapitel som berör en uppsättning dimensioner av vad det innebär att lämna våldsbejakande extremism.

Del II

Inträden och utträden ur våldsbejakande extremism

2. Inträden: individer, faktorer och processer

Varken försök till att på vetenskaplig väg "profilera" terrorister, eller att isolera riskfaktorer som påstås öka sannolikheten för deltagande i våldsbejakande extremism, står sig särskilt väl mot empirisk granskning. Tvärtom verkar de som träder in i våldsbejakande extremism inte skilja sig särskilt mycket från de som inte gör det.

Om man istället vänder sig till de empiriska studier som har gjorts av de tre svenska miljöerna, ser man likheter: miljöerna består till övervägande majoritet av unga män, de är utspridda över landet och en inte obetydlig andel av medlemmarna registrerades för brott redan före sitt inträde i miljön.

De allra flesta träder in i miljöerna i samband med ungdomstiden och rapporten föreslår att det delvis är rollen som ungdom som möjliggör mötet med den våldsbejakande miljön. Det förklarar däremot inte varför vissa träder in medan andra inte gör det. Avslutningsvis försöker rapporten därför att beskriva inträdet som en social process, där individers vägar in i miljöerna kan se olika ut. För endast ett fåtal är ideologin det viktiga; för majoriteten beror inträdet på andra faktorer, inte minst den kamrat- och gemenskap som miljön erbjuder.

De som lämnar våldsbejakande extremistiska miljöer har en gång trätt in i dem. Är det något särskilt med just dessa individer som gör att de träder in i miljöerna ifråga? En vanlig föreställning är att så är fallet, och, mer specifikt, att de som deltar i våldsbejakande extremism på avgörande sätt skiljer sig från andra (Horgan, 2005).

Inom psykologin benämns sådana antaganden *the fundamental attribution error* (Jones & Harris, 1967). Medan vi ser vårt eget beteende som knutet till situationella och miljömässiga förhållanden, ser vi samtidigt andras beteenden som ett resultat av personlighetsdrag och andra interna faktorer; ”jag gjorde det jag gjorde eftersom jag hamnade i den situationen; du gjorde det du gjorde eftersom du är den sortens person”.

Att försöka finna utmärkande psykologiska faktorer och göra kliniska profiler av individer i våldsbejakande extremistiska miljöer har varit ett prioriterat projekt

inom mycket av terrorismforskningen (se t.ex. genomgången i Horgan, 2005, kapitel 3) – ett projekt som hittills har visat sig fruktlöst:

... engagement in political violence is not necessarily the result of the psychological profile of the actors, let alone the profiles of madmen or psychopaths; it may well be, rather, the result of strategic planning, decision, and choice—a means to an end, however destructive, illegitimate, and morally appalling it may be perceived. (Alimi, Bosi & Demetriou, 2015, s. 9)

Det finns alltså inte någon profil som utmärker individer i våldsbejakande extremism från andra personer (Silke, 1998). Tvärtom leder resonemangen ofta till en återvändsgränd. För det första går den absoluta majoriteten av de som *har* en viss profil *inte* med i våldsbejakande extremism, och för det andra är det många av de som faktiskt *deltar* i våldsbejakande extremism som *inte* har den tänkta profilen. ”Profiling the individual and his or her presumed associated qualities”, skriver Horgan (2008, s. 93) ”has no future in serious analyses”. Eventuella skillnader måste i så fall finnas annorstädes. Resten av kapitlet söker sig mot dem.

Inledande anmärkningar

Både i och utanför Sverige har akademins ökade intresse för våldsbejakande extremism vuxit kraftigt, men majoriteten av litteraturen är fortfarande ”conceptual, philosophical, or analyzes extant research” (Chermak & Gruenewald, 2015, s. 135). Det är alltså inte det att det saknas studier, snarare handlar det om dessa studiers karaktär:

... there are probably few areas in the social science literature in which so much is written on the basis of so little research. Perhaps as much as 80 percent of the literature is not research-based in any rigorous sense; indeed it is often narrative, condemnatory and prescriptive. (Schmid & Jongman, 1988, s. 189)

Som nämndes i inledningskapitlet är forskningen ofta nära knuten till politiska beslutsfattare (se Hörnqvist & Flyghed, 2012), men forskningens tillstånd beror inte enbart på att fältet kan anses känsligt i en rent politisk mening. Det är också kopplat till svårigheter med att få tillgång till empiriska material av de aktuella statistikförande myndigheterna: ”researchers are actually afforded quite little privately held sensitive information by official sources”, noterar Horgan (2005, s. 37). I de undantagsfall som finns, i form av databaser som GTD (The Global Terrorism Database), samlar man inte in data på individnivå och följaktligen saknas det i stor

utsträckning forskning som handlar om just de aktuella individerna (Chermak & Gruenewald, 2015, s. 136). Sådana omständigheter, och andra, bidrar till att en uppsättning mycket relevanta frågor är svårbesvarade:

Varför träder individer in i våldsbejakande extremism och hur ser denna process ut?

Givet att sökandet efter en specifik ”profil” är fruktlöst, finns det specifika faktorer som ökar sannolikheten för att en individ kommer att träda in i en våldsbejakande extremistisk miljö?

I detta kapitel försöker jag ta mig an dessa frågor. På grund av rapportens tids- och utrymmesgränser gör jag inga anspråk på att vara fullständig eller uttömmande i min genomgång, snarare översiktlig men representativ. Mitt fokus är individers vägar in i redan existerande, våldsbejakande extremistiska miljöer, och inte vad som gör att en tidigare icke-våldsbejakande miljö börjar bejaka våldsanvändning (forskningsfält som just nu gör en del framsteg, se t.ex. Alimi, Bosi & Demetriou, 2015; Freilich, Chermak & Caspi, 2009) eller varför våldsbejakande extremism är vanligare i vissa samhällen än andra. Inte heller försöker jag förklara varför ett givet samhälle vid en viss historisk tidpunkt definierar vissa miljöer som våldsbejakande extremism istället för andra. Samtliga spörsmål är mycket relevanta för en fullödlig förståelse av fenomenet våldsbejakande extremism, men ligger bortom ramen för denna rapport. Den relevanta enheten här är alltså *individen* och hennes förhållande till miljön, inte själva miljöns kontinuitet eller förändring.

Kapitlet fortsätter med en inledande, demografisk beskrivning av de som är aktiva i de svenska miljöer rapporten berör. Därefter diskuterar jag en nyare förklaringsmodell som är mycket populär inom forskningsfältet och utgår ifrån riskfaktorer, eller push-/pullfaktorer (se t.ex. Altier, Thoroughgood & Horgan, 2014; Björge, 2009; Borum, 2011b; Noricks, 2009). Slutligen behandlar kapitlet inträdet utifrån ett alternativt perspektiv, som en dynamisk social process, där jag också diskuterar hur användbara typologier (också de mycket populära, se t.ex. Björge, 2011) är.

De svenska miljöerna

I Sverige har de tre aktuella miljöerna hittills undersökts empiriskt genom huvudsakligen två myndighetsrapporter: vit makt-miljön och den autonoma miljön har undersökts av Brottsförebyggande Rådet och Säkerhetspolisen (2009), och året därpå gjorde Säkerhetspolisen (2010) själva en omfattande analys av våldsbejakande islamistisk extremism.

Brås och Säkerhetspolisens (2009) jämförande studie av vit makt- och den autonoma miljön bygger på Säkerhetspolisens data om 1 409 personer som varit skäligen misstänkta för politiskt motiverade brott inom en tioårsperiod, 1999–2009. Vid sidan av statistisk data ingår en mindre del kvalitativa intervjuer som gjorts i forskningssyfte, varav några (antalet oklart) är intervjuer med aktiva individer i miljöerna.

Säkerhetspolisens (2010) rapport om våldsbejakande islamistisk extremism bygger på en bearbetning och analys av Säkerhetspolisens befintliga material, som består av knappt 200 personer som anses ha deltagit i eller stött våldsbejakande islamistisk extremism under 2009 eller senare.

I båda rapporterna består alltså det empiriska materialet i stor utsträckning av 1) kriminalstatistiska data, hämtade ur Belastnings- och Misstankeregistret, och 2) underrättelsesdata inhämtade av Säkerhetspolisen, som sedan analyserats systematiskt. Ett mer konkret analysförfarande anges inte i rapporterna, vilket gör resultaten svåra att förhålla sig till som utomstående forskare. Det är viktigt att påpeka detta då de båda rapporternas material – och därmed, i viss mån, slutsatser och rekommendationer – är direkt knutna till den aktör som både konstruerar och kontrollerar just materialets innehåll.

Kön, ålder, geografisk spridning och brottslighet

Våldsbejakande extremistiska miljöer präglas framförallt av två faktorer: de individer som vistas i dem tenderar att vara män och relativt unga. I Brås och Säkerhetspolisens genomgång av vit makt-miljön mellan 1999 och 2009, var 777 män och 68 kvinnor (8,6 %). Samma siffror för den autonoma miljön var 420 män och 144 kvinnor (34,2 %). Andelen kvinnor i den autonoma miljön är alltså högre, men fortfarande betydligt lägre än andelen män (Brå & Säkerhetspolisen, 2009; nästan identiska andelar finner Chermak & Gruenewald, 2015 i en amerikansk kontext). I fallet med islamistisk våldsbejakande extremism anger Säkerhetspolisens (2010, s. 66) genomgång inga konkreta andelar, men uppger att de ”i huvudsak” är män (även internationella studier indikerar att det i stort sett uteslutande rör sig om män, se t.ex. Bakker, 2006; Barrelle, 2014; Chermak & Gruenewald, 2015).

På samma vis som män är en dominerande grupp, är unga en mycket dominerande grupp. I Brås och Säkerhetspolisens (2009, s. 80) studie av de svenska vit makt- och autonoma miljöerna noterar de att ”skillnaderna mellan miljöerna och könen är relativt små, och för samtliga kategorier ligger genomsnittsåldern runt 20 år”. Att majoriteten av individerna i de två miljöerna är i tjugoårsåldern stöds också av studier utanför Sverige (Gruenewald, 2011).

Data om de islamistiska våldsbejakande miljöerna skiljer sig något åt. I Säkerhetspolisens (2010, s. 47) studie är genomsnittsåldern 36 år, men ”majoriteten”

beskrivs som mellan 15 och 30. Liknande tendenser går att skönja i studier utanför Sverige. En nederländsk studie av 242 jihadistiska terrorister i Europa (Bakker, 2006) visar att medelåldern i miljöerna var drygt 27 år, men med en standardavvikelse på över 7 (vissa var betydligt yngre medan andra var äldre än 27 år). Liknande siffror går att finna i andra studier (se t.ex. Chermak & Gruenewald, 2015, s. 144). Möjligen kan man alltså hävda att islamistiska miljöer i genomsnitt består av något äldre individer. Skillnaderna är dock, som påpekats, små.

När det gäller individernas geografiska spridning finns det i samtliga tre miljöer en stark anknytning till storstadsområdena, men enligt de två svenska rapporterna är de ingalunda begränsade till dessa.¹² I samtliga tre miljöer är individerna spridda över större delen av landet, om än något mindre i de norra delarna än i de södra.

En genomgång av grundläggande demografiska faktorer ger alltså inga omvälvande resultat: de flesta är män, de flesta är unga och de är spridda över Sverige. De två mest påtagliga skillnaderna rör för det första andelen kvinnor i den autonoma miljön, som är något större än i de övriga två. För det andra tycks genomsnittsåldern i de islamistiska miljöerna vara något högre än i vit makt-miljön och den autonoma miljön, men även här utgör unga majoriteten. Övriga demografiska, psyko-logiska eller sociala faktorer – som rör uppväxtvillkor, skolgång, fritidsaktiviteter, etc. – saknas i de svenska studierna och går därmed inte att uttala sig om.

Vid en analys av individernas brottsbelastning *vid sidan av* deras samröre med den extremistiska miljön ifråga, framkommer både likheter och skillnader. Här är det av vikt att påpeka att det empiriska underlaget inte bygger på faktisk brottslighet, utan endast den del av brottsligheten som kommit till polisens eller Säkerhetspolisens kännedom och där en misstänkt person har kunnat knytas till brottet.

Enligt Brå och Säkerhetspolisen (2009, s. 78) kunde 5 332 brottsmisstankar om "icke-politiskt motiverade brott" hänföras till vit makt-miljön under perioden 1999 till 2009. De vanligaste brottsmisstankarna rörde brott mot liv och hälsa, tillgreppsbrott och vapenbrott. Motsvarande antal misstankar för den autonoma miljön var 1 565, och här var de vanligaste misstanketyperna skadegörelsebrott, tillgreppsbrott och narkotikabrott. Här framträder alltså en tydlig skillnad mellan två av miljöerna: Vit makt-miljön är en betydligt mer brottsbelastad grupp än den autonoma miljön (samtidigt bör det påpekas att i Brå och Säkerhetspolisens analys består vit makt-miljön av fler individer, 845 personer, än den autonoma miljön, som

12. Den geografiska analysen av islamistisk extremism bygger på folkbokföringsdata. Folkbokföringsdata säger inte nödvändigtvis någonting om var individen huvudsakligen vistas, och avslöjar heller inte med säkerhet var personen eventuellt begår brott. I Brås och Säkerhetspolisens (2009) studie av vit makt- och den autonoma miljön, bygger den geografiska analysen på platsen för brottet.

består av 564 individer).¹³ Även brottstyperna ifråga skiljer sig åt, ett fynd som även får stöd i äldre data om dessa två miljöers brottslighet, som analyserats av Sarnecki (2001, kap. 8).

När det kommer till de islamistiska miljöerna, noterar Säkerhetspolisen (2010) att drygt en tredjedel av de aktiva individerna återfinns i belastningsregistret för annan brottslighet än den de begått inom ramen för miljön. De vanligaste brottstyperna är brott som ”kan knytas till ekonomisk vinning” (s. 68), vilket inkluderar bedrägeribrott, ekonomisk brottslighet, snatteri och stöld. I ungefär 20 procent av fallen handlar det om våldsbrott, som är den näst vanligaste brottskategorin.

Också när det gäller de tre miljöernas brottslighet framkommer med andra ord både likheter och skillnader. Framförallt i vit makt-miljön, men också i de autonoma och islamistiska miljöerna, finns individer med en betydande brottsbelastning av icke-politiskt motiverad sort. Däremot skiljer de sig åt både när det kommer till belastningens tyngd – där vit makt-miljön, liksom i internationell forskning, är kraftigt överbelastad jämfört med de andra – och de specifika brottstyperna. Våld är vanligare hos individerna i vit makt-miljön än i de övriga, medan skadegörelse och narkotikabrott oftare förekommer bland individer i den autonoma miljön. I de islamistiska miljöerna rör det sig huvudsakligen om brott för ekonomisk vinning och, i viss mån, våldsbrott.

Från profiler till faktorer: en förklaringsmodell

En nutida, dominerande förklaringsmodell till våldsbejakande extremism är den som bygger på olika former av riskfaktorer (se t.ex. Bertelsen, 2016).

En riskfaktor ökar sannolikheten för att någonting (icke önskvärt) ska inträffa. Cigarettrökning är exempelvis en riskfaktor för att utveckla lungcancer. Det innebär inte nödvändigtvis att lungcancer *orsakas* av cigarettrökningen, bara att de två fenomenen uppvisar ett statistiskt signifikant samband med varandra. På samma vis bör man förstå riskfaktorer: de ökar sannolikheten för att någonting ska ske, men är inte nödvändigtvis vad som orsakar det.

I den sociala verkligheten finner man dock sällan ”a single event or condition that is both necessary and sufficient to bring about another event” (Quinney, 1971/2000, s. 41; se även Horgan, 2009, s. 13 för en likartad diskussion). Riskfaktorer är *kumulativa*, vilket innebär att ju större antal riskfaktorer en individ eller grupp har, desto större är sannolikheten för att detta någonting kommer att ske. De tenderar också att komma i kluster: hos en given individ återfinns ofta flera risk-

13. Fyndet återkommer i internationell forskning. Chermak och Gruenewald (2015, s. 145) finner exempelvis att ”far-Rightists” hade en signifikant större tidigare brottsbelastning än ”far-Leftists” vid tiden för deras första politiskt motiverade brott.

faktorer, då sociala sammanhang är knutna till varandra (individer med problem i skolan har exempelvis oftare också problem i hemmet, se t.ex. Ring, 2013).

Risikfaktormodellen är ett försök till att kompensera för otillräckligheten i en annan förklaringsmodell, som ofta benämns *root causes*-modellen. Denna modell kommer från terrorismforskningen och hävdar, något förenklat, att man måste se till de grundläggande livsomständigheter människor lever under – och som ger upphov till terrorism – för att kunna förhindra att människor vänder sig till terrorism. *Root causes* inkluderar fattigdom, utbildningsbrist, upplevelse av förnedring, diskriminering, samt kombinationer av dessa och andra, liknande faktorer (se Koomen & van der Pligt, 2016, kap. 2–4). *Root causes*-modellen är viktig för en förståelse av skillnader på en högre analysnivå, som när man jämför förekomsten av terrorism eller våldsbejakande extremism i olika länder eller över tid. De är heller inte obetydliga på individnivå, men problemet som uppstår är svårlost: givet att så många människor i en given kontext exponeras för och påverkas av dessa faktorer, hur kommer det sig att så få individer vänder sig till terrorism eller våldsbejakande extremism?

I det skedet träder risikfaktormodellen in för att kunna förklara ”why, given a group of people exposed to the same conditions (even from the same family), one person may step further towards involvement in terrorism and the other(s) may not” (Horgan, 2009, s. 13).

I forskningen om våldsbejakande extremism har en stor uppsättning sådana faktorer identifierats, ofta uppdelade i så kallade ”push”- respektive ”pull”-faktorer, eller driv- och dragningskrafter. De specifika faktorer som listas nedan kommer ur Säkerhetspolisens (2010) rapport och baseras på en bearbetning och analys av myndighetens befintliga material, som – vilket nämndes inledningsvis – består av knappt 200 personer som anses ha deltagit i eller stött våldsbejakande islamistisk extremism under 2009 eller senare.

Drivkrafter är förhållanden hos personen eller i den egna livssituationen som på olika vis kan få individen att röra sig mot miljön (Säkerhetspolisen, 2010, s. 34):

- Upplevda globala orättvisor
- Upplevt förtryck (av folkgrupp, land eller religion)
- Diskriminering (av en själv eller andra)
- Utanförskap (för en själv eller andra)
- Identitetssökande eller svårigheter att förena olika identiteter
- Meningssökande
- Svåra eller destruktiva familjeförhållanden
- Samhällsengagemang

- Personliga trauman eller tragedier
- Våldsfascination
- Spänningssökande
- Låg självkänsla
- Vilja att göra skillnad
- Frustration över bristande resultat genom användande av demokratiska kanaler

När det gäller dragningskrafter, är dessa förhållanden eller aspekter av gruppen eller den ideologiska miljön, som får individen att röra sig mot den. Dragningskrafterna är, menar Säkerhetspolisen (2010, s. 35):

- Känsla av makt eller kontroll
- Betydelse eller status i gruppen
- Social gemenskap eller vänskap
- Tillhörighet
- Meningsfullhet
- Tydliga livsregler att förhålla sig till
- Trygghet
- Attraktiva ideologiska argument
- Lojalitet bland gruppens medlemmar
- Övertygelse om att man står för det goda och bekämpar det onda
- Äventyrskänsla
- Respekt

Dessa faktorer är ofta listade som etablerade riskfaktorer i studier av våldsbejakande extremism, inte minst i Sverige (se t.ex. Ds. 2014:4; Herz, 2016; Ranstorp, Gustafsson & Hyllengren, 2015).

I studien uppstår dock ett metodologiskt problem som gör det svårt att bedöma faktorernas giltighet: man kan i strikt mening inte kalla dessa faktorer för riskfaktorer, eftersom det inte finns någon grupp, ett urval eller en population att jämföra resultaten med. Det finns, med andra ord, inget som stöder tesen att dessa faktorer skulle skilja ut individer som träder in i extremistiska miljöer från individer som inte gör det. Det man kan säga är att dessa faktorer ofta återfinns hos de som ingår i Säkerhetspolisens material. De som ingår i detta material är utvalda just på grund av att de har stöttat, eller deltagit i, våldsbejakande islamistisk extremism. Gruppen är, så att säga, definierad och avgränsad av det man vill förklara. Det är därmed

inte givet att dessa faktorer faktiskt ökar risken för att individen ska träda in i en våldsbejakande extremistisk miljö.

Säkerhetspolisens rapport utgör inget undantag i detta avseende, tvärtom är det svårt att finna empiriska studier som ger stöd åt tesen att specifika riskfaktorer skulle kunna skilja ut individer som träder in i våldsbejakande extremism från andra individer.¹⁴

På grund av deras inflytande på både forskning och praktik bör ytterligare tre problem med dessa faktorer nämnas. Förutom den lista som angetts ovan saknas i stort sett beskrivningar av respektive faktor i Säkerhetspolisens (2010) rapport, vilket gör innebörden i faktorn, och hur den är knuten till individens inträde i våldsbejakande extremism, svårtolkad. Vilken ung människa är, exempelvis, *inte* identitetssökande (en drivkraft), och vilken ung människa söker *inte* meningsfullhet och tillhörighet (dragningskrafter hos miljön)? Även om man lägger samman flera av faktorerna kvarstår denna konceptuella oklarhet.

För det andra är det också – delvis på grund av den bristande beskrivningen – svårt att separera faktorerna från varandra: att exempelvis ha ett samhällsengagemang och att vilja göra skillnad skulle kunna tolkas som mycket likartade fenomen.

Än svårare är det att ställa upp dem i någon form av tidsordning, det tredje problemet. De studier som finns av inträden tyder på att man går med i en miljö av ett skäl (exempelvis kamratliga sådana) och först därefter utvecklar en frustration mot de rådande demokratiska kanalerna eller börjar uppleva diskriminering mot sig själv eller andra. Med andra ord kan vissa av de uppställda faktorerna visserligen vara aktiva *före* individens inträde i miljön, och kanske också påverka just hennes inträde – andra faktorer kan dock vara *ett resultat av* just inträdet i miljön. Vilka som är vad är omöjligt att avgöra. Finns det faktorer som är starkare och mer betydelsefulla än andra, och vilken faktor föregår vilken? Detta är frågor som endast undersökningar med longitudinell studiedesign kan besvara och sådana saknas inom forskningsfältet. Givet svårigheter som dessa bör man vara försiktig med att använda sådana faktorer för att förklara varför vissa individer, men inte andra, träder in i våldsbejakande extremistiska miljöer, åtminstone tills dessa faktorer står på mer stabil empirisk grund.

Inträdet som social process

En alternativ förklaringsmodell ser de ovan nämnda, grundläggande omständigheterna och möjliga riskfaktorerna som ”potentially necessary but never sufficient conditions” (Alimi, Bosi & Demetriou, 2015, s. 9).

14. Horgan (2009, s. 11f) redovisar exempelvis en uppsättning riskfaktorer som går i linje med de faktorer Säkerhetspolisens (2010) listar. Även hos Horgan saknas dock referenser till empiriska studier som kan ge stöd åt faktorernas giltighet.

För vissa individer kan inträdet i en våldsbejakande extremistisk miljö vara en tydligt isolerbar händelse – det finns ett tydligt *före* och *efter* inträdet – men för de flesta tycks inträdet ha formen av en process (Björge & Carlsson, 2005). Det här handlar om mer än ordval; det handlar om hur forskaren föreställer sig att det sociala livet fungerar och hur samspelet mellan individen och hennes omvärld sker. ”For most”, noterar Barrelle¹⁵ (2014, s. 75), ”the engagement, or radicalisation process, took place incrementally over a period of time, and was ultimately a sequence of smaller aggregate decisions that culminated in involvement”. Eventuella bakomliggande riskfaktorer är inte nödvändigtvis obetydliga. De kan öka eller minska sannolikheten för att en given individ tar dessa steg, men för att förstå deras eventuella betydelse bör de ses som möjliga led i en process.

Eftersom *när* och *hur* någonting händer också säger mycket om *varför* det sker, blir förklaringen till inträdet de steg som individerna tar, inte att individerna är en viss sorts personer (för att återknyta till kapitlets inledande diskussion om attributionsfel). Genom detta förhållningssätt undersöker exempelvis Becker (1953) den process individer genomgår när de börjar bruka marijuana med regelbundenhet och Ingemarsson (2015) studerar på liknande vis individers vägar in i fotbollshuliganism och firmaformationer.

Exakt hur denna process ser ut när det gäller våldsbejakande extremism, konstaterar Borum (2011a, s. 15) ”remains poorly understood”. Det finns återigen åtskilliga konceptuella modeller av den, men få som står på empirisk grund (se t.ex. Taylor & Horgan, 2006). Av de få som står på empirisk grund finns det sedan 2001 en kraftig slagsida mot de som berör just islamistiska våldsbejakande miljöer (se t.ex. genomgången i Schmid & Price, 2011).

Typologiers användbarhet

När det kommer till våldsbejakande extremism är typologier vanligt förekommande. Typologier innebär med nödvändighet att en komplex verklighet reduceras och kanaliseras ner i en uppsättning kategorier och de måste därför användas med försiktighet. Ett inte helt orimligt förslag är att för sammanhanget se dem som heuristiska tekniker en forskare kan använda för att strukturera ett empiriskt material, snarare än som faktiskt existerande kategorier av individer (Capecchi, 1968).

Sammansättningen av individer i en given miljö är komplex: den kan bestå av individer som drivs av en stark ideologisk övertygelse, personer som har sökt sig till miljön för att den verkar spännande eller intressant, de som är där eftersom deras

15. Barelles studie bygger på kvalitativa djupintervjuer med 22 individer som lämnat våldsbejakande extremism i Australien, inklusive de tre former av extremism som ingår i denna rapport.

nära vänner är aktiva i miljön, de som är där för att kunna bruka alkohol eller andra droger i en skyddad miljö, och så vidare (SOU 2013:81, s. 38).

Trots att antalet konkreta vägar in i en våldsbejakande extremistisk miljö kan vara snudd på oändligt – i den meningen att vägen i något avseende är unik för varje individ – så menar Barrelle (2014, s. 76) att det finns ”a relatively small number of motivations overall”. Barrelles material är litet och omöjligt att dra generella slutsatser utifrån men fyndet speglar mycket av det som kan sägas om den övriga forskningen. Exempelvis menar Willems (1995) i en tysk studie att det går att urskilja fyra typiska vägar in i främlingsfientligt våld, och Nesser (2006) finner i stort sett identiska vägar in i jihadistisk våldsbejakande extremism i Europa. Trots vitt skilda ideologiska och politiska världsbilder och motiv beskrivs alltså individernas vägar in i miljöerna på mycket likartade vis (se även King & Taylor, 2011).

Den skandinaviska forskningen karaktäriseras av liknande typologier. Björger (2011) har utifrån tidigare forskning och egna, upprepade kvalitativa studier av vit makt-miljön konstruerat fyra typiska vägar in i våldsbejakande extremistiska miljöer. Även Brå och Säkerhetspolisen (2009; 2010) har utifrån sina analyser tagit fram nästan identiska kategorier, som ofta citeras (se t.ex. Ds 2014:4; Ranstorp, Gustafsson & Hyllengren, 2015).

Vägarna benämns som individer: ”utageraren”, ”grubblaren”, ”familjen” och ”kontaktsökaren” (Brå och Säkerhetspolisen, 2009, s. 146; Säkerhetspolisen, 2010, s. 43), eller ”the ideological activists”, ”the drifters”, och ”the socially frustrated” (Björger, 2011, s. 280ff; se även King & Taylor, 2011). Dessa ger en något missvisande bild av typologiernas syfte och innehåll: så som de skrivs fram i respektive publikation påminner de, förmodligen ofrivilligt, om just *profiler*. En individ som träder in i en given våldsbejakande extremistisk miljö går aldrig att fullt placera i en och samma kategori, snarare har individen ”ofta drag av flera” (Säkerhetspolisen, 2010, s. 43).

Istället för att tala om typer eller kategorier belyser denna rapport, med grund i ovanstående studier, de olika vägar individer kan ta in i våldsbejakande extremism.

De som träder in i våldsbejakande extremistiska miljöer går inte på förhand att skilja ut från andra individer – Taylor och Horgan (2006, s. 588) använder här uttrycket ”terrorists are ordinary people” – och det är rimligt att anta att de gör meningsfulla och rationella val med utgångspunkt i den kontext de befinner sig.

En nödvändig förutsättning för ett inträde är att individen möter en extremistisk miljö och presenteras för ”the opportunity to engage [in it]” (s. 588). Mötet kan ske genom att individen aktivt söker upp den, antingen i den fysiska verkligheten eller genom exempelvis sociala medier, eller så sker mötet genom de sociala band individen har till redan aktiva personer, så som vänner, släktingar, kollegor eller andra bekanta. För vissa individer är vägen in i en våldsbejakande extremistisk miljö ganska kort, för andra är den betydligt mer utdragen.

Vissa individer är vuxna när de träder in i dessa miljöer, men majoriteten är ungdomar. Som framgick av den demografiska beskrivningen ovan har somliga av dessa unga en betydande problembelastning vid inträdet men många har det inte, och när det kommer till några eventuella, predicerande bakgrundsfaktorer vilar dessa på skakig empirisk grund. För att närma sig en förklaring till inträdet i miljön behöver man därför se till de grundläggande förutsättningar i ungdomstiden som gör inträdet möjligt.

Vägarna in

Inträdet i en våldsbejakande extremistisk miljö är en social process. *Social* används här i den klassiska sociologiska betydelsen, som en process där individen orienterar sitt beteende efter andra individer (Weber, 1978). "Human beings", skriver Hughes, "so obviously behave in response to the behavior of each other that what the individual does can be understood only by using the collectivity as a point of reference" (Hughes, 1984, s. 5). Detta innebär inte att individens beteende är en automatisk spegling av gruppens, bara att individen ständigt rör sig, agerar och reagerar i relation till sin omgivning.

Ungdomen är det steg i livsloppet då individen genomgår en stor uppsättning förändringar i biologisk, men framförallt social mening (se t.ex. Matza, 1964; Moffitt, 1993). Individen börjar frigöra sig från sin hemmiljö och lägger större vikt vid kamrater, romantiska relationer och fritidsaktiviteter (Warr, 2002). Samtidigt är hon huvudsakligen fri från de åtaganden och plikter som binder vuxna till vardagens rutiner: hon har inget heltidsarbete och inga familjeförpliktelser. I korthet har hon, jämfört med tidigare och senare i livet, en låg grad av strukturerade rutinaktiviteter och social kontroll omkring sig (Laub & Sampson, 2003). McAdam (1986) benämner det som att individen nu blir *biografiskt tillgänglig* för politisk aktivism på ett sätt hon inte har varit tidigare (och inte kommer att vara senare) i livet.

Därmed har hon också möjlighet i form av tid och energi till att engagera sig i en miljö som hon kommer i kontakt genom de relationer hon har och de fysiska och virtuella arenor hon befinner sig på i sin vardag. Forskningen om ungdomsgrupper och subkulturer har lärt oss att det framförallt är denna inneboende dynamik i just ungdomstiden som gör att individer kan närma sig en given miljö, politisk eller inte, extremistisk eller inte (se t.ex. Pfaff, 2009; Hagan, Merkens & Boehnke, 1995). Ungdomstiden är också det steg i livsloppet då man börjar orientera sig politiskt. I en tidig livsloppsstudie om sambandet mellan politisk åskådning och ålder noterar Braungart och Braungart (1986, s. 210) att unga tenderar att vara "critical of their elders, society, and politics, and this has been interpreted by some to indicate that youth have a 'predisposition' to generational conflict, rebellion, and revolution" (se även Corrigan-Brown, 2012).

I andra, liknande sfärer, menar Silke (2008, s. 105) är det "well established ... that young males are associated with a multitude of dangerous and high-risk activities", inklusive brott och olika former av avvikande beteende. Samma faktorer som drar unga individer till "deviant activity in other spheres" (s. 106) är också verk-samma vid inträdet i våldsbejakande extremism.

Mötet med den extremistiska miljön är därmed, enkelt uttryckt, en del av vad det innebär att vara ung. Det är där en analys av vägarna in i våldsbejakande extremistiska miljöer behöver börja, trots att majoriteten av alla de som exponeras för möjligheten till ett inträde *inte* går med. Miljöerna i sig är ofta små och löst sammansatta, sociala grupper i form av kompisgäng, snarare än slutna rörelser. De är därmed förhållandevis öppna, även om de i rekryteringsprocessen använder sig av nätverk som kan vila på väluppbyggda förtroenden individerna emellan (Olesen, 2009, s. 15).

Ideologins betydelse

För vissa individer är miljöns ideologi och ideologiska praktik det som har störst betydelse för att man blir en del av den. Dessa individer, menar Björge (2011), är ofta resursstarka och relativt välutbildade. De kommer från förhållandevis trygga uppväxtförhållanden och intresset för ideologi och politik väcks vanligtvis under just ungdomstiden (Brå och Säkerhetspolisen, 2009, s. 148). Ideologin ifråga behöver inte nödvändigtvis komma utifrån, utan kan också vara något hon har vuxit upp med i sin närmiljö i form av familjemedlemmar eller släktingar (Säkerhetspolisen, 2010, s. 45). Att träda in i en våldsbejakande miljö behöver därför inte innebära att individen söker sig till ett nytt sammanhang.

I mötet med just den våldsbejakande miljön är det snarare möjligheten till att få "svar på livsfrågor" än själva våldet som är av betydelse (Ds 2014: 4, s. 48). Våldsanvändningen blir ett senare steg i inträdesprocessen, där individen ser bruket av det som ett led i att nå det mål hon eftersträvar.

Björge (2011, s. 280) ser denna väg som viktig för enskilda individer i en uppsättning jihadistiska miljöer, och Brå och Säkerhetspolisen (2009, s. 148) spekulerar i om den kan vara något vanligare bland individer i den autonoma miljön än i vit makt-miljön (de saknar empiriskt underlag för att avgöra saken). Oavsett vilken miljö det rör sig om är dessa fall, där ideologins betydelse är den mest bärande för individens inträde, relativt få. I de flesta fall träder man inte in i en våldsbejakande extremistisk miljö av sin politiska övertygelse, snarare börjar man gradvis att agera i linje med en viss övertygelse för att man har blivit en del av en sådan miljö (Björge, 2009). Tidsordningen är därmed ofta omvänd och endast i en minoritet av fallen är det individens politiska övertygelse som kan förklara hennes inträde i miljön (se även Borum, 2011b, s. 57f). Istället är det andra skäl som är av betydelse när hon närmar sig en sådan miljö.

Tillhörighetens betydelse

Ett betydligt vanligare skäl till att träda in i våldsbejakande extremistiska miljöer är "the experience of belonging to a group and being accepted by peers or leaders" (Björge, 2011, s. 281; se även Säkerhetspolisen, 2010, s. 45). Detta är ingenting unikt för just dessa individer, utan någonting som snarare är generiskt bland unga: det är av samma skäl som många i ungdomen söker sig till idrott, lagsport (se t.ex. Delaney & Madigan, 2015) och andra gruppcentrerade fritidsaktiviteter.

Det budskap miljön förespråkar, eller de aktiviteter de genomför, har alltså mindre betydelse än den direkta sociala gemenskap den innebär för individen. Inte heller har de som främst sökt sig till miljön för social tillhörighet någon tyngre problembelastning bakom sig: enligt Björge har de få socioekonomiska problem, god utbildningsbakgrund och en positiv framtid på arbetsmarknaden.

I våldsbejakande extremistiska miljöer tenderar vänskapsbanden att vara relativt starka och av känslomässig natur, och enligt Säkerhetspolisens (2010, s. 38) analys är dessa sociala band viktiga för att förstå individens våldsutövande: "de flesta personer är generellt sett beredda att gå längre baserat på kärlek till närstående än baserat på hat mot utomstående". En tolkning av sådana påståenden är att de åtminstone delvis motsägs av mer djuplodande analyser av relationerna mellan medlemmarna, som de maskulinitetsanalyser som genomförts av bland annat Kimmel (2005; 2007) när det gäller vit makt-miljöer och Christensen (2010) i fallet med danska autonoma miljöer. En tillfällig slutsats är den Björge landar i (2011, s. 281), och som påpekar att det visserligen rör sig om mycket starka band, men snarare handlar om behovet av att vara konform och också visa sig värdig i andras ögon. I korthet blir våldsutövandet här en praktik individen tar upp i sin orientering efter andra.

De sociala problemens betydelse

Det förefaller inte helt ovanligt att de som träder in i våldsbejakande extremistiska miljöer gör det med en viss uppsättning sociala problem. Som nämndes tidigare präglas den svenska vit makt-miljön exempelvis av att individerna i den misstänks för en betydande mängd övrig brottslighet, och på liknande sätt var drygt en tredjedel ur de islamistiska miljöerna tidigare lagförda av polisen.

I anslutning till denna dimension av inträdet måste man också återvända till element ur *root causes*-modellen, som nämndes tidigare i kapitlet. Fenomen som marginalisering, utanförskap, diskriminering, rasism och ojämlikhet är inte endast strukturella faktorer utan också sådant som präglar individers livsvärldar och vardagsupplevelser.

En ansamling av problem på både individ- och social nivå kan bidra till att individen rör sig mot miljön: att vara spänningssökande och ha problem med att hantera utagerande impulser, tillsammans med problem i skolan, missbruk och

kriminalitet i familjen, samt dåliga ekonomiska förhållanden och mindre positiva framtidsutsikter är ett urval (se Björge, 2011, s. 283; Säkerhetspolisen, 2010, s. 43f). Så som denna väg beskrivs i forskningslitteraturen, beskrivs ofta också vägen in i (grov) kriminalitet (se t.ex. Farrington, 2003).

Vägarnas kontext

De vägar mot inträden i våldsbejakande extremistiska miljöer som har beskrivits ovan är på intet sätt de enda, däremot de som forskningen i någon mån har identifierat som förekommande och framförallt i en skandinavisk kontext. De utesluter heller inte varandra. Individer gör val i ett kluster av sociala sammanhang och situationer.

Det finns i korthet inget enkelt svar på varför vissa individer snarare än andra träder in i våldsbejakande extremistiska miljöer. Däremot vet vi att forskningen *inte* har identifierat någon särskild profil som särskiljer de som träder in. Vi vet också att de faktorer som enligt svenska, empiriska studier återfinns bland de som har trätt in i våldsbejakande extremistiska miljöer *inte* kan betraktas som mer generella riskfaktorer, utan snarare som beskrivande aspekter av just de individer eller grupper som har undersökts. Vi kan alltså inte anta att dessa faktorer ska kunna särskilja de individer som har en ökad sannolikhet för att träda in i en våldsbejakande extremistisk miljö, från andra individer.

Flyghed (2016) lägger märke till något märkligt när han studerar hur svenska utredningar beskriver vägen in i våldsbejakande extremism (se t.ex. SOU 2013: 81; Ds. 2014:4). Deras resonemang ligger väldigt nära hur EU-dokument och forskning om radikaliseringsprocessen beskriver denna process: något har "gått fel", unga har "manipulerats" till att delta, eller "lockas" eller "dras in" i dessa miljöer (Flyghed, 2016, s. 24). Att unga *aktivt väljer* att gå med är en möjlighet som inte diskuteras.

Att på detta sätt se dessa personer som mer eller mindre manipulerade offer som förletts in i en radikaliseringsprocess är ett felslut som gör att man lätt hamnar snett när det kommer till relevanta åtgärder. (ibid.)

Hur man betraktar inträdesprocessen, och de individer som genomgår den, är därmed inte oviktigt. I senare delen av detta kapitel har jag försökt att belysa inträdet som en komplex social process som ofta sker i ungdomen, och möjligen också just som ett led i ungdomstiden. I sin vardag möter individen möjligheten att träda in i en extremistisk miljö, just på grund av hur det skedet i livsloppet tenderar att se ut för många. De som träder in gör det med olika bakgrund och syften, men i stort sett alla har gemensamt att de förr eller senare – ofta förr – kommer att träda ut. Det är till denna process som rapporten nu vänder sig.

3. Utträden: rapportens utgångspunkter

Att vara aktiv i en våldsbejakande extremistisk miljö är sällan ett livslångt projekt. Istället tyder empiriska studier på att deltagande, och därmed utträdet, är avhängigt ålder. Att anlägga ett livsloppsperspektiv på utträden ur våldsbejakande extremism är därmed en användbar utgångspunkt för rapportens syfte.

För att beskriva och förklara utträdesprocessen används en begreppsapparat bestående av subjektiva och sociala faktorer. Subjektiva faktorer syftar i vid mening till att fånga betydelsen av individens egen vilja, kognition och identitet. Med sociala faktorer avses olika former av resurser utanför individen, så som tillgång till ett arbete, högre studier och familjebildning. De bör förstås som just resurser, då individers tillgång till dem är ojämnt fördelade.

En framgångsrik utträdesprocess består i att individens egen vilja att lämna miljön (detta är nästan alltid en nödvändighet) kombineras med sociala, ekonomiska och materiella resurser. Det är först då, när subjektiva och sociala förändringsfaktorer står i linje med varandra, som utträdet faktiskt blir möjligt.

Avslutningsvis beskrivs den litteratursökning som ligger till grund för rapportens slutsatser i Kapitel 3-5. Efter omfattande sökningar i databaser ingår 27 empiriska studier i sammanställningen.

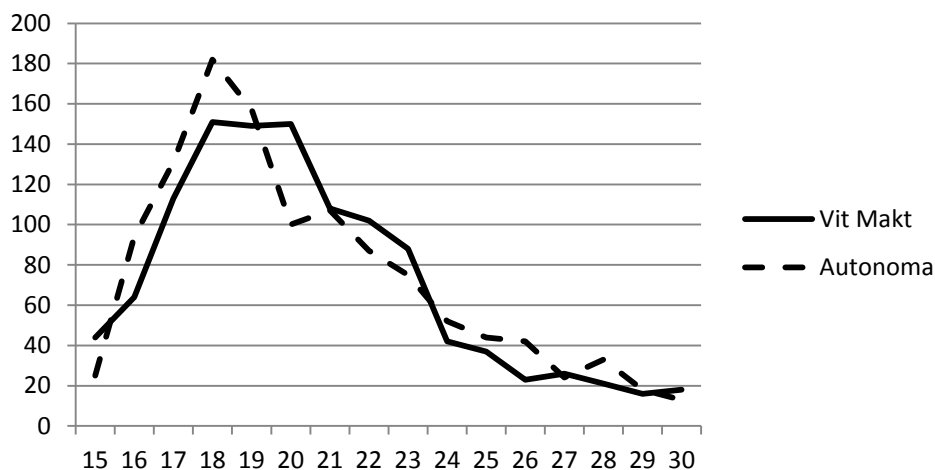
Studier av sociala rörelser punkterar myten om den typiske "aktivisten": "this image, the lifelong, intensely committed, and passionate activist is far from typical", skriver Corrigan-Brown (2012, s. 123). Många träder in, deltar en kort tid, och lämnar sedan rörelsen för gott. Andra lämnar och återinträder senare, antingen i samma rörelse eller i någon annan. "This is the real picture of activism", fastslår Corrigan-Brown efter att ha undersökt ett representativt urval av amerikanska folkets deltagande i sociala rörelser ur ett livsloppsperspektiv, "one in which many people engage, in a multitude of ways, and with varying degrees of continuity" (Corrigan-Brown, 2012, s. 3; fyndet får stöd också i Europa, se Klandermans, 1997).

Corrigan-Brown (2012), Klandermans (1997) och andra (se t.ex. Stryker, Owens & White, 2000) undersöker sociala rörelser i allmänhet. Hur är det när det kommer

till "high-risk, high cost movements" (Corrigall-Brown, 2012, s. 5) som våldsbejakande extremism? Antalet studier som undersökt saken är färre, och respektive studies omfattning betydligt mindre, men det empiriska mönstret är ändå tydligt.

De flesta som träder ut ur våldsbejakande extremistiska miljöer gör så efter en förhållandevis kort tid. Få personer tycks vara aktiva längre tid än något eller några år (se t.ex. Barrelle, 2014; Björge, 2011; Horgan, 2009). På samma sätt som inträdet delvis bör förstås som knutet till individens ålder och livsloppssteg (se Kapitel 2), är just ålder en fruktbar utgångspunkt för att också närma sig en förståelse av utträdesprocessen.

Att ålder har betydelse framgår av Brås och Säkerhetspolisens (2009, s. 81) analys av den autonoma miljön och vit makt-miljöns politiskt motiverade brottslighet, uppdelat efter ålderskategorier.¹⁶ I analysen delas antalet brottsmisstankar upp efter ålder, och dessa tas sedan som en indikator på utvecklingen av individernas brottslighet. Som jag återkommer till nedan bör de alltså inte tas som indikatorer på individernas deltagande i miljöerna, däremot på en viss *form* av deltagande. Figur 1 nedan visar kurvorna för vit makt- och den autonoma miljön.

Figur 1. Antal misstankar om politiskt motiverade brott per åldersgrupp (källa: Brå & Säkerhetspolisens, 2009, s. 80, Diagram 22).

Resultaten är genomgående identiska för de båda miljöerna: brottsligheten tycks eskalera i intensitet från 15 till 18 års ålder. Det är också i detta skede som flest personer för första gången blir misstänkta för ett politiskt motiverat brott. Individer i de två miljöerna börjar alltså begå politiskt motiverade brott under senare delen

16. Motsvarande analyser av våldsbejakande islamistisk extremism i Sverige saknas.

av högstadiet och fortsätter att vara brottsaktiva i gymnasieåren. Därefter avtar individernas brottslighet mycket kraftigt. Få brott begås av individer äldre än 23 år, och brott som begås av individer äldre än 30 år är mycket sällsynta.

Denna ålder/brott-kurva, som präglas av en brant stegring i brottslighet när individerna rör sig in i tonåren och därefter en lika kraftig nedtrappning när de närmar sig vuxenlivet, stämmer överens med ålder/brott-kurvan för annan brottslighet och är känd inom kriminologin (Hirschi & Gottfredson, 1983). Det är därmed inget anmärkningsvärt med relationen mellan ålder och politiskt motiverad brottslighet inom de två miljöerna, snarare agerar individerna i dem, åtminstone på gruppnivå, så som man kan förvänta sig utifrån existerande kriminologisk forskning.

Att individers brottslighet avtar med ålder också i de våldsbejakande extremistiska miljöerna är inte synonymt med att de *lämnar miljöerna*. Det är tänkbart att de gör det, men det stämmer inte nödvändigtvis. Man kan också lämna miljön ifråga, men samtidigt fortsätta att begå politiskt motiverade brott. Från den kriminologiska gängforskningen vet vi exempelvis att individers brottslighet ofta avtar kraftigt när de lämnar gänggrupperingarna, men det är sällan så att den upphör helt (se Kapitel 7). Som jag visar senare i denna rapport är det däremot rimligt att anta, utifrån de empiriska studier av utträden ur våldsbejakande extremism som har gjorts, att individers deltagande i våldsbejakande extremism, på gruppnivå, följer en åtminstone *likartad* kurva.

Subjektiva och sociala faktorer

Att bryta ner utträdesprocessen i olika dimensioner är nödvändigt av analytiska skäl. Så skiljer till exempel Ferguson, Burgess och Hollywood (2015) på ”internal” respektive ”external factors”, och bland annat Altier, Thoroughgood och Horgan (2014) skiljer mellan ”push”- och ”pull”-faktorer (se även Björge, 2011; Christensen, 2015a). Ingen av dessa distinktioner är dock särskilt teoretiskt utvecklad eller stringent, och de sammanblandas ofta (se t.ex. Silke, 2008).

När ”push”- och ”pull”-faktorer ska förklara utträden ur våldsbejakande extremism uppstår samma problem som när de ska nyttjas för att förklara inträdet. Inte minst blir faktorernas ordning i tid problematisk. Sådana oklarheter är svårlösta med begreppsapparater av det slaget, men det finns också ett större problem med dem. Beskrivningar av push- och pull-faktorer, eller interna och externa faktorer, mynnar ofta ut i det som ibland benämns ”shoppinglistor” (Wikström et al., 2012); sammanfattande listor över vad som har betydelse och bör tas hänsyn till ur ett risk- och preventionsperspektiv, men inte *hur* eller *varför*.

Här delar jag istället upp utträdesprocessens förändringsfaktorer i två dimensioner (efter LeBel et al., 2008): subjektiva och sociala. Skillnaden gentemot distink-

tioner som "internal"/"external factors" kan verka obetydlig men som kommer att framgå är den betydande. I beskrivningar av de subjektiva dimensionerna används ofta begrepp som "kognition" och "identitet" för att försöka fånga förändringar i hur individer upplever, förstår och tolkar sin omvärld.

När det gäller sociala dimensioner används ofta begrepp som "social institution" eller "strukturell", och syftar till förändringar med förankring i individens relation till omvärlden (exempelvis familjebildning, högre utbildning eller arbete). Bakom uppdelningen vilar *inte* ett antagande om att dessa två dimensioner skulle vara tydligt separerbara från eller oberoende av varandra; i en given individs livslopp är de sammanlänkade och rent metodologiskt kan de vara svåra att särskilja.

Uppdelningen används ofta för att förstå individers beteendeförändringar i en uppsättning domäner av det sociala livet, bland annat utträden ur kriminella gäng och nyreligiösa rörelser (se Kapitel 7 och 8) men också i mer generella studier av individers in- och utträden i olika sociala roller (Ebaugh, 1988; Elder, 1998; Hitlin & Elder, 2007). Framförallt är den använd inom livsloppskriminologin, som ingående har teoretiserat och undersökt individers förändringsprocesser empiriskt. Kriminologiska perspektiv med fokus på upphörandeprocesser är också det fält som kanske har störst potential att utveckla och vidga studiet av utträden ur våldsbejakande extremism:

In considering how we understand the end of terrorist activity, desistance has significant conceptual utility. This short note highlights the potential contributions of criminological theory to our understanding of desistance and de-radicalisation. It is vital to recognize that there is a long history of research into many types of crime, both ideologically motivated and otherwise, and this body of work should be recognized as a significant reference source. (Lynch, 2015, s. 116)

Liknande resonemang kommer från bland annat Altier, Thoroughgood och Horgan (2014), Decker och Pyrooz (2015), LaFree och Miller (2008) och Mullins (2010). Med grund i sådana antaganden använder jag mig därför i flera av de följande kapitlen av teorier, begrepp och mekanismer från det forskningsfältet. Syftet är alltså inte att försöka tvinga in forskningsfältet i en livsloppsteoretisk ram, tvärtom: det är ett försök att förstå utträdesprocessen genom att tillföra element från en oanvänd men potentiellt lovande förklaringsmodell.

Relationen mellan subjektiva och sociala faktorer

Går det att avgöra vad som kommer först i individens förändringsprocess; subjektiva faktorer eller sociala faktorer? Frågan kan se obetydlig ut men är i själva verket en kritisk fråga för fältet, eftersom det handlar om utträdesprocessens kausala ordning i tid: vad kommer först?

Medan vissa menar att subjektiva förändringar är de mest centrala för att en individ ska lyckas upphöra med brott (Paternoster & Bushway, 2009) anser andra att sådana förändringar i kognition eller identitet huvudsakligen är irrelevanta i jämförelse med sociala faktorer så som arbete och familjebildning (Sampson & Laub, 1993).

Sannolikt är förhållandet mellan subjektiva och sociala faktorer mycket intrikat. En individs subjektiva förändring (exempelvis att hon utvecklar en vilja att lämna våldsbejakande extremism) kan ha en indirekt effekt på de sociala förändringar som sker efteråt (genom denna vilja börjar hon mer aktivt att sträva efter att finna ett socialt sammanhang utanför miljön, vilket i sin tur leder till att hon lämnar miljön). Man kan också föreställa sig ett omvänt scenario – den sociala faktorn föregår den subjektiva – där individen exponeras för möjligheten till ett arbete eller en social gemenskap utanför miljön, som får henne att börja omvärdera sin situation i miljön och se annorlunda på sin omvärld.

Trots att debatten på intet vis är över, tyder mycket på att subjektiva förändringsprocesser ofta föregår de sociala. LeBel et al. (2008, s. 155) konstaterar exempelvis att ”subjective changes may precede life-changing structural events and, to that extent, individuals can act as agents of their own change”. Individs vilja att lämna miljön kan med andra ord vara en ofta nödvändig, inledande faktor för att faktiskt också lyckas lämna miljön – men det är redan här av vikt att påpeka att den aldrig är ensam fullt tillräcklig. ”Social events need to occur”, fortsätter LeBel et al. (s. 139), ”that support and encourage desistance” (för nordiska exempel med likartade resonemang, se Carlsson, 2014; Skardhamar & Savolainen, 2016).

Detta är en central poäng och ett av rapportens viktigaste påpekanden, men det är här viktigt att nämna att denna länk – trots dess stora betydelse – ofta förblir osedd. När individer med starka resurser agerar på sin vilja och lämnar miljön (eller kriminalitet, eller andra sociala miljöer) framstår de två sfärerna snarare som en självklar enhet. Som Giordano (2010, s. 32) noterar, ”if individuals are sufficiently advantaged ... things typically do fall into place”. När det däremot gäller individer som är mer resurssvaga blir avståndet mellan de två sfärerna desto tydligare: viljan att lämna är ensam en otillräcklig faktor, eftersom det finns klara gränser för en persons ”agentic or creative capacities” (ibid.).

Forskningen om utträden ur våldsbejakande extremism har inte lagt särskilt stor vikt vid att undersöka betydelsen av sociala faktorer, istället har fokus legat kraftigt på de subjektiva. De sociala faktorernas betydelse – och deras relation till just de subjektiva – belyses särskilt i Kapitel 5. I nästa kapitel är det de subjektiva förändringarna som står i centrum; fokus är alltså de omständigheter och processer som kan få individer att *vilja* lämna våldsbejakande extremistiska miljöer bakom sig. Därefter följer ett kapitel om de sociala faktorer som krävs för att individer ska kunna realisera denna vilja.

De följande två kapitlen utgör alltså rapportens kärna och empiriska centrum. Av det skälet har jag varit systematisk i min sökning efter litteratur, och jag redogör nedan för hur jag har genomfört denna litteraturgenomgång.

Rapportens litteratursökning

När det gäller studier av individer som lämnar våldsbejakande extremistiska miljöer i en västerländsk kontext, identifierar Dalgaard-Nielsen (2013) inte fler än 16 sådana studier i sin sammanställning. Den bygger på en litteraturgenomgång och genomsökning av forskningstidskrifter under åren 1990 till 2012, och i de 16 studierna ingår sammanlagt 216 intervjupersoner, inklusive individer som deltagit i våldsbejakande islamistisk extremism, samt vad Dalgaard-Nielsen benämner ”left-wing extremism” och ”right-wing extremism” (Dalgaard-Nielsen, 2013, s. 101). Det är ett fynd som även ekar i nyare forskning:

There are less than 20 empirically based publications on individual disengagement in a Western democratic context; a precariously thin evidence base for understanding this phenomenon. (Barrelle, 2015, s. 130)

De exakta siffrorna bör betraktas med skepsis, dels eftersom det inte är helt klart vilka sökningar och avgränsningar som ligger bakom dem rent metodologiskt, dels då nya studier hela tiden tillkommer. Trots att denna rapport inkluderar fler studier än så – 27 stycken – står det klart att mängden empiriska studier är relativt liten.

Jag inledde arbetet med en litteratursökning i de elektroniska databaserna PsycINFO, PsycARTICLES, PubMed, EBSCOhost, JSTOR, SAGE Journals Online och Sociological Abstracts, som tillsammans innefattar bland annat de stora beteendevetenskapliga disciplinerna och tidskrifterna. Sökningen genomfördes i oktober 2015 (och upprepades av reliabilitetsskäl i februari 2016) och skedde i publikationernas abstracts (sammanfattningar). Följande söktermer användes för att fånga studier som berör utträden:

Exit

Desist^{*17}

Disengag^{*}

Deradical^{*}/De-Radical^{*}

Dessa kombinerades därefter med söktermer som syftade till att fånga våldsbejakande extremism. Följande söktermer användes:

17. * innebär att databasen söker på variationer av termen. I fallet med *desist** innebär det att databasen söker efter abstracts som innehåller *desistance*, *desisting*, *desisted*, *desister*, och så vidare.

Activis*
Extrem*
Terror*
Political Violence
Social Movement

Sökningar gjordes därefter på varje kombination av söktermerna:

Exit AND Activis*
Exit AND Extrem*
Exit AND Terror*
Exit AND Political Violence
Exit AND Social Movement
Desist* AND Activis*
Desist* AND Extrem*
Desist* AND Terror*
Etc.

Sökningarna genererade en lång lista över studier som inte behandlar våldsbejakande extremism, men jag läste samtliga abstracts översiktligt så länge det inte var självklart att träffen inte hade med fältet att göra (framförallt en mängd medicinska artiklar). Av de som berörde fältet handlade åtskilliga studier inte om *individers* utträden ur våldsbejakande extremism utan snarare om hur våldsbejakande extremistiska miljöer *som grupper* upphör med våld (se t.ex. Wheatley & McCauley, 2009).

Databassökningar genererar framförallt artiklar publicerade i vetenskapliga tidskrifter. Ett sådant förfarande utesluter alltså publikationer i form av forskningsmonografier, rapporter, böcker och så vidare. Därför gjorde jag också ett snöbollsurval utifrån de inkluderade studiernas referenser, samt mer riktade sökningar då ett flertal studier som var kända av mig sedan tidigare, bland annat Barrelle (2014), Christensen (2015) och Demant et al. (2008), inte täcktes in av den mer systematiska litteratursökningen.

Av de artiklar som behandlar individers utträden ur våldsbejakande extremism har jag valt att i första hand utgå ifrån de som direkt behandlar frågan utifrån primärdata, det vill säga insamlade empiriska material som helt eller delvis har till syfte att undersöka individers utträdesprocesser (se t.ex. Bubolz & Simi, 2015; White, 2010). Totalt ingår alltså 27 stycken sådana studier i rapporten, och de listas separat under avdelning a) i avsnittet Referenser längst bak i rapporten.

Samtliga utom två artiklar använder sig av kvalitativa intervjuer och förhållandevis små urval (antalet intervjupersoner pendlar mellan 1 och drygt 40). Det ena

undantaget är Rosenau et al. (2014), som arbetar med en så stor uppsättning data (fler än 15 000 intervjutranskriberingar med män och kvinnor som lämnat FARC och ELN i Colombia) att den behöver kvantifieras. Det andra undantaget är Neumann (2015), som gör en sammanfattande analys av 58 individer som lämnat den islamistiska extremistiska miljön IS (Islamiska Staten) under 2014 och 2015. Urvalet av individer och själva materialet utgörs av öppna källor, det vill säga berättelser individerna själva har presenterat genom olika former av media, som YouTube, PBS, New York Times och The Telegraph. Studien inkluderades utifrån dess relevans för att besvara rapportens syfte, men jag medger att detta gör rapportens empiriska innehåll något spretigare.

I andra hand använder sig rapporten av genomgångar och sammanställningar av empiriska studier (se t.ex. Dalgaard-Nielsen, 2013; Altier, Thoroughgood & Horgan, 2014), i den mån dessa kan tillföra någonting till en helhetsbild av utträden ur våldsbejakande extremism.

Trots att sökandet efter studier, med tanke på tidsramarna, har varit ganska omfattande kan det givetvis inte uteslutas att det existerar empiriska studier av utträden ur våldsbejakande extremism som inte fångades upp under litteratursökningen och därmed inte ingår här.

Studier, metoder och berättelser

I denna rapport står, som nämnts, tre former av våldsbejakande extremism i fokus: delar av den autonoma miljön, vit makt-miljön och våldsbejakande islamistisk extremism. Vissa studier inkluderar utträden ur samtliga (se t.ex. Barrelle, 2014; Demant et al., 2008), många endast en av dem, och framförallt vit makt-miljön (se t.ex. Arnstberg & Hållén, 2000; Bubolz & Simi, 2015; Christensen, 2015a; Kimmel, 2007) och i åter andra är det inte helt klart vilka specifika miljöer som åsyftas (Olsen, 2009).

Även studier av andra våldsbejakande extremistiska miljöer än de tre som står i fokus för uppdraget inkluderas dock, bland annat undersökningar av individer som lämnat FARC-gerillan i Colombia (Rosenau et al., 2014), ETA (Euskadi ta Askatasuna) i Spanien (Clark, 1983; Reinares, 2011), 17N-organisationen i Grekland (Kassimeris, 2011) och individer som deltagit i konflikten om Irland (Ferguson, Burgess & Hollywood, 2015; White, 2010).

Den absoluta majoriteten av studierna använder sig av kvalitativa intervjuer och ofta av det slag som benämns semistrukturerade intervjuer.¹⁸ Det är en inter-

18. I denna rapport ingår också en uppsättning undersökningar som inte specifikt berör utträden ur våldsbejakande extremism, så som studier av utträden ur kriminella gäng och nyreligiösa rörelser. Även studier av *inträden* i våldsbejakande extremism och studier som berör brottslighet ur ett livsloppsperspektiv ingår, liksom sociologiska analyser av individers livslopp och åldrande. När det gäller dessa används varierande metoder, material och analyser och behandlas inte närmare här. Av tidsskäl har alltså heller inte systematiska litteratursökningar genomförts på samma sätt.

vjuform där forskaren formulerar ett konkret frågebatteri som berör ett visst ämne eller tema för intervjupersonen att tala om (se Kvale & Brinkmann, 2014). Metoden är användbar för den som vill undersöka när, hur och varför individer lämnar våldsbejakande extremism:

Disengagement from violent extremism is a social and psychological process, so to conduct research logically necessitates, at some point, direct contact with individuals who have had this experience. It is necessary to seek out concrete context-dependent knowledge. (Barrelle, 2014, s. 30)

Kvalitativa studier är därmed användbara för att utforska och förklara den sociala verklighet inom vilken individer träder in och träder ut ur våldsbejakande extremism. Vad en detaljerad, kontextkänslig kvalitativ ansats förlorar i bredd (i form av färre individer), vinner den i det djup och den omsorg den visar inför den sociala verkligheten (Blumer, 1969). Däremot är kvalitativa studier inte generaliserbara på det sätt som kvantitativa studier kan vara.¹⁹ Vi kan med andra ord säga ganska mycket om de specifika urval som har studerats, eftersom datamaterialen ofta är så pass djuplodande, men att använda enskilda sådana studier som indikatorer på mer generella förhållanden eller skeenden är sällan tillämplbart.

Det material som forskaren får tillgång till är, på sätt och vis, delar av intervjupersonernas livsberättelser, eller livshistorier (eng. *life histories*). Att som forskare använda sig av livshistorier tillhör den moderna samhällsvetenskapens barndom (se t.ex. Znaniecki & Thomas, 1918; Shaw, 1930) och har därmed en lång tradition – men det finns trots det risker och möjliga problem med metoden som är viktiga att känna till, inte minst när intervjupersoner berättar om sina vägar ut ur brott eller våldsbejakande extremism. Två av dessa beskrivs kortfattat nedan.

Selektionseffekten

För det första finns ett selektionsproblem att ta hänsyn till. Selektionseffekt och selektionsproblem är begrepp tagna ur den kvantitativa begreppslådan men de är användbara för att förstå problemet ifråga. De som ingår i en given studie av utträden ur våldsbejakande extremism är ett urval av individer som riskerar att systematiskt (i motsats till slumpmässigt) skilja sig från andra (till exempel de som *inte* har lämnat) i något viktigt avseende. Man kan alltså inte anta att de individer som kommer till tals i en given studie speglar den grupp som individerna representerar i forskarens ögon.

19. Det finns givetvis också studier som kombinerar kvantitativa och kvalitativa metoder för att bättre kunna besvara en given forskningsfråga, men de allra flesta gör det inte. Det är svårt att finna material som går att kombinera med varandra, och det är dessutom mycket dyrt och tidskrävande. I denna rapport förekommer ett fåtal sådana studier, men ingen som berör våldsbejakande extremism.

Problemet går att handskas med på flera sätt. I en studie av utträden ur nyreligiösa rörelser försöker exempelvis Wright (1987) att komma runt delar av det genom att både intervjua de som har lämnat och de som inte har gjort det, och sedan jämföra dem och deras livshistorier i flera avseenden (så som uppväxtförhållanden, socioekonomisk bakgrund, familjekonstellation, etc.). I forskningen om våldsbejakande extremism finns inga sådana studier, vilket gör att man behöver vara försiktig i tolkningen av de slutsatser som dras.

Life as lived vs. Life as told

Det andra problemet med att kraftigt luta sig mot kvalitativa intervjuer är på ett vis mer intrikat. Det har att göra med den historia intervjupersonen berättar för forskaren, och de villkor under vilka detta sker. Den danska sociologen Margareta Järvinen beskriver det såhär:

A biography is a narrative told by a person no longer the same as the person the story concerns. The function of the story, however, is to create a meaningful relationship between “the present of the past, the present of the present, and the present of the future”. (Järvinen, 2004: 63)

Häri ligger *inte* antagandet att intervjupersonen skulle ljuga, intervjupersonen berättar säkert så sanningsenligt hon kan. Poängen är att hon *idag* berättar om någonting som hände *då*; hon talar utifrån den livssituation hon befinner sig i *nu*, men talar om en livssituation som hon befann sig i *förut*.

Ett mer konkret exempel illustrerar hur föränderliga våra livshistorier är. När individer vill komma ur brottslighet och/eller missbruk, vänder de sig ibland till organisationer och rörelser som består av tidigare brottslingar och/eller missbrukare. Där tenderar det att finnas en dominerande, typisk berättelse att plocka upp och göra till sin; en berättelse som förklarar varför man hamnade där man hamnade och vad man nu bör göra (se t.ex. Brodie & Redfield, 2002). När individer träder in i dessa organisationer och rörelser händer det att de börjar omkonstruera och omformulera sin livshistoria i linje med denna berättelse.²⁰ Detta är inte märkvärdigt, eftersom mycket av behandlingen i sådana miljöer handlar om att omdefiniera vem man är.

Så finner till exempel Christensen (2015b), som undersöker EXIT Fryshusets mentorsverksamhet, att individer tenderar att ”gradually come to perceive their

20. Ett närmast identiskt resonemang finns i forskningen om nyreligiösa rörelser: Wright (2007) beskriver exempelvis hur så kallade ”avprogrammeringsprogram” för individer som lämnat sekter eller kulter fungerade: ”an essential part of the deprogramming process is to convince members they have been brainwashed, coloring the way deprogrammed ex-members construct their accounts” (Wright, 2007, s. 198, kursivering tillagd).

story through EXIT and Fryshuset's frame of interpretation, transforming their extremist self-understanding into that of a coach and a social worker" (Christensen, 2015b, s. 129).

Livet så som intervjupersonen upplevde det då (*life as lived*) är inte nödvändigtvis identiskt med hur hon nu i efterhand berättar om det (*life as told*), till följd av att intervjupersonen som berättar i viss mån är någon annan. En av få inom fältet som har undersökt detta empiriskt är White (2007). Genom upprepade intervjuer med 33 personer som deltagit i den irländska, republikanska armén (IRA) på Nordirland undersöker han om och hur deras berättelser om sig själva, sin bakgrund och sitt deltagande i rörelsen förändras över tid, mellan intervjutillfällena. Han finner stor överensstämmelse:

Finding the same result from interviews collected a decade apart is important and reassuring for social movement researchers who collect data through intensive interviews. Accounts are constructed, but, for the most part, they are constructed around documented political events and memorable social relationships that help make them consistent across time. (White, 2007, s. 301).

Endast två av de 33 intervjupersonerna gav berättelser som skiljde sig kraftigt åt mellan intervjutillfällena, och även dessa intervjuer genererade användbar data, noterar White (ibid., s. 302).

Denna dynamik tömmer alltså inte livshistorien och den kvalitativa intervjun på vetenskaplig mening – tvärtom är det just genom att vara medveten om hur människor berättar om (delar av) sina liv som forskaren har möjlighet att använda berättelser som vetenskapliga material. Järvinen fortsätter: "*Life does not disappear out of the life histories, leaving us with mere histories, comprehended as textual structures.* (Järvinen, 2004: 64, kursivering i original).

4. Utträden: betydelsen av att vilja lämna

Kapitlet är centrerat kring de subjektiva faktorer som får en individ att vilja lämna våldsbejakande extremism. Två uppsättningar sådana faktorer kan urskiljas, dels de som kommer ur individens förhållningssätt gentemot miljön, dels de som kommer ur individens relationer utanför miljön.

När det gäller de förstnämnda används ofta begreppet "disillusionment". Att bli desillusionerad innebär i korthet besvikelse, eller att någonting i verkligheten inte motsvarar de föreställningar man har. Forskningsfältet lyfter fram en uppsättning sådana processer som får individer att vilja lämna våldsbejakande extremism: att bli besviken över miljöns uteblivna politiska framgång, att börja tvivla på miljöns strategi och taktiker (inklusive våldsanvändning), samt att bli besviken på miljöns ledare och övriga medlemmar. Dessa är alla faktorer som bidrar till att individen vill lämna miljön.

När det gäller faktorer utanför miljön kan individen bli motiverad att lämna till följd av att andra åtaganden börjar prioriteras högre: att ha, eller vilja ha, en utbildning, arbete, familjeliv, etc. Med tanke på den tid och det engagemang sådant kräver, blir det svårt att samtidigt förbli aktiv i miljön och man börjar följaktligen överväga ett utträde.

Dessa båda förändringsprocesser är knutna till individens åldrande. I takt med att man rör sig genom ungdomen mot och in i vuxenlivet, är det vanligt att man både börjar bli desillusionerad (våldsbejakande extremistiska miljöer är framförallt unga miljöer) och börjar värdera andra aktiviteter som viktigare.

Detta föreslår inte en förringande eller förenklad bild av våldsbejakande extremism, som något "barnsligt" man "växer ur". Snarare bör man förstå det som att våldsbejakande extremism kräver en viss biografisk tillgänglighet av individen, och när denna förändras förändras också individens deltagande.

Kapitlet identifierar inga klara skillnader mellan de tre svenska miljöerna, snarare likheter.

Skälen till att en individ träder in våldsbejakande extremism kan vara av betydelse också för att förstå varför samma individ senare vill lämna. Om man, säg, har sökt sig till en miljö på grund av dess ideologi kan utträdet orsak vara att man har tappat tron på just ideologins giltighet. Det finns i detta hypotetiska exempel en direkt linje mellan in- och utträdet.

Skälen till inträdet och utträdet kan också vara vitt skilda från varandra: "it is too simple", skriver Klandermans (1997, s. 99), "to assume that disengagement is the opposite of engagement". Man kan träda in i en miljö av ett skäl, stanna kvar i miljön av ett annat och vilja lämna den av ett tredje. Individens utträdesprocess kan alltså inte på förhand reduceras till en spegelvändning av inträdet.

Ett utträde kan se mycket olika ut, då samtliga former av deltagande inte avslutas på samma sätt. "Sometimes", noterar Klandermans (1997, s. 98) vidare, "it is enough to just stay away, sometimes disaffiliation requires some action" och åter andra gånger kan det innebära att individen ställs inför en betydligt större prövning då utträdet ställer mycket av livet på ända: "feelings of being in a social vacuum, emptiness and loneliness, traumas, anxiety and depression" kan prägla processen (Christensen, 2015a, s. 77).

Att lämna en våldsbejakande extremistisk miljö kan vara en frivillig process, en ofrivillig process, eller någonting däremellan. I ena änden återfinns de som av helt egen vilja och utan påtryckningar från någon eller något väljer att träda ut ur miljön. I andra änden, de som tvingas lämna miljön av olika skäl (som att bli uteslutna av andra aktiva eller dömda för brott och inkapaciterade). Majoriteten av individerna som träder ut finns någonstans mitt emellan dessa två poler: vanligtvis rör det sig om ett *delvis* frivilligt utträde, där en uppsättning omständigheter får individen att börja överväga ett utträde.

Individens vilja att lämna våldsbejakande extremism bör alltså inte förstås i en enkel dikotom "antingen vill man eller så vill man inte"-mening, utan snarare som ett mer komplext fenomen. Man kan delvis vilja förbli i miljön då många av ens närmaste vänner är aktiva i den, samtidigt som man också vill lämna den eftersom andra åtaganden har vuxit sig starka, så som de man har till sitt arbete, sina studier eller sin familj.

"Doubt and regret are implicit in human engagement", skriver Matza (1969, s. 106). Att träda ut ur en våldsbejakande extremistisk miljö, att lämna ett brottsligt nätverk eller gäng, eller upphöra med brottslighet är inga undantag från detta (se Carlsson, 2014). En första tanke på att lämna miljön kan därmed växa till en mer påtaglig vilja och aktiva försök till att göra det, men den kan också minska igen; en process som präglas av tvekan, ånger och obeslutsamhet. Att se viljan att lämna som något dynamiskt snarare än statiskt gör att bilden av utträdesprocessen kompliceras, men erbjuder också möjliga strategier ur ett interventions- och programperspektiv (se Kapitel 10).

Däremot är individens egen vilja väldigt sällan tillräcklig för att faktiskt lyckas lämna: "being *willing*", noterar Matza vidare (1969, s. 112, kursivering tillagd), "is not quite the same as being *able*". Den som vill lämna våldsbejakande extremism behöver dels ha någonting att lämna *med hjälp av*, dels någonting att träda ut *till*. Individens ekonomiska, materiella och sociala resurser utanför miljön blir därmed centrala för att individen framgångsrikt ska kunna lämna miljön ifråga, framförallt om mycket av ens liv är centrerat kring just miljöns aktiviteter och verksamhet (se t.ex. Björger & Horgan, 2009; se även Kapitel 5).

Eftersom individens motivation till att lämna är central för att hon också faktiskt ska kunna göra det (förutom i de relativt få fall då individen tvingas ut ur miljön) är det av vikt att i det här skedet undersöka vad det är som gör att individer utvecklar denna motivation: varför vill man lämna en våldsbejakande extremistisk miljö? I en senare del av rapporten sammankopplar jag denna förändring med individens sociala omgivning och större, strukturella omständigheter och dessas betydelse för utträdesprocessen.

Varför vill man lämna?

I det föregående kapitlet beskrev jag relationen mellan ökad ålder och minskad politiskt motiverad brottslighet. I samband med det noterades också att minskad brottslighet inte ska likställas med minskad aktivitet inom miljön och att upphörande med brottslighet inte är detsamma som att individen lämnar miljön. Däremot kan en minskad brottslighet med ökad ålder tas som en indikator på att individer genomgår någon form av förändring i miljön, som verkar samvariera med ålder. Som jag konstaterade i Kapitel 2 tycks också medelåldern i alla tre miljöerna vara förhållandevis låg, om än skilja sig något åt beroende på vilken miljö det rör sig om.

"Growing older appears to be an important disengagement factor", konstaterar Dalgaard-Nielsen (2013, s. 105) i en sammanställande analys av de studier som berör utträden ur våldsbejakande extremism. Viljan att lämna våldsbejakande extremism är alltså generellt någonting som växer fram i takt med att individen åldras, och mer specifikt i övergången mellan ungdom och vuxenliv. I moderna, nutida samhällen är detta steg i livet mer utdraget än vad det brukade vara (se t.ex. Modell, Furstenberg & Hershberg, 1976). Perioden mellan ungdom och vuxenliv avser huvudsakligen tiden mellan 20 och 35 års ålder och har bland annat kallats "post-adolescence" (Buchmann, 1989), "emerging adulthood" (Arnett, 2000), "early adulthood" (Furstenberg, Rumbaut & Settersten, 2005) och "young adulthood" (Fussell, Gauthier & Evans, 2007).

Medan det verkar vara svårt att enas om en benämning av perioden är det lättare att beskriva vad som karaktäriserar den, nämligen en uppsättning viktiga

livsförändringar: man flyttar hemifrån, slutar skolan, påbörjar högre utbildning och gör sitt inträde på arbetsmarknaden, börjar bilda familj och skaffa barn. Genom dessa förändringar övergår individen från att vara i barnets beroendeställning gentemot sin ursprungsfamilj i termer av ekonomi och resurser, till att nu bli en mer självständig individ. Perioden karaktäriseras vidare av utforskning och instabilitet: eftersom strikta normativa förväntningar på hur individen "bör vara" i viss mån saknas, provar unga vuxna ofta olika vägar innan de tar mer långsiktiga beslut och får tyngre åtaganden. Goffman uttrycker förändringen på följande sätt:

A youth can spend a certain amount of time shopping around for a congenial job or a congenial training course, because he is still thought to be able to change his mind without changing his self. And, should he fail at something to which he has tried to commit himself, no permanent damage may be done to his self [...] *As the individual grows older, he becomes defined as someone who must not be engaged in a role for which he is unsuited.* (Goffman, 1952/2000: 15, kursivering tillagd)

Det är också under (senare delen av) det tidiga vuxenlivet som majoriteten upphör att begå brott (Farrington, 2003), inklusive politiskt motiverad sådan inom ramen för våldsbejakande extremistiska miljöer (Brå & Säkerhetspolisen, 2009). I takt med att individer rör sig mot den sociala rollen som vuxen, genomgår de också mer subjektiva förändringar i synen på sig själva och sina handlingar. I fallet med brott konstaterar Rocque, Posick och White (2015, s. 354) att "the offender does not desist until he or she comes to see his/herself differently and views criminal behavior as unattractive".

På liknande vis bör man förstå hur det kommer sig att individer ofta utvecklar en vilja att lämna våldsbejakande extremism i just det här skedet: deltagande i sådana miljöer, skriver Dalgaard-Nielsen (2013, s. 105), "begins to feel unnatural and awkward ... as they enter their thirties and start thinking more seriously about getting a job, starting a career, having a family and a decent place to live" (för ett liknande resonemang, se Ferguson, Burgess & Hollywood, 2015, s. 203ff; White, 2010). Detta föreslår inte, vill jag påpeka, en förringande eller förenklad bild av våldsbejakande extremism, som något "barnsligt" man "växer ur". Så ska man inte tolka det. Snarare bör man förstå det som att våldsbejakande extremism kräver en viss biografisk tillgänglighet av individen. Denna tillgänglighet är för många, inte alla, tidsbunden.

Vikten av detta illustreras av den mest omfattande studien av utträden ur våldsbejakande extremism, åtminstone sett till antalet intervjupersoner. Den kommer från Colombia (Rosenau et al., 2014), ett land vars säkerhetstjänster har intervjuat omkring 15 000 individer som deltagit i FARC, ELN och andra rörelser. Intervjuerna har skett som ett delprojekt i att återintegrera individerna i samhället. Varje

intervjuperson fick frågan om skälet till att de ville lämna miljön ifråga, och med tanke på materialets omfattning är det svårt att analysera i sin helhet annat än i kvantitativa termer.

Rosenau et al. gör en preliminäranalys av materialet och finner tre övergripande skäl till varför man vill lämna miljön. För det första uppger intervjupersonerna ideologisk desillusion, framförallt när det gäller FARCs avvikelser från de revolutionära principer som lockade individerna till miljön (det som ofta benämns *disillusionment*, se nedan). För det andra de åtskilliga prövningar och svårigheter man som medlem behövde utstå i FARC, inklusive hunger och utmattning, regeringens ständiga tryck på dem och de fysiska övergrepp individerna utsattes för av sina överordnade. För det tredje fastslår Rosenau et al. (2014, s. 284), "many demobilized guerillas cited their wish to reconnect with their families and rebuild their personal lives".

Denna sistnämnda faktor är, vid en frekvensanalys av intervjuerna, den överlägset vanligaste: "desire for a change of life" uppges av drygt en tredjedel, 5 002 individer, vara det primära skälet till utträdet (ibid., s. 280). Denna vilja att lägga om sitt liv tenderar, som jag noterade ovan, att uppstå när vuxenlivet hägrar, något som också Hwang (2015) finner i sin analys av intervjuer med 50 indonesiska jihadister: de vanligaste katalysatorerna för ett utträde var "new relationships", "cost-benefit analysis", "disillusionment with tactics" och, framförallt, "changing priorities" (Hwang, 2015, s. 6).

Trots att de sociala och historiska kontexterna skiljer sig kraftigt från exempelvis den skandinaviska, är fynden från Colombia och Indonesien en fruktbar utgångspunkt för resten av kapitlet, då de stämmer relativt väl överens med de övriga empiriska studier som ingår i rapporten.

Inifrån miljön: dimensioner av *disillusionment*

Disillusionment är en av de mest framträdande faktorerna i utträdesprocessen och kan förstås som ett samlingsnamn för olika former av besvikelse, eller insikten att någonting inte blev som man förväntade sig att det skulle vara (Björge, 2011). Fantasien om och förväntningarna på hur livet som aktiv i miljön skulle vara motsvaras inte av verkligheten.

Inför en beskrivning av *disillusionment* är det av vikt att belysa just individens upplevelse av sin omvärld. Desillusionens ursprung behöver inte finnas i själva miljön eller dess aktiviteter, utan snarare just i individens förhållningssätt gentemot och värdering av miljön. I Kapitel 3 påpekades att våldsbejakande extremistiska miljöer framförallt är *unga* miljöer, och i de studier som denna rapport behandlar förefaller individerna uppleva desillusion i ungefär samma skede av livsloppet.

I en genusanalys av den svenska vit makt-miljön menar Kimmel (2007) att deltagande i våldsbejakande extremism kan fungera som en passagerit för osäkra och utstötta unga män. När dessa män sedan åldras händer något: "he was forced", skriver Kimmel om den före detta skinnskallen "Pelle" i studien, "to examine who he was and who he wanted to be, to delve into the lineaments of his identity" (Kimmel, 2007, s. 217). När individen börjar betrakta miljön med desillusionerad blick kan det alltså vara individen själv som har börjat genomgå en förändring.

Den individ som åldras i en sådan miljö kommer så småningom att sticka ut. I en dansk studie intervjuar Olsen (2009) fem individer från olika former av våldsbejakande extremistiska miljöer, inklusive den autonoma och vit makt-miljön (Olsen specificerar inte respektive intervjupersons bakgrund och benämner dem genomgående endast som "aktivister"). Intervjupersonerna beskriver flera skäl till sina utträden, däribland att "[t]hey get married, have children and careers and thus become less willing to risk their social lives for the sake of the cause" (Olsen, 2009, s. 53). En av intervjupersonerna²¹ beskriver också betydelsen av ålder i en mer interaktionistisk mening:

I was in my early thirties, and there you start to see things a little differently, a little more relaxed. That "glaze of youth" starts to be a little rusty. And you know, I always despised those 45-year-olds who run around with a beer in their hand to a demonstration along with a lot of young people. [...] I am 41 years old now. I have my own goddamn problems. It has to end at some point. So you can choose between entering one of the established parties and doing some practical political parliamentary work, or you can be one of those 45-year-olds running around with the young people where everybody else looks at you and thinks, "Get a life". And I didn't want to do any of these things, so I just said "Goodbye". (citerad i Olsen, 2009, s. 53)

I konkret mening handlar det ofta om en uppsättning, sammanlänkade faktorer som samverkar: att bli desillusionerad av miljöns organisation och strategier för att uppnå sitt mål, miljöns medlemmar, miljöns våldsutövning och ideologi är de faktorer som framstår som de mest centrala. När individen ändrar uppfattning om någon eller flera av dessa faktorer ökar sannolikheten för ett utträde.

Miljöns organisation och medlemmar

När gruppen inte når den framgång som individen förväntat sig kan det generera besvikelse hos individen. Bland annat Barrelle (2014), Björge och Carlsson (2005),

21. Citat från intervjupersoner som ingår i de olika studierna används illustrativt i rapporten. Citat ur en och samma studie – men från olika intervjupersoner – kan förekomma flera gånger.

Demant et al. (2008), Kassimeris (2011) och Reinares (2011) finner att ett nyckelskäl till individernas vilja att lämna är att gruppens övergripande strategi, eller specifika aktioner inom ramen för den, inte är framgångsrika. En av Barrelles (2014) intervjupersoner uttrycker det såhär:

It was just that way the organization operated, because when I joined the movement I started reading about the other freedom struggles and we noticed that there was some sort of committee, there was a process for decision-making and everything but that's not there, this is like a one man band. (citerad i Barrelle, 2014, s. 85)

I en svensk studie intervjuar Arnstberg och Hållen (2000) individer som lämnat vit makt-miljön bakom sig. Intervjuerna sker inom ramen för EXIT Fryshuset och ett av de vanligaste skälen till varför individerna vill lämna är knutet till en insikt om gruppen:

Jag kände att dom här människorna vill ingenting. Dom är bara en grupp. Det är som efter en demonstration. Då träffas alla och super skallen av sig, lyssnar på musik och springer omkring och heilar allt vad dom kan. Jag kan ju tycka att det är kul att festa och lyssna på musik. Men det hör inte till att man gått på Stockholms gator och vunnit en stor seger och sedan supat skallen av sig. Jag tror inte sossarna gör på det sättet. (citerad i Arnstberg & Hållen 2000, s. 37; se även Christensen, 2015a för liknande resonemang)

Oavsett miljö är denna faktor en vanligt förekommande katalysator för motivationen att lämna. Neumann (2015) menar att det är det mest framträdande temat i materialet om de 58 individer som lämnat IS:

Practically all of them argued that the group hadn't lived up to their (political, religious, or material) expectations, and that IS' actions and behaviors were inconsistent with its own claims and ideology. (Neumann, 2015, s. 10)

Att börja betrakta miljöns strategier med desillusion är alltså ett skäl till att vilja lämna. På samma sätt kan individens förhållningssätt gentemot andra medlemmar förändras; studier av vit makt-miljön i Norge (Björge & Carlsson, 2005) och Sverige (Christensen, 2015a; Kimmel, 2007) visar exempelvis att besvikelse på gruppens ledarskap eller inre slitningar medlemmar emellan kan få de som främst befinner sig i miljön för social gemenskap och solidaritet att vilja lämna den. Dynamiken är påtaglig även i Barrelles (2014) intervjumaterial, där en av intervjupersonerna med bakgrund i vit makt-miljön beskriver miljöns vardag:

All the drama all of the time, because even – it's not just that the group – that it's a very disorganized movement, and there's a lot of problem with who is the big boss and stuff like that. This also – it's a movement that at least at that time was made up of teenagers ... and the backstabbing ... never really knowing if this is a good day or is it a bad day [...] you always had to sort of prove yourself, that you belonged and that you were worthy [...] there was certain days you just wanted to go home and pull your cover over your head ... It was constant, it never ended. (citerad i Barrelle, 2014, s. 89)

Samma sak finner Linden och Klandermans (2006) i sin studie av vit makt-miljöer i Nederländerna, Reinares (2011) i sin studie av ETA i Spanien, och Ferguson, Burgess och Hollywood (2015) i en analys av utträden ur våldsbejakande extremism på Nordirland (se även White, 2010; Demant et al., 2008).

Våldets betydelse

Ett element som kan framkalla en vilja att träda ut ur miljön rör individens upplevelse av våld. Det kan vara så att man inte förväntar sig att behöva bruka våld när man träder in, men sedan finner sig i situationer där man förväntas göra det, vilket får en att börja överväga utträde (Altier, Thoroughgood & Horgan, 2014). I andra fall kan idén om våld som en transformerande eller frigörande kraft ersättas av våldets faktiska konsekvenser: ”In the real world”, skriver Dalgaard-Nielson (2013, s. 103) i sin analys, ”confronted with the human costs of violence, some begin to doubt”. Enligt Björge (2011) lämnar många individer vit makt-miljön eftersom de upplever att de ”gick för långt” i sin våldsanvändning. Det kan därmed också handla om grovheten i det våld man brukar (Reinares, 2011; Stern, 2014), eller (risk för) utsatthet för våld (Vidino, 2011).

Det bör här påpekas att något som också kan påverka individens förhållningssätt och attityd till våldsanvändning är hennes ålder, i linje med de inledande anmärkningarna om *disillusionment* ovan. Det behöver alltså inte vara så att våldsanvändningen i miljön är värre än hon befarat, snarare att hennes förhållningssätt till våld förändras i takt med att hon åldras och går igenom livsloppsförändringar som påverkar hennes perspektiv på omvärlden. Med ökad ålder följer ökad känslighet för våld.

Ideologins (oklara) betydelse

Inte heller när det gäller individens förhållningssätt till miljöns ideologi bör ålderns betydelse underskattas. Med ökad ålder brukar individer röra sig från den

politiska skalans utkanter mot dess mitt: vuxna tenderar att vara mindre radikala än de unga, "but not as conservative as the old; and they are more likely to vote and participate in mainstream politics" (Braungart & Braungart, 1986, s. 211).

För individer där den ideologi som präglar miljöns idévärld och praktik har varit en betydelsefull faktor vid inträdet, eller som faktor för att förbli i miljön, kan en begynnande tvekan eller misstro till just ideologins giltighet innebära att individer börjar överväga ett utträde (Altier, Thoroughgood & Horgan, 2014). Denna tvekan – som i ett avseende kan betraktas som ett frö till det som benämns avradikalisering – kan komma inifrån individen, eller också uppstå ur externa påverkansfaktorer (se nedan). Studier av såväl vit makt-miljön (Arnstberg & Hållen, 2000; Linden & Klandermans, 2006) som islamistisk extremism (Ilardi, 2013; Neumann, 2015) och andra (Kassimeris, 2011; White, 2010) landar i slutsatsen att ideologins betydelse inte är obefintlig men heller inte särskilt framträdande som faktor för att lämna. Att börja tvivla över ideologins giltighet utgör snarare ett senare skede i utträdesprocessen än dess inledning.

Inga studier urskiljer några större variationer mellan miljöerna när det kommer till desillusionens olika dimensioner, men i fallet med just ideologins betydelse finner Demant et al. (2008) en potentiell skillnad mellan två av dem. Studien är nederländsk och bygger på drygt 20 djupintervjuer med individer som lämnat våldsbejakande extremism, däribland 6 individer ur "left-wing movements", 5 individer ur "right-wing movements" och 5 ur "Islamic radicalism" (Demant et al., 2008, s. 120). När det gäller de sistnämnda påpekar de att de inte lyckats få tag på intervjupersoner som deltagit i våldsbejakande islamistiska miljöer, och att "[n]one of these respondents have been members of a radical group", däremot genomgått en radikaliseringsprocess (ibid.). Fyndet avseende ideologin sticker dock ut, jag vill därför lyfta fram och problematisera det något här.

Inledningsvis sammanfattar de intervjuerna med individerna ur vit makt-miljön, ett fynd som också ekar i andra studier:

Ideology does not seem to play a role for former members of the extreme right-wing movement. They do not seem to have really changed their opinions, or this seems to have been more a result than a cause of their disengagement. (s. 129)

I kontrast till detta, sammanfattar de senare intervjuerna med de individer som haft en radikal, islamistisk uppfattning:

Ideology is the most important reason for deradicalisation among Islamic respondents. [...] One respondent became less radical because he realised that he belongs in the Netherlands. Two others were very orthodox but became more moderate when they came to the conclusion that that

orthodoxy did not suit them well and was therefore not the proper path. For one of them, it was mainly the confrontation with personal taste and needs that played a major role in this; for the other, it was other people's substantiations. A fourth respondent did remain orthodox, but the Salafist school of thought which he finds convincing now has a non-violent strategy. And the last respondent realised that there is not one single truth, but multiple ones. (ibid.)

I fallet med att vilja lämna just våldsbejakande islamistisk extremism, tillskrivs alltså att börja tvivla på, bli besviken på, ändra uppfattning om eller omtolka ideologin, en mer framträdande betydelse av individerna i Demant et al:s urval. Samtidigt är Demant et al's material litet (5 individer) och består alltså inte av personer som har tillhört någon specifik våldsbejakande miljö. Ideologins betydelse för själva utträdet ur *miljön* – som är i denna rapports fokus – har alltså inte undersökts för den här gruppen och blir därmed omöjlig att ta som indikator på betydelsen av att börja tvivla på, omtolka eller ändra uppfattning om ideologin för utträdesprocessen.²²

Demant et al. (2008, s. 135) skriver själva om svårigheterna i att jämföra grupperna då "those [Islamic respondents] we spoke with were not members of any group or organisation". Dessutom motsägs detta fynd av bland annat Schuurman och Bakkers (2015) studie, också den från Nederländerna. De undersöker en potentiellt framgångsrik programverksamhet för individer som lämnar våldsbejakande islamistiska miljöer, och som i första hand uteslutande fokuserar på sociala och praktiska aspekter av utträdesprocessen. Att ideologins betydelse skulle inta en central plats i en förståelse för varför individer vill lämna just våldsbejakande islamistiska miljöer är därmed inte grundat i empiriska data; en tolkning är att detta fokus på ideologins betydelse för viljan att lämna snarare är ett resultat av de åtskilliga avradikaliseringsprogram som har vuxit fram det senaste årtiondet (se Kapitel 10). Avradikalisering är en subjektiv process, men den är endast en av många sådana processer. Medan subjektiva faktorer alltså ofta fungerar som katalysatorer för viljan att lämna, är en förändring i ideologisk uppfattning (alltså, ett frö till just avradikalisering) sällan knuten till utträdesprocessens början. Snarare, som går att skönja i de ovan citerade studierna, är en ideologisk förändring snarare *ett resultat av* än en orsak till utträdesprocessen.

22. Andra rapporter har behandlat den nederländska studiens fynd när det gäller "Islamic radicalism" annorlunda (se t.ex. Home Office, 2011; Säkerhetspolisen, 2010), vilket riskerar att leda till missuppfattningar gällande ideologins betydelse för utträden ur våldsbejakande islamistiska miljöer.

Utanför miljön

Individens vilja att lämna en våldsbejakande extremistisk miljö kan bero på ett flertal faktorer. Hittills har genomgången behandlat de dimensioner som kan påverka individen *inifrån* miljön; dels hennes eget åldrande, dels hennes relation och förhållningssätt gentemot själva miljöns organisation och medlemmar, våldsanvändningen inom miljön och den övergripande ideologi som formar den.

Det finns också en uppsättning faktorer som inte har med miljön att göra i direkt mening. En betydande del av dessa förändringar är knutna till de relationer individen har med sin omgivning; i takt med att individen möter nya sociala miljöer förändras också hennes sätt att uppleva och tolka omvärlden. Som Dalgaard-Nielsen (2013, s. 106, kursivering tillagd) slår fast,

... increased contact with the world outside the extremist environment is a frequent *trigger* or *accelerator* of an exit process [...] Social influence – direct or indirect – appears to be at work.

Flera av dessa förändringar är knutna till individens livslopp på så vis att individen ofta möter dem i senare skedet av sin tid som ung vuxen. På övergripande nivå kan man benämna det *konkurrerande lojaliteter* (efter Altier, Thoroughgood & Horgan, 2014). I sin analys av individer som lämnat IRA på Nordirland sammanfattar White spänningen som uppstår:

The salience of the activist identity may be reinforced or challenged by the expectations associated with transitions out of established social relationships and into new social relationships. When confronted with a competition between two forms of identities, such as the expectations associated with activism versus the expectations associated with raising a family, an activist may feel compelled to either withdraw from the social movement or forego family relationships. (White, 2010, s. 343)

Livsförändringar individen genomgår gör att andra aktiviteter och sfärer av livet efterfrågar hennes prioriteringar, tid och engagemang. Reinares (2011, s. 797) beskriver det i termer av "circumstance[s] that had modified the personal order of preferences".

Det kan innebära att hon har närmat sig en ny grupp eller miljö (exempelvis en som strävar mot samma mål men utan att bejaka våld), en religion eller annan rörelse (Garfinkel, 2007; Reinares, 2011). Vanligare är däremot att andra sfärer av livet blir mer påtagliga, och framförallt i form av de två institutioner som kanske mer än något annat definierar vardagens vuxenliv i det moderna samhällets sociala organisation: studier/arbete, och familjeliv (Hughes, 1984). I en djuplodande analys av två individers utträden ur den grekiska rörelse som internationellt går

under benämningen Revolutionary Organization 17 November²³ beskriver en av de två intervjupersonerna bakgrunden till sitt utträde:

... as a member of this group, I had no private life. I couldn't start a family. I had to be secretive and constantly hiding and it came to a point when I realized that the whole thing was wrong. It had no potential and there was no way out. (citerad i Kassimeris, 2011, s. 562)

I många avseenden är engagemang i institutioner så som arbete och familjeliv praktiskt oförenliga med ett parallellt intensivt deltagande i våldsbejakande extremism. Detta handlar delvis om vardagens tidsbegränsningar. Att vara inlemmad i samhällets konventionella institutioner innebär att en stor del av vardagens tid och energi går åt till dessa. Den individ som är mycket aktiv inom en extremistisk miljö och som nu vill studera, yrkesarbeta eller lägga tid på relationer och familjebildning, behöver inte nödvändigtvis vilja lämna men (åtminstone i jämförelse med förut) minska sitt engagemang i miljön – något som också kan ses som första steget i en utträdesprocess (Taylor & Horgan, 2006).

Vuxenlivets sociala institutioner har också en annan funktion.

Sociala institutioners funktion

”Dedication to one’s family or the desire to marry and start a family may heighten the costs associated with involvement in terrorism”, skriver Altier, Thoroughgood och Horgan (2014, s. 649, kursivering tillagd). Detta får stöd inte bara i studier av utträden ur våldsbejakande extremism, utan också i kriminologiska studier av individer som vill sluta begå brott (se t.ex. Carlsson, 2014) och lämna kriminella gäng (Decker, Pyrooz & Moule, 2014).

I slutet av sin genomgång av studier om individer som lämnat våldsbejakande extremistiska miljöer, sammanfattar Dalgaard-Nielsen (2013, s. 106) en del av sin analys:

Quitting ... becomes more a pragmatic choice than something prompted by an ideological change of heart. A number of exiters explicitly state that though they behave differently they think the same. Others claim that even if their exit had nothing to do with ideological doubt, their attitudes gradually changed as they stopped spending time with their extremist peers.

Snarare än att betraktas som en omvälvande förändring i attityder, ideologisk uppfattning och världsbild, bör förändringsprocessen förstås som mer praktiskt

23. Organisationen var verksam mellan 1975 och 2002 och terrorstämplades av grekiska staten.

orienterad. Den våldsbejakande extremistiska miljön – som förut var en källa till status och gemenskap, en plats där spänningssökande och social och politisk förändringsvilja fick utlopp – har nu förändrats. I takt med att individen närmar sig inträdet till vuxenlivet blir den snarare en källa till stigma och exkludering, förknippad med risker man inte (längre) är lika villig att ta, då man helt enkelt har börjat få någonting att förlora. Demant et al. lägger stor vikt vid detta i ljuset av sina empiriska data, framförallt vid utträden ur vit makt-miljöer:

... involvement in the extreme right has major consequences. Life is almost made impossible because of the exclusion and stigmatising mechanisms which the rest of society employs. (Demant et al., 2008, s. 137f)

En intervjuperson berättar:

[My employer] said: you have to choose. They did let me remain a member but I had to give up all my positions, otherwise I would be fired within a week. (...) It was the combination. "If I continue like this, I will be fired too." [...] And I didn't want to become a social outcast, through no fault of my own. (citerad i Demant et al., 2008, s. 138)

Fyndet återkommer som ett genomgående tema i studierna, framförallt när det gäller just vit makt-miljöerna och inte bara i Sverige och Skandinavien (Björge & Carlsson, 2005; Christensen, 2015a) utan också i länder som Nederländerna (Linden & Klandermans, 2006) och USA (Bubolz & Simi, 2015). Våldsbejakande extremism medför risker av flera skäl, inte minst den direkta risken att bli lagförd för brott, något som i sin tur kan leda till komplikationer för individens förvärvsarbete eller högre utbildning; man riskerar helt enkelt att förlora sitt jobb eller kraftigt hamna efter i sina studier. Detta återfinns också i studier av andra miljöer än just vit makt-miljöer: "As a young, single man, the respondent was willing to risk his career for politics", skriver White (2010, s. 356) om en intervjuperson som lämnat IRA på Nordirland, och fortsätter: "After entering into a committed relationship, he was less willing to take that risk" (se även Ferguson, Burgess & Hollywood, 2015).

Fortsatt deltagande kan också innebära risker för ens egen säkerhet, och med ökande ålder och ansvar tenderar man att tillskriva sin egen säkerhet mer betydelse, inte minst altruistisk sådan. Det ansvar man börjar känna gentemot sin partner eller sitt barn går stick i stäv med ett djupt engagemang i miljön: barn och partner "should be protected from the potentially traumatic experiences that goes with having a parent or partner engaged with extremism" (Dalgaard-Nielsen, 2013, s. 106; se även Arnstberg & Hållén, 2000; Bubolz & Simi, 2015; Linden & Klandermans, 2006).

Engagemang i vuxenlivets sociala institutioner innebär ofta att en individ vill påbörja en förändring i ny riktning: "Den viktigaste dragningskraften ... tycks vara personens längtan efter ett normalt liv utanför den våldsbejakande miljön. Mer konkret kan det handla om längtan efter familj, barn och arbete" (Säkerhetspolisen, 2010, s. 42).²⁴

Det är i detta skede viktigt att återvända till idén om viljan att lämna som ett dynamiskt fenomen, som kan sägas präglas av ambivalens (se Carlsson, 2016). Å ena sidan har konkurrerande lojaliteter till en (redan existerande eller framtida) partner, familj, arbetsplats eller liknande extern dimension vuxit fram. Å andra sidan finns miljön kvar, med potentiella starka dragningskrafter och, efter inträdet, möjligen också lojalitetsband till andra medlemmar eller gruppen som helhet. Individens handlande, skriver Matza (1969, s. 106) präglas av en mer eller mindre medveten "continuation of consideration, assessment, imagination and worry". Som en av intervjupersonerna i Reinares (2011) studie beskriver det:

When you start to toy with the idea of getting out, it's really rough going at first [...] you end up asking yourself: is it the structure of the organization that is changing, or the way it functions that is changing, or is it *you* that is changing? (citerad i Reinares, 2011, s. 795, kursivering i original)

Denna ambivalens kan dröja sig kvar, ibland långt efter att individen har lämnat miljön (Bubolz & Simi, 2015) och den har sitt ursprung i just slitningen mellan dessa två sfärer av individens liv, miljön och hennes (möjliga) engagemang i sådant som ligger utanför den.

I denna ambivalens ligger också ofta en farhåga om den egna förändringsförmågan. I en amerikansk studie av 34 individer som lämnat vit makt-miljön, finner Bubolz och Simi (2015, s. 1599) att över hälften, 52 procent, "reported feeling fearful that their involvement in organized hate had permanently 'scarred' them psychologically and that self-change might ultimately prove elusive". På liknande vis uppger intervjupersonerna i bland annat Linden och Klandermans (2006) och Ferguson, Burgess och Hollywoods (2015) studier ambivalens och osäkerhet kring möjligheterna att fullt återintegreras i samhället på grund av det stigma som deras deltagande i våldsbejakande extremism genererat, och de formella barriärer – exempelvis, begränsat tillträde till arbetsmarknaden – som de inser att de behöver möta.

24. Läsaren reagerar möjligen på det normativa uttrycket *normalt liv* i Säkerhetspolisens citat. Det är en rimlig reaktion, som leder till komplicerade frågor, framförallt den om vilken sorts liv samhällets institutioner förväntar sig att individen ska leva efter utträdet. Jag återkommer till denna diskussion senare i rapporten.

En viktig länk

Det sociala livet karaktäriseras av länkar mellan sfärer. Det går att bryta ned och tillfälligt fixera dem i analytiskt syfte för att tydligare kunna belysa dem, men i praktiken är de sammansatta. När individer ökar, eller vill öka, sitt deltagande i sociala institutioner och aktiviteter utanför den våldsbejakande extremistiska miljön kan det också ge återverkningar på individens upplevelse av själva miljön och ge upphov till, eller förstärka, hennes *disillusionment*. Fallstudier av brittiska högerextrema våldsbrottslingar har exempelvis funnit att "identification with different social groups led to a recognition of dissatisfaction with far-right extremism" (Bubolz & Simi, 2015, s. 1594; se även Gadd, 2006; Stern, 2014). Förändringen kan också ske i motsatt riktning, där besvikelse över miljöns organisation, medlemmar, brist på politisk framgång, etc., genererar en starkare önskan att bilda sig ett liv utanför miljön.

På samma sätt som det finns en växelverkan mellan subjektiva och sociala förändringsprocesser, finns det alltså också en växelverkan mellan olika subjektiva faktorer.

Likheter snarare än skillnader mellan miljöerna

Vad gäller de tre miljöerna är det svårt att finna variationer mellan dem – när det kommer till de omständigheter som kan framkalla en vilja att träda ut speglar de empiriska studierna på gruppnivå snarare likheter än skillnader: "these factors appear to be at work across different forms of extremism", noterar Dalgaard-Nielsen (2013, s. 106), "across time, and across different Western countries".

De faktorer som får individer att vilja lämna till exempel våldsbejakande islamistiska miljöer är desamma som återfinns bland individer som vill träda ut ur andra våldsbejakande extremistiska miljöer. Vidare tyder det empiriska underlaget genomgående inte bara på att de flesta kommer att vilja lämna våldsbejakande extremism bakom sig, utan också att de flesta kommer att göra så vid ett liknande steg i livsloppet – i övergången till vuxenlivet – och av en uppsättning ganska likartade skäl.

Att de tre miljöerna uppvisar stora likheter på gruppnivå utesluter däremot inte att det finns stora skillnader på individnivå, både mellan och inom miljöerna. Att det finns stor överensstämmelse mellan de olika miljöerna i vad som får individer att *vilja* lämna dem, utesluter heller inte att det finns skillnader i individernas förmåga att också *faktiskt* lämna dem. Som kommer att beröras i nästa kapitel är detta en fråga om sociala, materiella och ekonomiska resurser och i *det* avseendet är det tänkbart att de olika miljöerna skiljer sig åt.

5. Utträden: sociala faktors betydelse

Antalet studier som undersökt just sociala faktors betydelse vid utträdet är relativt få (majoriteten av samtliga studier har fokuserat på subjektiva faktors betydelse, så som disillusionment). Samtliga, oavsett om de kunnat undersöka saken eller inte, tillskriver däremot sociala faktorer central betydelse. Kapitlet redogör därför utifrån litteraturen för de sociala processer som gör att ett faktiskt utträde sker, dvs. att individens vilja att lämna också omsätts i framgångsrik praktik.

Ett utträde ur våldsbejakande extremism innebär i praktiken ett inträde i något annat, i form av större engagemang i samhällets sociala institutioner. Det är i detta avseende som individer har olika stora resurser, och därmed varierande förutsättningar för att deras utträden ska lyckas. Kapitlet belyser också sociala faktors betydelse i negativ mening, dvs. de hinder och problem som ofta uppstår i utträdesprocessen och på många vis kan knytas till att individen har svaga sociala, ekonomiska och/eller materiella resurser. Deltagande i våldsbejakande extremism kan ytterligare försvaga dessa resurser, inte minst i form av den isolering och de stigma som deltagandet ofta för med sig. Detta försvårar utträdet. I vissa fall kan också risken för sanktioner från gruppen man vill lämna vara så stora och sanktionerna så grova att man helt enkelt förblir i miljön för att inte utsättas för dem.

Det är i anslutning till dessa svårigheter som kapitlet också identifierar tänkbara skillnader mellan de tre svenska miljöerna. Det föreslås att svårigheterna och problemen kan vara störst för de som lämnar våldsbejakande islamistiska miljöer.

I Kapitel 3 introducerade jag distinktionen mellan subjektiva och sociala förändringsprocesser som verktyg för att förstå och förklara individers utträden ur våldsbejakande extremism. Fokus i Kapitel 4 låg sedan på de subjektiva processerna, och på hur en uppsättning sådana förändringar på olika vis kan få individen att *vilja* lämna miljön.

Jag har redan noterat att individens vilja att lämna miljön aldrig kan vara tillräcklig för att ett faktiskt utträde ska kunna ske. Individer gör val, men deras han-

dlingsutrymme är inte obegränsat: "individual action *needs to align with social structure* to produce behavioral change and to maintain change (or stability) over the life course" (Sampson & Laub, 2005, s. 43, kursivering tillagd). Det är med andra ord när subjektiva och sociala förändringsprocesser lyckas "kroka i" varandra som en faktisk, varaktig förändring blir möjlig. Schuurman och Bakker argumenterar på ett liknande sätt för att "[the] *social and practical aspects* of deradicalization and disengagement" är avgörande vid ett framgångsrikt utträde (Schuurman & Bakker, 2015, s. 4, kursivering tillagd). Sociala faktorer avser alltså de som i någon mån existerar utanför individen. Som kan skönjas i citatet ur Schuurman och Bakkers studie, görs ibland en åtskillnad mellan just *sociala* och *praktiska* faktorer, där sociala faktorer avser individens relationer till föräldrar, syskon, kamrater, kollegor och andra utanför miljön, medan praktiska faktorer åsyftar exempelvis ett arbete, hem eller körkort.²⁵

Syftet med detta kapitel är att redogöra för de sociala processer som gör utträdet ur en våldsbejakande extremistisk miljö möjligt. Vilka är de sociala faktorer som leder individen ut ur våldsbejakande extremistiska miljöer? Svaret på frågan kompliceras av att den övervägande majoriteten av de (relativt få) studier som gjorts av utträden belyser psykologiska eller socialpsykologiska faktorerers betydelse (*disillusionment*, i vid mening). När det gäller betydelsen av högre studier, arbete, familjebildning, förankring i sociala nätverk utanför miljön och liknande faktorer går det att se klara tendenser. De studier som finns, och antalet är litet, indikerar att dessa faktorer är avgörande för att individerna framgångsrikt ska kunna lämna miljön bakom sig. I en omfattande kartläggning av utträden ur våldsbejakande extremism slår exempelvis Demant et al. fast att "[v]ery little is known about this individual process: we were hardly able to find any academic sources which describe this process" (Demant et al., 2008, s. 111).

Som noterades i Kapitel 3 är dessa faktorer i praktiken också nära sammanlänkade med de faktorer som betyder mest för att få individen att *vilja* lämna samma miljöer. Ofta är det individens strävan efter att leva ett "vanligt" liv, centrerat kring familjeliv, studier och/eller arbete, som får henne att vilja träda ut ur miljön, och det är den praktiska *möjligheten* till ett sådant liv som får individen att *också framgångsrikt* kunna lämna miljön.

25. Ur ett interventions- och programperspektiv är denna uppdelning användbar eftersom den tenderar att underlätta ansvarsfördelningen i myndigheters och organisationers arbete med att stödja en given individs utträdesprocess. Samtidigt är det inte så enkelt. En "praktisk" faktor, så som ett arbete, kan exempelvis bidra till att individen bildar nya relationer till kollegor och chefer (en "social" faktor). På samma vis kan en bostad (också det en "praktisk" faktor enligt detta resonemang) leda till att individen knyter nya relationer till grannar och andra i området, och därmed inlemmas i nya sociala nätverk. Jag kommer i det följande att behandla praktiska faktorer som en del av de sociala, eftersom *också de är sociala i så mån att de existerar utanför individen*, men i de avslutande två kapitlen (10 och 11) återvänder jag till distinktionen i ljuset av en diskussion om interventions- och programverksamhetens arbete med utträdare.

Det är i detta avseende som individer har olika stora resurser, och därmed varierande förutsättningar för att deras utträden ska lyckas – ett tema som behandlas utförligare senare i kapitlet.

Band till signifikanta andra som uppmuntrar individen till att lämna hjälper också individen att faktiskt göra det. Dessa kan ta formen av avgörande möten med betydelsefulla kamrater eller ”mentorer”. Utifrån telefonintervjuer med tidigare medlemmar av militanta religiösa grupper (inklusive islamistiska miljöer) fastslår Garfinkel (2007) att ”change often hinges on a relationship with a mentor or a friend who supports and affirms peaceful behaviour” (Garfinkel, 2007, s. 1). På liknande vis finner Ilardi (2013) i en kanadensisk intervjustudie med sju före detta islamistiskt radikala individer, att ”[r]emoval from previously influential relationships that nurtured extremist beliefs” var avgörande för att intervjupersonerna skulle se annorlunda på sin situation (Ilardi, 2013, s. 731). Även Gadd (2006) beskriver, i sin studie av utträden ur den brittiska vit makt-miljön, hur mötet med någon som vänder miljöns världsbild upp och ner kan vara avgörande för vissas faktiska utträden.

Betydligt vanligare förefaller dock vara att individens möjligheter till att engagera sig i det konventionella vuxenlivets vardag är det som leder individen ut ur miljön.

Yrkesliv och privatliv: två centrala sfärer

Två livsloppsprocesser som präglar vardagen är *yrkeslivet*, i vid mening i form av exempelvis studier och arbete, och *privatlivet*, med sådant som vänner, fritidsintressen, partnerskap och familjebildning. Inom livsloppskriminologin är dessa, i samklang med individens egen vilja att sluta, de faktorer som har starkast empiriskt stöd i frågan om vad som får människor att upphöra med brott (se t.ex. Laub & Sampson, 2003).

Detsamma gäller den kriminologiska gängforskningen (Carson & Vecchio, 2015; se även Kapitel 7) och i den betydligt magrare forskningen om att lämna våldsbejakande extremism är tendensen likadan: band till studier eller arbete, vänner, partners och familj framträder som avgörande för framgångsrika utträdesprocesser:

There comes a time when individuals who joined the movement as adolescents or in their early twenties in particular will develop the desire to start a family, which carries with it the responsibility for their partner and children. (Demant et al., 2008, s. 115)

Som jag nämnde i Kapitel 4 bygger Demant et al:s studie på djupintervjuer med 21 individer som lämnat våldsbejakande extremism i Nederländerna (däribland 6 in-

divider ur "left-wing"-miljöer, 5 ur "right-wing"-miljöer och 5 individer som varit "islamistiskt radikala"). Utifrån detta material undersöker Demant et al. olika dimensioner av avradikaliserings- och utträdesprocessen, och när det kommer till betydelsen av sociala faktorer finner de stor överensstämmelse mellan de olika miljöerna. "An important similarity between *almost all the individuals from the various movements* is that at a certain point practical life circumstances begin constituting a reason for deradicalisation", noterar de (Demant et al., 2008, s. 140).

Dessa "practical life circumstances" är också verktyg individer kan använda sig av för att faktiskt lämna miljön. En intervjuperson beskriver betydelsen av dem för Demant et al:

The few ordinary friends and colleagues I had helped me enormously. They helped me register with the housing association so that I could get my own apartment. They encouraged me to get my driving licence [sic]. How proud I was when I passed my driving test. (citerad i Demant et al., 2008, s. 143)

Även Barrelle (2014), i sin australiensiska studie av 22 individer som lämnat våldsbejakande extremism, belyser betydelsen av sociala relationer och social support. Utifrån sitt empiriska material fastslår hon att "social relations are at the heart of how a person renegotiates relationships with the rest of society" (s. 84) och att "[t]he role of social support in contemplating and *then actually leaving* an extremist group cannot be overestimated" (s. 98, kursivering tillagd; se även della Porta, 2009 för ett italienskt exempel).

Reinares (2011) undersöker utträden ur våldsbejakande extremism genom djuplodande intervjuer med 35 personer som lämnat den baskiska separatistgruppen ETA åren 1970 till 2000. Ett genomgående tema är betydelsen av just sociala relationer som verktyg för att faktiskt lyckas träda ut. Även om många av intervjupersonerna redan tidigare ville lämna miljön då den "didn't make sense anymore" (Reinares, 2011, s. 781) var det med hjälp av sociala faktorer utträdet blev möjligt:

You see, I got married when I was in prison. I had a son while I was in prison and he was three years old by the time I got out. [...] Then I've got this wife and a family that I've got to help support. I have got to go to work for them, and I say: That's it. I'm out of here. (citerad i Reinares, 2011, s. 798)

Studier av individer som har lämnat varierande former av våldsbejakande extremism (se t.ex. Barrelle, 2014; Demant et al., 2008; Horgan, 2009), inklusive vit makt-miljön (Björge & Carlsson, 2005; Bubolz & Simi, 2015; Linden & Klandermans, 2006; Stern, 2014) och islamistiska miljöer (Schuurman & Bakker, 2015) up-

pvisar samma tydliga mönster. De som har möjlighet till att ”kroka fast” sin vilja att lämna i olika former av resurser, har enklare att framgångsrikt lämna miljöerna: ”the key [to disengagement]”, noterar Ferguson, Burgess och Hollywood (2015, s. 207), ”was to offer jobs and training”. En liknande slutsats når Björge (2011, s. 284): ”training for jobs where they can interact socially with positive role models and get prospects for a more positive future [...] have a preventive function”.

Barrelle (2015, s. 5, kursivering tillagd) påpekar insiktsfullt att ”disengagement is actually about *engagement somewhere else*”. Det är detta som är nyckeln till ett utträde ur miljön. Sociala faktorer är inte endast ”triggers” till själva utträdesprocessen, som Dalgaard-Nielsen (2013) benämner dem, utan också konkreta möjligheter som individen kan kroka upp sin förändringsprocess på.

Sociala relationers dynamik

Att individen som vill lämna har band till vänner, partners och familjemedlemmar, och andra tänkbara relationer av betydelse för henne, är centralt för att hon också ska lyckas göra det. Samtidigt är det i viss mån inte så enkelt: från livsloppskriminologin vet vi att det exempelvis är en brottsaktiv individs romantiska förhållande med en person som *inte* begår brott och *inte* befinner sig i sådana miljöer som verkar brottsavhållande; romantiska relationer mellan individer aktiva i brott har ingen sådan effekt (Uggen & Wakefield, 2008).

Likadant är det i fallet med våldsbejakande extremistiska miljöer. Sageman (2004) undersöker 172 individer som är eller har varit aktiva i islamistiska miljöer. Hans material bygger på öppna källor, framförallt mediamaterial (tidningsartiklar, reportage, etc.) och domstolsprotokoll. En närmast identisk studie, men begränsad till Europa, är gjord av Bakker (2006), och inkluderar data om 242 individer. Sageman finner att 73 procent av individerna i hans urval är gifta och att många av dem har barn; Bakkers slutsats utifrån det europeiska materialet är densamma. Sageman påpekar dock att många av individerna ingick i äktenskap med partners (eller där partnern kom från en familj) som delade samma ideologiska uppfattning. ”Thus”, konstaterar Silke (2008, s. 109) i sin diskussion av Sagemans fynd, ”the marriage provides an essentially endorsing environment for jihadist views as opposed to a restraining influence”.

Det är tänkbart att en liknande dynamik råder även för individer i andra miljöer: en relation till någon som tillhör samma miljö som en själv kommer sannolikt inte att få en att lämna den miljön. För att kamrater, partners och/eller familjemedlemmar ska kunna fungera som verktyg för individen att lämna våldsbejakande extremism, måste de själva befinna sig utanför sådana miljöer, ett genomgående fynd hos såväl Barrelle (2014) som Demant et al. (2008), och Christensen (2015a).

Det innebär alltså inte att betydelsen av sociala relationer skulle vara mindre när det gäller våldsbejakande extremism jämfört med exempelvis kriminalitet (vilket har föreslagits, se Home Office, 2011). Det innebär snarare att man behöver ha en djupare förståelse för *hur* livsloppsprocesser i yrkesliv och privatliv har betydelse, det vill säga under vilka förhållanden som dessa kan främja förändring. Dessvärre saknas det sådana djupare analyser inom forskningen om våldsbejakande extremism. I Kapitel 6 görs därför ett försök till att med hjälp av livsloppskriminologiska verktyg beskriva de mekanismer som är verksamma i förändringsprocessen just när det gäller sådana faktorer som högre studier, arbete och familjebildning.

Ett kort påpekande. Att träda ut handlar i praktiken om att träda in i någonting annat, noterades det ovan, men samhället erbjuder inte utträdaren en obegränsad uppsättning möjliga vägar framåt. Det "någonting" individer förväntas träda in i efter utträdet, utgör en relativt snäv vuxenroll; en vuxenroll som är dominerande i samtida, västerländska demokratier och i analytisk mening präglas av att man bidrar till samhällets produktion och reproduktion (Hughes, 1984).

Det är också denna roll som interventioner och behandlingsprogram, både när det gäller våldsbejakande extremism och kriminalitet i stort, försöker få individen att formas in i. Det finns i teorin ett snudd på oändligt antal konkreta variationer på hur ett vuxenliv kan se ut – var och hur man kan bo, med vad man ska arbeta, hur man vill leva – men som övergripande livsstruktur är en vardag centrerad kring yrkesliv och familjeliv dominerande. Dessutom är antalet möjliga, konkreta vägar framåt efter utträdet ofta ganska få, då individer *inte* fritt kan välja var och hur de ska bo, vad de ska arbeta med och så vidare.

Sociala förhinder och problem i utträdesprocessen

Jag övergår nu till att belysa de förhinder och problem som kan uppstå i utträdesprocessen. I och med detta belyses än en gång, men nu i en sorts negativ mening, betydelsen av just sociala faktorer för att individen ska kunna göra ett framgångsrikt utträde.

Förr eller senare kommer i stort sett samtliga individer i våldsbejakande extremistiska miljöer att *vilja* lämna dem – om än ofta under tvekan och osäkerhet (se Kapitel 4). De gör däremot så utifrån olika sociala, materiella och ekonomiska förutsättningar och de förhinder och problem som kan uppstå under utträdesprocessen är ofta knutna till just dessa sociala faktorer.

De studier som finns av individer i våldsbejakande extremistiska miljöer indikerar att deras grad av anknytning till signifikanta andra utanför miljön i allra högsta grad varierar. Materialet som utgör underlag för Demant et al:s (2008) analys illustrerar exempelvis tydligt skillnader mellan individer ur "left-wing"-miljöer och "right-wing"-miljöer:

The people from the left-wing movements, they also had a lot of contact with normal life. People were still part of a choir, or part of a football club. We also had a lot of contacts in the ordinary world. [...] I also know a whole lot people who turned their background in those movements into jobs. (citerad i Demant et al., 2008, s. 142)

Mot detta kan ställas berättelser från individer som kommer från vit makt-miljön:

It's more difficult to get out nowadays, because then you're given the cold shoulder. [...] There is a boy who wants out. He's having a hard time. I don't know if he's going to succeed. He's coming from the slammer and doesn't have anything. [...] Suddenly you're standing in the street with ten euros ... and yeah, then those boys look for support from family. But if they don't have any then from their friends ... and those friends are their old friends. (citerad i Demant et al., 2008, s. 144)

Trots att de två intervjupersonerna har olika konkreta livshistorier är de i ljuset av det övriga empiriska materialet talande för skillnaderna i Demant et al:s studie. Individers förutsättningar för att framgångsrikt lyckas lämna miljön ser olika ut, vilket får betydelse för hur problemkantad utträdesprocessen blir.

Om Demant et al:s forskningsfynd är giltiga för individer ur den svenska autonoma respektive vit makt-miljön är svårt att avgöra, men en tänkbar utgångspunkt är att de åtminstone är likartade.²⁶ Individer som lämnar våldsbejakande islamistiska miljöer ställs sannolikt också inför omfattande utmaningar i samband med just utträdet. I sin analys av de som lämnat IS under 2014 och 2015, finner Neumann (2015) att en första utmaning är att separera sig från gruppen och ta sig till ett territorium där miljön saknar makt och inflytande att agera mot dem. För de som från början kommer från ett närliggande område innebär det fortsatta livet en prövning, där de måste försöka börja om med "little money or support and the constant fear of being tracked down" (Neumann, 2015, s. 12).

För individer med ursprung i andra områden, exempelvis Nordeuropa, råder inte samma förutsättningar. Om det är så att en stor del av rekryteringen till sådana miljöer sker i storstädernas relativt marginaliserade förorter, är det rimligt att utgå ifrån att individerna redan i samband med inträdet har begränsade resurser. Oavsett hur det faktiskt ligger till med den saken (se t.ex. Silke, 2008) kommer deltagandet i miljön att isolera individen (Gates & Podder, 2015), och i samband med

26. Journalistiska studier av den autonoma miljön, som Lodenius (2006) och Sandelins (2007), menar – dock på oklar empirisk grund – att "många som för några år sedan befann sig i den svenska anarkiströrelsen [idag är] kända och omtalade, som författare, journalister eller filmare" (Sandelin, 2007, s. 105). Detta kan ställas mot de åtskilliga empiriska studier som gjorts av den svenska vit makt-miljön, där såväl Arnstberg och Hällén (2000), Christensen (2015a) och Kimmel (2007) beskriver de omfattande utmaningar individer ställs inför i samband med utträdet.

utträdet kommer inte bara det geografiska avståndet att utgöra ett hinder. Hennes resurser kommer också att vara mycket begränsade, inte minst i hur hon betraktas av det samhälle hon en gång lämnade:

... their governments are likely to see them as "sleepers" or "dangerous returnees". Some may not want them back, have cancelled their passports or withdrawn their citizenships, while others will remain deeply skeptical about their claims of disillusionment. (Neumann, 2015, s. 12)

Just detta, utträdarens relation till det omgivande samhället, är någonting jag återkommer till senare i detta kapitel men också i Kapitel 10, i anslutning till en diskussion om interventioner och programverksamhet för individer som lämnat våldsbejakande extremism.

Socioekonomiska faktorerers betydelse

Vissa individer kommer ifrån socioekonomiskt svaga förhållanden, men inte alla (se t.ex. Chermak & Gruenewald, 2015). Tiden i miljön tenderar också att isolera och marginalisera individen, åtminstone mer än förut (se t.ex. Gates & Podder, 2015; Horgan, 2009). Studier av kriminalitet och ojämlikhet visar att ju svagare socioekonomiska resurser en individ besitter, desto mer problemkantad är vägen tillbaka till ett lagligt liv (Nilsson, Bäckman & Estrada, 2013). Detsamma råder för våldsbejakande extremism, där individer med svag socioekonomisk bakgrund kan antas ha svårare att faktiskt lämna.

Här bör man dock ha i åtanke att studierna som berör våldsbejakande extremism inte är av experimentell, eller ens kvantitativ natur, utan huvudsakligen kvalitativ sådan. Därmed måste skillnader mellan olika individer, eller grupper av individer, betraktas med försiktighet.

Även med det i beaktande följer det av sådana forskningsfynd att om individer i exempelvis den autonoma miljön på gruppnivå besitter starkare socioekonomiska resurser, bör de också ha färre svårigheter att framgångsrikt lämna miljön än individer i vit makt- eller någon av de islamistiska miljöerna. Det är ett antagande, inget empiriskt belagt konstaterande, att det också i de svenska islamistiska miljöerna återfinns individer som i större utsträckning kommer ur socialt och ekonomiskt marginaliserade storstadsförorter. Detta gör att deras förutsättningar i socioekonomisk mening är markant annorlunda jämfört med individer i både de autonoma och vit makt-miljöerna.

Stigmats betydelse

Ett av de starkaste hindren för att framgångsrikt kunna lämna våldsbejakande extremism är det stigma som individerna ofta bär på. Detta stigma kommer i olika former, ett sådant är att vara dömd för brott och därmed finnas i belastningsregistret. Som noterades i Kapitel 2 är det långt ifrån alla, men ganska många, som är dömda för brott redan före inträdet i miljön. Har man dessutom lagförts för brott under sin tid i miljön kan ens samlade brottshistorik senare försvåra utträdet på flera sätt, inte minst genom att fungera som en barriär gentemot arbetsmarknaden (se t.ex. Blumstein & Nakamura, 2009; för ett svenskt exempel, se Backman, 2012). Därmed blockeras en potentiell krok för förändring.

En annan form av stigma är den det innebär att ha tillhört en våldsbejakande extremistisk miljö och betraktas som ”(ex-)extremist” eller ”(ex-)terrorist”. Också detta stigma är knutet till faktorer som arbetsmarknaden, då inträdet på arbetsmarknaden kraftigt försvåras av ”the stigma associated with having a history of violent crime and of having been part of an extremist group” (Stern, 2014, s. 448; se även Ferguson, Burgess & Hollywood, 2015; Schuurman & Bakker, 2015; Demant et al., 2008).

Stigman av detta slag kan, vid en första anblick, tänkas vara en faktor som leder individen ut ur miljön; för att slippa det fortsatta stigma det innebär att vara ”märkt” som ”extremist”, lämnar hon. Så är emellertid inte fallet, åtminstone inte för vit makt-miljöerna – där saken har undersökts noggrant – och sannolikt gäller samma dynamik i de andra miljöerna. I en omfattande undersökning av vit makt-miljöer i Italien, Frankrike, Belgien, Tyskland och Nederländerna intervjuades totalt över 150 aktiva individer (se Klandermans & Mayer, 2006a). Undersökningen berör knappt utträden, men i anslutning till stigmatiseringseffekter lyfts det ändå fram.

Medan det stigma som kommer med en viss miljö kan avskräcka individen från att *gå med* i den, har stigmat en annan funktion när individen väl befinner sig i miljön. I citatet som följer sammanfattar Klandermans och Mayer stigmatiseringens dynamik. Det är ganska långt, men talande:

... we encountered experiences of stigmatization in every interview, be it in the form of repression by authorities, confrontations with counter-movements, or exclusion from one's political and social environment [...] *whatever their experience of stigmatization was like, it was rarely a reason to quit the movement.* The activists who left the Dutch extreme right complain more about the daily hassles and conflicts within the movement. *In fact, they allude to stigmatization as a factor that fosters cohesion: indeed, in all countries, it seems to function as a binding force [...] once they are in it it becomes the cement that holds them together because of the feeling of injustice and discrimination it generates.* (Klandermans & Mayer, 2006b, s. 272f, kursivering tillagd)

Stigmat håller alltså ihop gruppen, snarare än sliter den isär.

Stigman är sociala, på så vis att de innebär en framgångsrik stämpling av en individ eller grupp som icke-önskvärd till följd av någon egenskap denna individ eller grupp anses ha (Goffman, 1963). Stigman uppstår därmed i en relation. Vad som anses önskvärt och inte, vad som anses mer eller mindre klandervärt, är beroende av den rådande kontexten. Att ha tillhört en autonom miljö, en vit makt-miljö eller en islamistisk miljö innebär inte automatiskt ett lika starkt stigma; tvärtom råder det sannolikt skillnad här, till följd av hur dessa grupper och deras praktiker betraktas och bedöms av samhället:

I was fired when my employer found out about my extreme right-wing activities. That was through the Internet. Everything is visible for so long via the Internet, even photos. That's a pity. I had to go through a lot of trouble to get everything off the Internet. (citerad i Demant et al., 2008, s. 138)

Ju kraftigare en miljö fördöms, desto starkare blir stigmat att tillhöra (eller att ha tillhört) den miljön (Goffman, 1963). De märker individen inte bara i anslutning till arbetsmarknaden utan också i sitt närområde eller i vardagens relationer till andra (se Ferguson, Burgess & Hollywood, 2015, s. 208; för en ingående analys av stigma och stigma-hantering i vardagen bland aktiva inom vit makt-miljön i en amerikansk kontext, se Simi & Futrell, 2009). Stigmat försvårar, med andra ord, individens återintegrering i samhället.

Det är inte ett rakt igenom empiriskt konstaterande utan delvis ett antagande, att stigmat generellt sett kan vara större hos individer med bakgrund i vit makt-miljön eller i de islamistiska miljöerna, jämfört med stigmat hos de individer som varit delaktiga i en autonom miljö. Om man till detta anlägger ett strukturellt diskrimineringsperspektiv är det tänkbart att sådana faktorer som språk, utseende och andra faktorer också hänger samman med och kan förstärka stigmat hos individer som kommer ur just de islamistiska miljöerna (se t.ex. SOU 2006: 30).

Att vara tidigare medlem av en våldsbejakande extremistisk miljö kan alltså innebära olika former av stigma, inklusive men inte endast de som redogjorts för här ovan, i åtskilliga av vardagens sfärer. Betydelsen av att ha ett belastningsregister, och den av att vara "märkt" från tiden i miljön i en mer generell mening, kan bidra till att individen fortsätter befinna sig i samhällets utkant, med högre risk för (återfall i) brottslighet och också en ökad risk för att man också "går tillbaka till" den våldsbejakande miljön (Barrelle, 2014; Ferguson, Burgess & Hollywood, 2015).

Fördelarna med att stanna

Vid sidan av de förhinder och problem som individen kan möta när hon lämnar, eller försöker lämna, den våldsbejakande extremistiska miljön, finns det också *flera fördelar med att stanna kvar* i den.

Gruppens betydelse för individen

En möjlig faktor som försvårar utträdet är att individen vill lämna den på grund av andra skäl än de som berör själva miljön. Som noterades i föregående kapitel kan man ha blivit desillusionerad av miljöns olika element – exempelvis dess ideologi, praktik, eller sociala relationer – och huvudsakligen av det skälet söka sig utanför den. Men det kan också vara andra faktorer som framkallar en vilja att lämna, och individen kan då slitats mellan detta och de ”positive characteristics of the group which may be considered too valuable to leave behind” (Björge, 2009, s. 40). I föregående kapitel kallades detta en sorts ambivalens. Individen kan ha förlorat tron på miljöns ideologi, men bindas kvar av de starka vänskaps- och lojalitetsband som råder däri (eller tvärtom). Hon kan också ha gjort stora investeringar i och uppoffringar för miljön, vilket kan vara skäl nog för att stanna kvar. Till detta kommer det fysiska skydd mot andra (som meningsmotståndare) som individen kan få genom miljön.

Risken för negativa sanktioner

Likaså kan risken för negativa sanktioner från gruppen vara en viktig faktor, som är högst beroende av hur miljön betraktar och behandlar de som vill lämna den. Enligt Björge (s. 40f) kan många lämna utan rädsla för negativa konsekvenser från gruppen – förutsatt att de inte vänder sig till polis, media eller direkta meningsmotståndare – men för vissa kan det enligt Björge innebära betydande risker. Hur dessa risker ser ut i en svensk kontext saknas det empiriska studier av och är därmed svårt att uttala sig om. Det är däremot tänkbart att individer ur våldsbejakande islamistiska miljöer generellt upplever betydligt svårare prövningar och hårdare sanktioner i detta avseende. Neumann (2015, s. 12) skriver följande om risken för sanktioner vid utträden ur den våldsbejakande islamistiska miljön IS:

IS, after all, is an army that requires members' full commitment and views itself as the ultimate realization of a divine plan. Defections, therefore, will be considered 'acts of apostasy' and those who leave enemies of the faith ... Defectors also have to be shrewd: they need to avoid attracting the attention of IS' internal police, which has executed dozens of fighters as 'spies' and 'traitors', and come up with a convincing reason that allows them to get away from their units and cross the border.

Dessa sanktionsrisker, och utträdarens behov av försiktighet och diskretion, skiljer sig sannolikt kraftigt från de andra former av våldsbejakande extremism som behandlas i denna rapport.

En närliggande faktor är enligt Björgo en annan form av negativ sanktion, nämligen den individen riskerar att få från rättsväsendet om det skulle vara så att hon blir angiven av sina tidigare kamrater, till följd av att hon lämnat. För att förstå detta element av utträdet behöver man återvända till Cummings och Henrys (1961) konceptualisering av *disengagement*, där utträdet också innefattar den grupp som individen ska lämna. Gruppen kan, om man följer Björgos (2013) resonemang, under vissa omständigheter fungera som en barriär också på det viset, inte minst inom de miljöer där riskerna för sanktioner är stora och sanktionerna i sig är grova.

Att inte ha någon annanstans att ta vägen

Den tredje faktorn är den kanske mest centrala och benämns av Björgo (2009, s. 41) som ”nowhere to go”. En av Reinares (2011) intervjupersoner beskriver upplevelsen av det:

There was nowhere I could go to. I never had anything. There was just no way. You see, you really have got nothing. No home, no place where you can be yourself. No friends, there's just nothing you can say is yours, and I was so tired out, on a personal level, really so tired. (citerad i Reinares, 2011, s. 800)

Att framgångsrikt lämna innebär, som tidigare berörts i rapporten, inte bara att ta sig ut *ur* någonting, utan också att komma ut *till* något annat. I en italiensk studie närstuderar Vidino (2011) två individer, båda med bakgrund i islamistiska extremistiska miljöer, och deras livshistorier. Han beskriver utträdesprocessen för en av dem såhär:

On the one hand he no longer believed in the righteousness of the cause and wanted out. At the same time he found it difficult to completely abandon the network, as his whole life in Milan revolved around it. (Vidino, 2011, s. 410)

Tidigare sociala relationer till familj och vänner, noterar Björgo (2009, s. 41f) kan ha brutits upp eller försämrats vid individens inträde och tid i miljön, och på samma vis som redogjorts för ovan, kan individer som blivit märkta av sin tid i miljön ”feel that their prospects of getting a good and interesting job are seriously impaired, even if they are no longer politically active” (ibid.). Det som väntar, eller inte väntar, individerna utanför miljön kan alltså innebära att de istället stannar kvar då de på så vis undviker att konfronteras med detta:

Potential defectors ... are unlikely to take the plunge if they see no realistic, reasonably safe and sufficiently attractive escape routes and alternatives to the kind of life they are presently living. (Björger, 2009, s. 48)

Utträdaren ställs alltså både inför själva vägen ut med dess risker och möjligheter, samt vad som väntar utanför miljön, och kan då se fler nackdelar än fördelar med att lämna miljön. För att förstå dynamiken hos både de individer som utträder och de som inte gör det trots att de uttryckt en vilja att lämna, behöver dessa fördelar med att stanna kvar igenkännas, annars går analysen miste om en betydelsefull dimension. Det här aktualiseras också i ett program- och interventionsperspektiv, då fördelarna med att förbli i en viss miljö kan vara mycket olika från en individ till en annan (se Kapitel 10), och nackdelarna individen ställs inför vid ett eventuellt utträde kan vara mycket annorlunda mellan olika miljöer. Riskerna att lämna vissa islamistiska miljöer verkar exempelvis skilja sig avsevärt från riskerna att lämna autonoma miljöer.

Länken mellan det subjektiva och det sociala

I denna rapport delas utträdesprocessens olika element upp i två dimensioner, subjektiva och sociala. Som noterats är uppdelningen inte lika enkel som den kan verka då individens subjektiva upplevelser, sätt att uppfatta och tolka sin verklighet, också påverkar hennes handlande och därmed både påverkar och påverkas av de sociala faktorerna. Att bli stigmatiserad av sin omgivning påverkar exempelvis individens egenuppfattning och därmed hennes fortsatta handlande, men individen kan också i viss mån försöka påverka och aktivt motverka detta stigma (Becker, 1963; Farrington & Murray, 2014).

Som noterats föregår ofta subjektiva förändringar de sociala. De sociala är icke desto mindre avgörande. I utträdesprocessen utgör de redskap som individen använder för att realisera, genomföra och – inte minst – upprätthålla utträdet, så att hon inte återinträder i miljön. I anslutning till distinktionen mellan subjektiva och sociala förändringar noterades också att de två sfärerna kan påverka varandra. Carlsson (2014, s. 84) menar att individens vilja till viss del är ”contingent on personal and social context: people’s goals, desires, etc., change as those they interact with change”.

Ett utträde ur våldsbejakande extremism initieras ofta av en vilja att lämna miljö, men denna subjektiva förändring kan *inte* liknas vid avradikalisering. Detta är viktigt att påpeka. Viljan att lämna beror istället på andra faktorer än en rent ideologisk förändring. Detta gör utträdesprocessen till en framförallt social och praktisk process. Avradikalisering är inte helt oviktigt, men *tenderar att ske i ett senare steg av utträdesprocessen* och ofta *som ett resultat av just sociala och praktiska förändringsprocesser*.

Att lämna en våldsbejakande extremistisk miljö karaktäriseras därmed av "[a] complex interplay of external and internal factors" (Ferguson, Burgess & Hollywood, 2015, s. 211). Inom livsloppskriminologin har båda dessa dimensioner, och kopplingen mellan dem, undersökts relativt ingående (Giordano, Cernkovich & Rudolph, 2002; LeBel et al., 2008; Paternoster et al., 2015) men i studier av utträden ur våldsbejakande extremism – som visserligen är ett yngre fält – saknas i stort sett sådana analyser.

I forskningen om att lämna våldsbejakande extremism har tyngdpunkten hittills legat på betydelsen av subjektiva faktorer, inte minst på olika variationer av att bli desillusionerad. Forskningsfältet tycks ibland likställa en *vilja* att lämna, med att också *faktiskt* lämna; en kognitiv förändring likställs med en beteendeförändring, trots att "the literature offers one clear point of guidance", nämligen att "*social and practical aspects of deradicalization and disengagement*" bör stå i fokus (Schuurman & Bakker, 2015, s. 4, kursivering tillagd). Detta kapitel har utifrån tillgängliga studier försökt att belysa detta.

Forskningsfältet etablerar inga klara skillnader mellan utträden ur autonoma miljöer, vit makt-miljöer och islamistiska våldsbejakande miljöer, när det gäller sociala faktorer. De skillnader som kan tänkas uppstå utgår istället från individers resurser, och inom respektive miljö kan dessa skilja sig åt ganska markant. Det är trots det ett antagande att individer i de islamistiska miljöerna som grupp har svagare socioekonomisk status än de andra. Ytterligare en skillnad som föreslås berör stigmats betydelse, som kan antas vara störst för individer i de islamistiska miljöerna, och större för de som lämnar vit makt-miljöer än för individer som lämnar de autonoma. Det följer av ett sådant resonemang, om empiriskt adekvat, att individers utträden ur islamistisk våldsbejakande extremism kommer att vara de mest problemkantade.

I det följande vänder sig rapporten nu från forskning om våldsbejakande extremism, till närliggande fält och studier av utträden ur andra miljöer som kan ha bäring på och bidra med insikter om just att lämna våldsbejakande extremism.

Del III

Utträden ur andra miljöer

6. Att (fortsätta och) upphöra med brott

Rapporten övergår nu till att i tre kapitel undersöka utträden ur andra miljöer. Först beskrivs livsloppskriminologins studier av upphörandeprocesser i brott, där ett användbart begrepp för våldsbejakande extremism är ”vändpunkter”. Vändpunkter används för att förklara varför livsförändringar, som att byta bostadsort, få ett arbete eller bilda familj, gör att individen lämnar brott bakom sig – och varför hon under vissa omständigheter inte gör det.

Vändpunkter har flera funktioner: de möjliggör en nystart, får individen att investera i nya relationer som ger social support och uppmuntrar till utveckling, placerar individen under starkare social kontroll, strukturerar hennes rutinaktiviteter kring ett mer ”konventionellt” liv, samt ökar sannolikheten för en identitetsförändring. Det är alltså inte arbetet eller familjebildningen i sig som är central, snarare den funktion som dessa aspekter av tillvaron kan ha. Det innebär att vad som helst, så länge det innefattar dessa funktioner, kan fungera som en vändpunkt.

Kapitlet lyfter också fram ”den andra sidan av myntet”. En av livsloppskriminologins förklaringar till varför individer fortsätter att begå brott trots att de vill sluta benämns ”kumulativ ofärd”. Det är en process varigenom vilken tidiga problem i livet stänger dörrar till lagliga, konventionella arenor och möjligheterna till att lämna brott bakom sig blir därmed få.

I studier av våldsbejakande extremism inkluderas ofta studier som undersöker utträden ur andra miljöer, något som delvis motiveras med att "[t]he evidence base available is small" (Home Office, 2011, s. 2). En adekvat bedömning, inte minst för svenska förhållanden. Samtidigt finns det också andra skäl till att inte begränsa sig till enbart studier av våldsbejakande extremism. Som noterades i inledningskapitlet, "[m]any of the factors and processes involved in leaving terrorist organizations, religious 'cults', racist groups and criminal youth gangs appear strikingly similar" (Horgan & Björge, 2009, s. 5). Sociala fenomen kan ha någonting att säga om varandra trots att de på andra sätt skiljer sig åt mycket drastiskt (Swedberg, 2012).

I de följande kapitlen redogör jag därmed för utträden ur andra, potentiellt

närliggande miljöer: att upphöra med brott (detta kapitel), att lämna kriminella gäng och brottsliga nätverk (Kapitel 7), och att lämna nyreligiösa rörelser (Kapitel 8). I Kapitel 9 återvänder jag sedan till rapportens kärnfråga och beskriver de närliggande fältens potentiella bidrag till en förståelse av utträden ur våldsbejakande extremism. Litteraturstudien är i de här kapitlen inte systematisk, endast översiktlig; mängden studier är alltför omfattande för att tillåta en mer systematisk analys inom den givna tidsramen.

Mitt val av miljöer har inte varit godtyckligt men ett val har ändå behövt göras inom ramen för rapportens tids- och utrymmesbegränsningar. De områden som ingår i detta avsnitt är utvalda utifrån deras vanliga förekomst i litteraturen om just våldsbejakande extremism; ett antagande är att de närliggande miljöer som diskuteras och redogörs för där också är de som har störst potential att kunna bidra till en vidare och djupare förståelse av just utträden ur våldsbejakande extremism.²⁷ Tilläggas bör här att ett av de fält som lyfts fram i litteraturen (se t.ex. Björge & Horgan, 2009) är livsloppskriminologi, den gren av kriminologin som berör sambandet mellan ålder och brott med fokus på just individers upphörandeprocesser; ett perspektiv som redan har integrerats och använts i rapporten, framförallt i Kapitel 3, 4 och 5. I detta kapitel belyses därför endast en central del av detta fält, nämligen begreppet *vändpunkter*. I anslutning till livsloppskriminologin läggs också fokus på ett mycket närliggande ämne, nämligen de processer som får individer att *fortsätta* begå brott trots att de vill sluta. Också detta kan fördjupa vår förståelse av svårigheterna i att lämna våldsbejakande extremistiska miljöer.

Att upphöra med brott

Att förklara varför majoriteten av individer som börjar begå brott 1) gör så under ungdomsåren, och 2) slutar begå brott i övergången till vuxenlivet, är en fråga som kriminologin har försökt besvara sedan åtminstone 1960-talets mitt. Matza (1964, s. 22) etablerar problemet tydligt:

Anywhere from 60 to 85 percent of delinquents do not apparently become adult violators. Moreover, this reform seems to occur irrespective of intervention of correctional agencies and irrespective of correctional service. Most theories of delinquency take no account of maturational reform[.]

Sedan Matza identifierade dåvarande dominerande kriminologiska teoriers oförmåga att besvara detta problem på ett tillfredsställande sätt, har livsloppskrim-

27. Andra potentiella forskningsfält inkluderar utträden ur (andra) sociala rörelser (se t.ex. Corrigan-Brown, 2012; Fillieule, 2010), fotbollshuliganism och firmaformationer (Piquero, Jennings & Farrington, 2015), eller utträden ur olika positioner och roller i mer generell mening (Ebaugh, 1988).

inologi som forskningsfält vuxit fram och blivit mycket inflytelserikt (Carlsson & Sarnecki, 2016).

De flesta som begått ett eller ett fåtal lindriga brott under tonåren upphör med brott i övergången till vuxenlivet och under förhållandevis odramatiska och enkla omständigheter (se Gottfredson & Hirschi, 1990; Giordano, 2010). När det gäller upphörandeprocessens dynamik bland de med längre och allvarigare brottskarriärer skiljer man, som noterades i Kapitel 3, ofta på två grupper av faktorer, subjektiva och sociala sådana (LeBel et al., 2008). Åtskillnaden görs inte för att spegla verkligheten – i praktiken är de svåra att separera från varandra – utan för att tydligare kunna analysera upphörandeprocessens olika dimensioner. Med subjektiva faktorer avses sådant som individens kognition, tankemönster, känslor, självbild och identitet medan de sociala avser det omgivande samhällets sociala institutioner, så som skola, familj och arbete.

Livsloppskriminologins åtskilliga studier av upphörandeprocessen hos individer med långa brottskarriärer, pekar entydigt på att det är när de subjektiva och sociala faktorerna krockar i varandra som det blir möjligt för individen att lämna brottsligheten bakom sig (se t.ex. Carlsson, 2014; Farrall et al., 2014; Giordano, Cernkovich & Rudolph, 2002; Maruna, 2001; Rocque, 2015). Att endast ha sin vilja till förändring som verktyg för att också genomföra förändringen är sällan tillräckligt för att faktiskt också lyckas. Det är heller inte särskilt troligt att individer som *inte* vill sluta kommer att göra det trots tillgång till exempelvis ett arbete eller en flytt från ett område till ett annat.

Dynamiken mellan de subjektiva och sociala faktorerna har behandlats förhållandevis ingående i Kapitel 3, 4 och 5. I detta kapitel belyses därför det potentiella bidrag som ett av livsloppskriminologins mest centrala begrepp kan ge till forskningen om utträden ur våldsbejakande extremism: begreppet *vändpunkter*.

Sociala faktorer som vändpunkter

I Kapitel 5 lyftes en uppsättning konkreta sociala faktorer fram som viktiga för att individer framgångsrikt ska lämna våldsbejakande extremism bakom sig. Dessa var framförallt studier, arbete, partners och familjebildning. De är dock långt ifrån de enda tänkbara faktorerna som kan leda individer ut ur våldsbejakande extremism; de är de som i någon mån har blivit empiriskt undersökta.

Det handlar i det här sammanhanget mindre om vilka de sociala faktorerna är, mer om *vilken funktion* de har. Frågan som uppstår i det här skedet är därmed: *vad* är det med faktorer så som arbete, studier och familjebildning som gör att de leder individen ut ur våldsbejakande extremism? Och vad är det som gör att vissa individer inte lämnar våldsbejakande extremism *trots* att de har tillgång till dessa

resurser? Detta är frågor som forskningen om våldsbejakande extremism inte kan besvara. För att man ska förstå dessa processers betydelse är det nödvändigt att förstå den underliggande dynamik och funktion de innebär i människors liv.

Ett fruktbart sätt att förstå de sociala processer som gör att individer lämnar våldsbejakande extremism, är att se dem som *vändpunkter*. Det är ett begrepp med lång historik som ofta används i dagligt tal, både för att beskriva avgörande händelser på strukturnivå (ibland global sådan)²⁸ men kanske framförallt för att fånga viktiga förändringar i enskilda individers liv²⁹.

Med tanke på begreppets spridning följer också en viss otydlighet i dess användning. Som vetenskapligt begrepp – och så som det används i denna rapport – är *vändpunkt* något ganska specifikt. Begreppet har en lång sociologisk historia men introducerades i kriminologin av Sampson och Laub (1993), i en studie av en grupp män och deras brottskarriärer. De beskriver en vändpunkt som en förändring i en långsiktig bana, som påbörjades tidigare: "an alteration or deflection in a long-term pathway or trajectory that was initiated at an earlier point in time" (Sampson & Laub, 2005, s. 16). Denna förändring kan ske genom händelser eller processer i en rad olika domäner, som i arbetslivet (från att vara arbetssökande till student, eller från att vara student till att börja arbeta) eller i privatlivet (från att vara ensamstående till att ingå i ett förhållande, eller från att vara ensamboende till samboende).

Huruvida någonting bör förstås som en vändpunkt eller inte beror på vad det är man vill förklara. Om syftet är att förklara varför individer upphör med brott är en viss händelse eller process en vändpunkt *om* de leder till att individen upphör med brott. På samma sätt, om syftet är att förklara utträden ur våldsbejakande extremism är faktorer som arbete och familjebildning vändpunkter *om* de leder till att individen lämnar miljön – annars är de inte det (Carlsson, 2012). Vändpunkter blir alltså till genom den effekt de har på individens framtida beteende.

Vändpunktens konsekvenser

En vändpunkt utgör en förändring i en domän av livsloppet, som i sin tur får individen att lämna brottslighet (eller våldsbejakande extremism). Det är inte arbetet, familjebildningen eller studierna *i sig själva* som får individen att lämna brott bakom sig, utan snarare vad dessa leder till för konsekvenser för individen. En vändpunkt innebär att:

28. Se t.ex. <http://www.svd.se/just-nu-nya-klimatavtalet-presenteras> (Hämtad 16:e december 2015) där franske utrikesministern presenterar det nya klimatavtalet från Paris som "en historisk vändpunkt".

29. Se t.ex. <http://www.villaaktuellt.se/agneta-sjodin-en-vandpunkt-i-livet> (Hämtad 16:e december 2015).

1. Individens förflutna kan "brytas" från individens nu- och framtid.

Så är exempelvis fallet när man flyttar till en ny ort; här är brytningen i högsta grad geografisk och avståndet till det "gamla livet" är viktig. Sådana förändringar, finner Bubolz och Simi, kan "separate individuals from the group and their previous lifestyles" och därmed "serve to weaken ties and isolate the person from their previous associates and social roles within the group" (Bubolz & Simi, 2015, s. 1597). Så är också fallet när man påbörjar ett arbete som kräver mycket av ens vardagliga tid; i detta fall är brytningen inte nödvändigtvis geografisk utan innebär snarare en förändring i individens rutinaktiviteter, det vill säga hur hon tillbringar majoriteten av sin tid (se punkt 4 nedan).

2. Individen kan investera i nya sociala relationer som erbjuder social support och uppmuntrar till utveckling.

Medan konsekvensen ovan främst pekar på vändpunktens kapacitet att få individen att lämna något bakom sig, belyser denna dimension det som sker i den nya situationen: studiekamrater, kollegor, kamratrelationer, etc. lemmar nu in individen i en ny social vardag som bidrar till att forma (om) henne.

3. Individen kan hamna under direkt eller indirekt social kontroll.

Det här är i ett avseende vändpunktens kärna: Sampson och Laub (1993; 2005) tillskriver den sociala kontrollen avgörande betydelse när det gäller vad som gör den brottsavhållande. I korthet innebär social kontroll att individen håller sig ifrån vissa beteenden eftersom de inte anses önskvärda och kan leda till negativa sanktioner, eller omvänt, individen låter bli att göra vissa saker eftersom hon riskerar att förlora något om hon gör dem (Nye, 1958).

Social kontroll kan vara direkt, i form av hot om bestraffning; det är så rättsapparaten är tänkt att fungera gentemot allmänheten. Den kan också vara indirekt, och det är den indirekta formen av social kontroll som Sampson och Laub lägger störst vikt vid i anslutning till vändpunktsresonemanget: den individ som exempelvis förvärvsarbetar riskerar att missköta sitt arbete genom att inte vara där, bli illa omtyckt av kollegor och chefer, och förlora sitt arbete – och därmed en legal inkomstkälla – om det skulle komma fram att hon begår brott. På liknande vis är det med sociala relationer och partners; män får höra av sina partners att de riskerar att bli lämnade om de inte slutar, kanske förlorar de också banden till eventuella barn (för sådana resonemang, se t.ex. Carlsson, 2012; Laub & Sampson, 2003).

Den sociala kontrollen kan också agera mer subtilt än så, bland annat i form av identifikation med de som finns omkring individen (en individs fortsatta deltagande i brott kan exempelvis generera upprördhet och besvikelse hos kamrater, partners, föräldrar, barn och andra som hon har nära band till, och hon låter därför bli

trots att någon direkt förlust inte omedelbart tycks föreligga, se Nye, 1958). Kärnan i den sociala kontrollen är med andra ord att individen håller sig till de värderingar, normer och beteenden som hennes omgivning upprätthåller och reproducerar, eftersom hon har någonting att förlora på att göra annorlunda.

4. Individen kan nu i större utsträckning hålla sig till rutinaktiviteter som är mer centrerade kring ett konventionellt liv.

Vändpunkter tenderar att ta upp individens tid och när en större del av vardagen ägnas åt lagliga aktiviteter minskar samtidigt tidsfönstret för illegala sådana. Som noterades i föregående kapitel kräver fortsatt deltagande i brott tid av individen, tid hon nu inte längre har.

5. Individen kan genomgå en identitetsförändring.

Sampson och Laub igenkänner också att individens sociala omvärld kan påverka hennes kognition och självbild (se Kapitel 4). Genom att leva ett delvis annorlunda liv, resonerar de, börjar också individen se sig själv på ett nytt sätt, i roller som främjar ett annat beteende: om hon exempelvis börjar arbeta kommer hon också att mer se sig som "arbetare", om hon blir förälder kommer hon också att se sig som det. Den sociala rollen som "förälder" eller "arbetare" går stick i stäv med den sociala rollen som deltagare i brott.

Det är huvudsakligen dessa fem konsekvenser som konstituerar vändpunkten – det är dessa element av förändringen som leder individen ut ur miljön. Det är sällsynt att en enskild vändpunkt – en familjebildning, ett arbete, en flytt från en plats till en annan – i praktiken inkluderar samtliga fem, snarare något eller några av dem. I vissa fall kan det tydligast handla om den sociala kontrollen, i andra om rutinaktiviteter och identitetsförändring, och så vidare.

En händelse eller process som genererar någon eller några av dessa konsekvenser är att betrakta som en vändpunkt; forskningen om att lämna våldsbejakande extremism har hittills inkluderat ett fåtal (som arbete, studier och familjebildning) men detta förhindrar inte att det också finns en stor mängd andra, potentiella händelser eller processer som kan verka som vändpunkter, så länge de leder till det utfall som undersöks. Sett ur ett program- och interventionsperspektiv blir detta av stor vikt (se Kapitel 10).

Vändpunkter som "hooks for change"

Man kan som individ exponeras för potentiella vändpunkter men om man inte har någon avsikt eller vilja att lämna miljön kommer man sannolikt inte att "agera på"

dem. Att vilja lämna innebär att individen börjar "make initial moves toward, help to craft, and work to sustain a different way of life" (Giordano, Cernkovich & Rudolph, 2002, s. 992) och därmed är mer angelägen om att "ta tag i" de potentiella vändpunkter hon exponeras för.

Hon kan också börja handla på ett sådant sätt att hon är mer sannolik att exponeras för dem än förut, genom att exempelvis aktivt besöka vissa platser eller undvika att umgås med vissa personer för att istället sträva efter att knyta nya band till andra, utanför miljön. Giordano, Cernkovich och Rudolph (2002, s. 1033) benämner därför vändpunkter – arbete, partner, föräldraskap, behandling, etc. – som "hooks for change", möjliga "krokar för förändring". Det är så de bör förstås, som möjliga krokar att ta tag i och träda ut. Länken mellan subjektiva och sociala förändringsprocesser är som noterats central för att en individ framgångsrikt ska kunna lämna brottslighet bakom sig.

Vändpunkternas dynamik i livsloppet

Sett ur ett livsloppsperspektiv uppstår åtskilliga av de hittills mest studerade vändpunkterna just i övergången till vuxenlivet; det är i den fasen man börjar arbeta, bilda familj och genomgår liknande förändringar i andra domäner av livet. Det är alltså i det skedet individen är mer sannolik att exponeras för potentiella vändpunkter. Det är också i samma skede av livsloppet som sannolikheten ökar att individer kommer att *reagera* på dem (det innebär däremot *inte* att vändpunkter *inte kan* uppstå före eller efter övergången till vuxenlivet).

Betydelsen av *kumulativ ofärd* för fortsatt brottslighet

Livsloppskriminologin har också studerat de faktorer, händelser och processer som gör att vissa individer återfaller i brott trots att de önskar sluta. Fenomenet – att individer fortsätter att begå brott när de flesta andra slutar, och utvecklar längre brottskarriärer med fler och grövre brott – benämns persistens (eng. *persistence*). Sampson och Laub (1997) försöker förklara denna process med begreppet *cumulative disadvantage*.

Begreppets kärna återfinns i vardagsuttryck som "de redan rika får det ännu bättre, de som är fattiga får det ännu sämre" (Dannefer, 2003). Individer som föds in i en redan resursstark miljö tenderar att bli ännu starkare, och tvärtom: "early advantages become cumulative advantages; early [problem behaviors] lead to cumulative disadvantages" (Clausen, 1993, s. 152).

Cumulative disadvantage är ett begrepp som inte lämpar sig särskilt väl för svensk direktöversättning. Här kommer i linje med Sivertsson (2011) begreppet att översättas med *kumulativ ofärd*. Begreppet är fruktbart för att förstå varför vissa individer har lättare att genomföra en livsförändring än andra; annorlunda uttryckt, hur det kommer sig att vissa individer är mer sannolika än andra att exponeras för (och därmed kunna agera på) potentiella vändpunkter. Begreppen *vändpunkter* och *kumulativ ofärd* är därmed sammankopplade.

Sampson och Laub menar att individer ur alla samhällsskikt begår brott i ungdomen, men de förutsättningar de gör detta under skiljer sig åt. När det kommer till att förklara varför vissa individer fortsätter att begå brott, föreslår Sampson och Laub (1997, s. 144, kursivering tillagd) en ”developmental model where delinquent behavior has a systematic attenuating effect on the social and institutional bonds linking adults to society (e.g. labor force attachment, marital cohesion)”.

Ungdomsbrottlighet – åtminstone allvarligare sådan – tenderar att försvaga individens sociala band till det konventionella samhället och isolera henne från familj, skola och lagliga kamrater. Med kumulativ ofärd avses därmed den process där tidiga problem och omständigheter (så som ungdomsbrott, eller intensiv delaktighet i en våldsbejakande extremistisk miljö) tenderar att ”skära av” framtida livschanser och möjligheter, och därigenom begränsa individens tillgång till konventionella arenor och exponering för vändpunkter.

Ju svagare en individs socioekonomiska resurser är, desto större är risken för en kraftig kumulativ ofärd och därmed en längre och snårigare väg ut ur brott. De vändpunkter som presenteras för andra har lägre sannolikhet att uppstå för marginaliserade individer med långa brottskarriärer. Denna marginalisering bidrar också rättsväsendet till, där risken för att bli gripen av polisen förvisso är knuten till brottets allvarlighetsgrad, men också till sådana faktorer som kön, hudfärg, boendeområde, etc. Arbetarklasspojkar med utomeuropeisk bakgrund i någon av Stockholmsförorterna har exempelvis högre risk att bli gripna av polisen och lagförda för brott än andra grupper (SOU 2006: 30).

Att sådant har betydelse för framtida anpassning visar bland annat Hagan (1991), som finner att medelklasspojkar som begår brott men inte blir tagna av polisen, och därmed undviker kontakt med rättsväsendet, inte verkar lida av brottsligheten när man tittar på pojkarnas (då, män) sociala anpassning i vuxenlivet. Detta är knutet till just klass men också till den stämplande effekt det innebär att ha ett brottsregister. Sampson och Laub (1997) visar genomgående hur rättsväsendet kan ”stänga” dörrar till konventionella arenor, så som arbete (ett forskningsfynd som fått omfattande stöd i senare forskning, se t.ex. Bernburg & Krohn, 2003; Farrington & Murray, 2014; Maruna et al., 2004). I linje med Hagan (1991) löper inte alla som begår brott – även vid kontroll för brottstyp – samma risk att lagföras för brott.

I takt med att individens brottskarriär fortlöper tenderar alltså den kumulativa ofärden att öka, till följd av att ”dörrarna stängs” till de konventionella arenor som annars skulle kunna fungera brottsbämmande, inte minst på grund av sådant som fängelsevistelser eller tyngre narkotikabruk, båda vanliga faktorer för de här grupperna (Nilsson, Bäckman & Estrada, 2013; Sivertsson & Carlsson, 2015). Maruna (2001, s. 73) formulerar det ganska träffande: “Making an honest living is not easy for a poorly educated, poorly connected, working-class ex-convict with a massive criminal record, weak family ties, and no savings.”

Av vikt att påpeka är att också dessa individer kommer att upphöra med brott, i den mening att de kommer sluta begå handlingar som är straffbelagda. Däremot kan deras levnadsförhållanden fortsatt präglas av social exkludering och deras resurser förbli svaga under lång tid (se Bäckman & Nilsson, 2011; se även Shover, 1996).

7. Att lämna kriminella gäng och nätverk

Att lämna kriminella gäng och nätverk är en process som på många vis är lik den att lämna våldsbejakande extremism. Även här används "disillusionment" som begrepp för att förstå varför individer ofta vill lämna gänget eller nätverket, och för att förklara varför vissa lyckas medan andra inte lyckas lämna, belyses betydelsen av att subjektiva och sociala faktorer "står i linje" med varandra. Också här sker utträdet ofta i övergången till vuxenlivet.

Nyare gängforskning har lyft fram betydelsen av individens gängförankring (eng. gang embeddedness). Begreppet fångar det faktum att olika individer kan vara olika delaktiga i och ha olika status inom gruppen. Det belyser också att en och samma individ över tid kan vara mer eller mindre förankrad i gruppen. Trots att studier av denna form av förankring är relativt ung i jämförelse med resten av gängforskningen, indikerar de undersökningar som gjorts ändå ett tydligt mönster: för de som har en lägre grad av gängförankring är det lättare att lämna än för de som har en hög grad av förankring.

Gängforskningen har också empiriskt undersökt relationen mellan att lämna ett kriminellt gäng och att upphöra med brottslighet. Studier visar här ett entydigt mönster: i stort sett samtliga studier finner att individers brottslighet – både när det gäller frekvens och allvarlighetsgrad – avtar efter utträdet, men de visar också att den förblir högre än före inträdet.

Ett av de forskningsfält som vuxit fram ur den mer generella, kriminologiska livsloppsforskningen är det som berör utträden ur kriminella gäng, eller nätverk.³⁰ Det är också ett av de fält som ofta används för att nå möjliga insikter om våldsbeja-

30. I denna rapport används "gäng" och "nätverk" genomgående som synonymer, för språkframställningens skull. Skillnaderna i terminologi, "gäng" respektive "nätverk", är däremot inte helt obetydlig. Medan man i anglosaxisk forskning främst använder sig av begreppet "gäng" eller gangs, används ofta "brottsliga nätverk" i svensk och skandinavisk forskning, detta för att tydliggöra de skillnader som ofta råder mellan framförallt amerikanska och svenska förhållanden (för en diskussion om detta, se Sarnecki, 2001; se även Gemert & Weerman, 2015, som anlägger ett europeiskt perspektiv och finner empiriska belägg för att det är rimligt att också i Europa tala om "gäng").

kande extremism (se t.ex. Björge & Horgan, 2009; Decker & Pyrooz, 2015; Home Office, 2011).

Det existerar få empiriska undersökningar som jämför kriminella gäng och våldsbejakande extremistiska miljöer. En undersökning av Curry (2011) jämför gäng och terroristmiljöer, och finner ett antal likheter mellan dem: de består huvudsakligen av unga män, våld förekommer i båda grupper, solidaritet och element av kollektivt handlande förekommer i stor utsträckning, och våldsanvändningen representerar ofta en form av självhjälp, det vill säga ett försök att korrigera något som anses felaktigt. Samtidigt identifierar Curry också flera skillnader, inklusive de varierande brott som gängmedlemmar gör sig skyldiga till, den ekonomiska vinningen som centralt motiv för gängets handlande, och ideologins centrala betydelse i terroristmiljöer, en betydelse som i stort sett helt saknas i de kriminella gängen. Dessa likheter och skillnader behöver dock – det är av vikt att betona – inte peka i någon särskild riktning när det kommer till huruvida individers *utträden* ur kriminella gäng påminner om eller skiljer sig från utträden ur våldsbejakande extremism.

Precis som i fallet med våldsbejakande extremism finns det också en myt om gäng, delvis uppbyggd av populärkulturella föreställningar men även ifrån tidigare gängforskning (se t.ex. Thrasher, 1927), som säger att medlemskap i ett gäng är ett livslångt projekt och att man inte kan lämna det bakom sig (Carson & Vecchio, 2015). Modernare empiriska undersökningar visar i motsats till detta att "for most, gang membership is a temporary status" (ibid., s. 257). De allra flesta förblir aktiva i mindre än ett år och att vara aktiv i mer än två år efter inträdet är sällsynt; forskningsfynd som också gäller för europeiska förhållanden (Weerman, Lovegrove & Thornberry, 2015).

Utträdesprocessen

Den process som innefattar inträdet och det aktiva deltagandet i, samt utträdet ur, ett kriminellt gäng speglar i många avseenden den livsloppscykel som brottsligt beteende har i övrigt (Pyrooz & Decker, 2011). På grund av dessa många likheter används ofta de teoretiska perspektiv som syftar till att förklara upphörande med brottslighet också för att förklara utträdet ur gäng.

"The gang leaving process", skriver Carson och Vecchio i en aktuell översikt av forskningsfronten (2015, s. 259), precis som ungdomsbrottslighet och brottslighet i övrigt, "can begin with doubts internal to the individual, such as cognitive shifts in thinking and/or maturational processes". Däremot krävs sociala faktorer – Carson och Vecchio använder här begreppet "'hooks for change' within prosocial institutions" (s. 261) i likhet med tidigare i denna rapport – genom vilka denna förändringsvilja också kan sättas i verket och realiseras.

Liksom inom forskningen om våldsbejakande extremism, görs ibland en distinktion mellan push- och pullfaktorer som får individen att lämna. Här igenkänns dock problemet med uppdelningen och dess användbarhet ifrågasätts: "push or pull factors are often intertwined and ... the typical ex-gang member experienced multiple motivations for leaving which coalesce to initiate the disengagement process" (Carson & Vecchio, 2015, s. 261).

Att bli desillusionerad (*disillusionment*) är också inom gängforskningen något som ofta inleder utträdesprocessen. Carson, Peterson och Esbensen (2013) finner exempelvis i sin genomgång av studier att mellan 42 och 55 procent, beroende på vilken specifik studie det rör sig om, uppgav sådana skäl – av typen "Det var inte som jag hade trott att det skulle vara" – som ledande anledning till att lämna.

Den mognad som följer med ålder och har betydelse för upphörande med brott kallas inom kriminologin för *maturational reform*, efter Matza (1964). Inom gängforskningen är denna process en viktig delförklaring till att man lämnar; i en studie av 177 brottslingar – varav 53 aktiva gängmedlemmar, 44 ex-medlemmar – finner Decker och Pyrooz (2011) att 73 procent av de som lämnat ett kriminellt gäng uppgav "growing out of the gang lifestyle" som avgörande faktor, ett genomgående resultat också i senare forskning (Decker, Pyrooz & Moule, 2014). Mognadsprocessen genererar en förändrad upplevelse av vardagen och omvärlden, där man inte längre känner samma behov av spänning eller liknande, och söker sig till ett "lugnare liv", samtidigt som man börjar igenkänna de mer långsiktiga konsekvenserna av delaktighet i gruppen, där nackdelarna blir mer framträdande än fördelarna (se Decker & Lauritzen, 2002).

I samklang med desillusion och en ökande mognad, lyfts också våldets betydelse fram som en faktor som kan öka individens benägenhet att vilja lämna gruppen, åtminstone i en amerikansk kontext: mellan 16 och 67 procent, beroende på vilken undersökning man vänder sig till, tillskriver våldet en roll för deras utträde (Carson, Peterson & Esbensen, 2013; Decker & Pyrooz, 2011). Våldet som motiverande faktor tycks här ha ganska varierande innebörd. Det kan dels handla om rädslan för framtida utsatthet, eller att någon närstående vän eller familjemedlem ska drabbas, dels om faktisk utsatthet för våld som en "vändpunkt" (se t.ex. Jacques & Wright, 2008), eller att den sammanlagda mängden våldshändelser man upplevt och/eller bevittnat bidrar till en stärkt upplevelse av desillusion, eller att man upplever sig ha "vuxit ur det".

När det gäller just vändpunkter kan de specifika vändpunkter som behandlats av Sampson och Laub (1993; 2005; se även Kapitel 6 i denna rapport) inom ramen för den mer generella upphörandeprocessen i brott, så som militärtjänst, äktenskap, arbete, etc., vara av betydelse också för gängmedlemmar (se t.ex. Pyrooz & Decker, 2011). I de studier som har gjorts har till exempel mellan 27 och 61 procent

av de som lämnat gjort så på grund av "responsibilities associated with sustained employment" (Carson & Vecchio, 2015, s. 263). På liknande vis uppgav mellan 19 och 63 procent ansvar för familjen, så som föräldraskap, som avgörande faktor för utträdet (ibid.) – ett fynd som gäller både män och kvinnor.

Samtidigt menar Carson och Vecchio (2015, s. 260f), i likhet med hur denna rapport ser betydelsen av vändpunkter i anslutning till våldsbejakande extremism, att de konkreta vändpunkterna är mindre viktiga än de konsekvenser de har för individens fortsatta liv: "they may experience other turning points that serve a similar purpose", konstaterar de (s. 261), det vill säga sådana som innebär "opportunities for increased prosocial bonds, increased supervision of and structuring of daily activities, as well as cognitive transformation" (ibid.). Tänkbara sådana är fritidsgårdar, sportaktiviteter, aktiviteter knutna till skolan, och så vidare (se t.ex. Sarnecki, 2001).

Liksom i fallet med våldsbejakande extremism belyser alltså forskningen om utträden ur kriminella gäng betydelsen av att inte bara lämna något, utan också vikten av att *komma ut till* något annat. Utträdes konsekvenser, alltså vad som händer med individerna när de har lämnat gänget bakom sig, menar Carson och Vecchio (2015) är den kanske minst utforskade fasen i utträdesprocessen och därmed den det råder flest frågetecken kring. Något som däremot är ganska väl empiriskt underbyggt, åtminstone i en amerikansk kontext, är de omständigheter under vilka individen gör sitt utträde. Det finns, menar Decker, Pyrooz och Moule (2014), en föreställning om att gängmedlemmar har svårt att lämna miljön på grund av gruppens benägenhet att med hot och andra tvingande metoder hålla kvar individen. Så verkar inte vara fallet: "Evidence of hostile exit methods is more rarely found in research", noterar Carson och Vecchio i sin genomgång (2015, s. 264).

I gängforskningens studier av utträdes konsekvenser blir det däremot tydligt att en individs utträde innehar en social dimension, i linje med Ebaughs (1988) teori om rollutträden. Att träda ut innebär också att av andra bli betraktad så. Den alltså vanligast förekommande konsekvensen när man träder ut, är att man trots det betraktas och bemöts som aktiv gängmedlem av polis och andra samhälleliga aktörer. Decker, Pyrooz och Moule (2014) finner att av de som ingår i deras studie, 260 individer som lämnat ett kriminellt gäng, svarar över tre fjärdedelar (76 %) *Ja* på frågan "Were you treated like a gang member by the police?" efter utträdet. I praktiken innebär det sådant som att bli stoppad på gatan, visiterad, gripen och fortsatt listad i databaser och spaningsregister över aktiva gängmedlemmar. Den kvarvarande gängstämpeln riskerar att leda till ett återinträde i gänget (Carson & Vecchio, 2015). De negativa konsekvenser som är att vänta för den individ som lämnar ett kriminellt gäng riskerar alltså i låg utsträckning att komma ifrån själva

gänget – snarare kommer de från det omgivande samhälle de nu till större grad ska bli en del av.

Det finns också en uppsättning tänkbara, positiva konsekvenser av utträdet, inte minst i form av ”a more positive sense of self” och ökad anknytning och delaktighet i familjeliv, utbildning och engagemang i prosociala aktiviteter och grupper (Carsson & Vecchio, 2015, s. 265; Decker, Pyrooz & Moule, 2014).

Förankringens betydelse

Något som särskilt lyfts fram i detta forskningsfält är det som på engelska benämns *gang embeddedness* och syftar på hur förankrad en individ är i ett ”enduring deviant network, restricting involvement in prosocial networks” (Pyrooz, Sweeten & Piquero, 2013, s. 241).³¹ Det är mer centralt än det kan verka vid en första anblick, eftersom kriminologiska studier av gäng tidigare tenderade att behandla gäng som bestående av relativt homogena grupper av individer.

Begreppet fångar därmed det faktum att olika individer kan vara olika involverade och delaktiga i, identifiera sig med, och ha olika status inom gruppen. Det belyser också att en och samma individ över tid kan vara mer eller mindre förankrad i gruppen. Framtida och före detta medlemmar behöver heller inte ha en obefintlig förankring i gruppen, men den förväntas vara lägre hos dem än bland aktiva medlemmar.

Trots att studier av denna form av förankring är relativt ung i jämförelse med resten av gängforskningen, indikerar de undersökningar som gjorts ändå ett tydligt mönster: de som har en lägre grad av gängförankring har det lättare att lämna än för de som har en hög grad av förankring (Horowitz, 1983; Pyrooz, Sweeten & Piquero, 2013; Sweeten, Pyrooz & Piquero, 2013). De med en svagare grad av gängförankring har färre antisociala kamrater och ”better work histories and psychosocial characteristics”, även under tiden då de är aktiva i gruppen (Sweeten, Pyrooz & Piquero, 2013, s. 469) – faktorer som sedan underlättar utträdet.

Omvänt, har alltså individer med högre grad av gängförankring svårare att lämna. Tid och energi är begränsade resurser och ju mer resurser som läggs i grupp A (gänget) desto mindre kan läggas i Grupp B, C och så vidare; detta är välkänt från sociologisk nätverksteori (se t.ex. Granovetter, 1973). När det dessutom handlar om

31. Begreppet är en vidareutveckling av kriminologen John Hagans (1993) begrepp *criminal embeddedness*, som används för att visa länken mellan kriminalitet och långvarig arbetslöshet. Enligt Hagan har en individs *criminal embeddedness* tre element: för det första banden till andra personer aktiva i brott, för det andra delaktighet i brott och för det tredje isolering från prosociala nätverk. Dessa element begränsar möjligheterna till legitima arbetsmöjligheter men ger (ytterligare) möjligheter till fortsatt brottslighet. I denna rapport används ”förankring” som översättning till *embeddedness*; andra tänkbara synonymer är ”inbäddad”, ”innesluten” eller ”omsluten” (*embedded*).

en grupp där medlemmarna mer eller mindre ägnar sig åt brott, begränsas antalet anknytningar till andra (pro-)sociala nätverk, så som de till utbildning och arbete (Pyrooz, Sweeten & Piquero, 2013). När personer med hög grad av förankring i ett kriminellt gäng lämnar det, sker det gradvis och då genom en minskande grad av förankring; individen börjar röra sig mot gruppens utkant (Sweeten, Pyrooz & Piquero, 2013).

Att lämna ett kriminellt gäng = att upphöra med brott?

En närliggande, mycket relevant fråga är huruvida individer, efter utträdet ur gruppen, också upphör med sin brottslighet eller inte. Till en början kan konstateras att det finns ett empiriskt samspel mellan en individs brottslighet och dennas tid i ett kriminellt gäng. I en genomgång av amerikansk gängforskning konstaterar Krohn och Thornberry (2008, s. 147) att "delinquency almost universally increases when adolescents join a gang ... [and] delinquency *typically* declines after the member leaves the gang" (kursivering tillagd), ett fynd som också återfinns i studier som jämför amerikanska och europeiska förhållanden (van Gemert & Weerman, 2015; Weerman, Lovegrove & Thornberry, 2015).

Det vill säga, medan man kan fastslå att en persons inträde i en sådan grupp har en brottsalstrande effekt på individen ifråga, är förhållandet mellan en individs utträde ur gruppen och minskad brottslighet betydligt mer osäkert. I stort sett samtliga studier finner att individers brottslighet – både när det gäller frekvens och allvarlighetsgrad – avtar efter utträdet, men visar också att den ändå är högre än före inträdet (se t.ex. Melde & Esbensen, 2011), åtminstone under de mätperioder som undersöks.

Att det förhåller sig så är dock inte anmärkningsvärt. I en studie som kombinerar amerikanska och europeiska data, visar Weerman, Lovegrove och Thornberry (2015) att inträdet i ett kriminellt gäng medför viktiga konsekvenser i andra domäner av livet, som senare kan antas försvåra för individen att sluta med brott, även efter utträdet: i och med inträdet i gruppen försvagas individens konventionella sociala band till institutioner så som skola och familj, samtidigt som individens exponering för (brottsfrämjande) kamratinfluenser ökar. Studien finner också att individens eget bruk av alkohol och marijuana ökar, liksom den egna kriminaliteten. När individen väl lämnar gruppen gör hon det med andra ord ifrån en mer marginaliserad position än när hon trädde in; att hennes brottsnivå då också förblir något högre är inte orimligt.

8. Att lämna nyreligiösa rörelser (NRM)

Begreppet nyreligiösa rörelser ersatte det stigmatiserande kult-begreppet under 1980-talet. Medan nyreligiösa rörelser är ett paraplybegrepp för en spretig uppsättning rörelser och miljöer, behandlar denna rapport framförallt studier som undersökt utträden ur mer slutna, nyreligiösa rörelser som tidigare skulle ha gått under benämningen "kult" eller "sekt".

I likhet med de andra miljöer denna rapport har lyft fram, präglas utträdet också här av komplexitet; det är ofta en icke-linjär process som är krävande för individen. Också här använder man som forskare ofta begreppet "disillusionment" för att fånga den inledande katalysator som ofta sätter utträdesprocessen i rörelse. Med start i en sådan förändring, har studier framförallt undersökt vad som kan kallas för "utträdesstrategier" (eng. strategies of leave-taking). Personen ifråga konstruerar noggrant en utträdesprocess som kräver förberedelser för att inte resultera i alltför många problem, samtidigt som hon i tysthet planerar för ett liv utanför miljön.

Studier av utträden ur slutna, nyreligiösa rörelser riktar alltså sökarljuset mot de mindre, ibland svåridentifierade, strategier individer använder sig av för att framgångsrikt lämna rörelsen. Sådana studier saknas inom våldsbejakande extremism. "Sekter" och "kulter" skiljer sig möjligen från åtminstone vissa våldsbejakande extremistiska miljöer på så vis att individens sociala liv är mer eller mindre fullt förankrat i rörelsen (ibland är man uppvuxen i den, till följd av att ens föräldrar är aktiva medlemmar) och att stora delar av ens sociala omvärld är definierad utifrån rörelsens världsbild. Kanske kräver då utträdesprocessen än mer planläggning och strategiska utträdesstrategier av individen.

Under 1980-talet ersattes begreppet "kult" med "nyreligiös rörelse" (eng. *new religious movement*) som beteckning på en stor grupp rörelser, alltifrån österländska sådana till de nyandliga rörelser som växte fram i den kristna västvärlden. I takt med att dessa rörelser har vuxit fram – eller snarare identifierats av forskare – har

svårigheten i att definiera begreppet nyreligiös rörelse också ökat: "we have come to realize that no single characteristic or set of characteristics are shared by all new religions (that is, by all the groups that have been called cults", konstaterar Melton (2007, s. 31). Den definition som är möjlig är därmed en mer eller mindre tillfällig arbetsdefinition:

New religions are religious groups that exist socially and culturally on the fringe, differ significantly in belief and practice from the dominant religious institutions in which they are located, and have minimum ties to and allies within the dominant government, religious, and intellectual structures of the society in which they operate. (Melton, 2007, s. 33)

Detta är med andra ord en definition som inkluderar, men inte uteslutande består av, grupper, rörelser och organisationer som i vardagligt språkbruk benämns "sekt" och "kultur" (för en närmare beskrivning och problematisering av dessa och närliggande begrepp, se Dawson, 2006). Trots denna bredd tycks ändå utträdesprocessen se likartad ut i många av dem, och inte minst i de mer slutna miljöerna (se t.ex. Wright, 2007).

Det finns en uppsättning likheter och skillnader mellan nyreligiösa rörelser och våldsbejakande extremistiska miljöer. En inledande likhet – som är betydelsefull ur ett livsloppsperspektiv – är den relativt korta tid individer tillbringar i dem. Den genomsnittliga varaktigheten i en individs tid i en nyreligiös rörelse är, liksom när det gäller våldsbejakande extremism och kriminella gäng, mindre än två år (se t.ex. Barker, 1988; Levine, 1984; Wright, 2007). Det förefaller också vara så att de flesta som går med i nyreligiösa rörelser är relativt unga (Dawson, 2006, s. 83). Däremot skiljer de sig åt i andra demografiska avseenden; exempelvis är andelen män och kvinnor i nyreligiösa rörelser jämnare även om skillnader förekommer, och de flesta är förhållandevis välutbildade och kommer från medelklassen (s. 84ff).

Den absoluta majoriteten av samtliga nyreligiösa rörelser nyttjar inte våld i konventionell mening. Detta är av central vikt att påpeka. Det är istället en uppsättning undantag det rör sig om. I de fall man kan tala om våldsanvändning är det ofta omöjligt att systematiskt knyta sådana handlingar till rörelsernas ideologier; snarare handlar det då om enstaka individer som begår brott av andra skäl (Dawson, 2006, s. 144f). I de fåtal fall då nyreligiösa rörelser har brukat våld som kollektiv, menar Dawson att det går att finna tre faktorer som förenar dem:

(1) Apocalyptic beliefs, or at least world-rejecting beliefs; (2) unusually strong psychological and emotional investments in charismatic leadership; and (3) processes of social encapsulation that set in place ever stronger symbolic and physical barriers between the members of some NRMs and the rest of society. (Dawson, 2006, s. 145f)

Ingen ensam faktor, eller ens en kombination av de tre, genererar våldsamt handlande; de bör snarare ses som förutsättningar för att våld ska kunna uppkomma.

I anslutning till terrorism och våldsbejakande extremism, menar Dawson (2010) och andra med honom (se t.ex. Home Office, 2011; Altier, Thoroughgood & Horgan, 2014) att det kan finnas fruktbara forskningsframsteg att göra genom att undersöka nyreligiösa rörelser, i det här fallet just utträden ur dem. Eftersom nyreligiösa rörelser är ett begrepp som, liksom våldsbejakande extremism, innefattar så många olika konkreta miljöer, rörelser och organisationer, med bland annat vitt skilda historier, varierande ledarskapsformer, olika grad av öppenhet och krav på engagemang och deltagande, är det svårt att göra generella uttalanden om dem. De studier som behandlas här nedan undersöker huvudsakligen relativt slutna nyreligiösa miljöer, där vad som kan benämnas den sociala inkapslingen (eng. *social encapsulation*, se Wright, 1987) eller isoleringen av medlemmarna gentemot det omkringliggande samhället är relativt stark.

Utträdesprocessen

Liksom när det kommer till andra miljöer denna rapport har lyft fram, präglas utträdet ur nyreligiösa rörelser av komplexitet och att lämna bör förstås som en "long and nonlinear exit process" (Hinderaker & O'Connor, 2015, s. 516; se även Wright, 2007). Utträdet, skriver Wright, förstås bäst som en "multidimensional dynamic" där kognition och sociala faktorer samspelar (Wright, 2007, s. 197). Även här förefaller det absolut vanligaste vara att individen frivilligt lämnar rörelsen; att hon blir utestängd från den tycks ovanligt (se Wright, 2007).

Liksom när det kommer till att lämna våldsbejakande extremism och kriminella gäng, används inom forskningen begreppet *disillusionment* för att fånga den inledande katalysator som ofta sätter utträdesprocessen i rörelse (se t.ex. Hinderaker & O'Connor, 2015; Jacobs, 1989; Skonovd, 1981; Wright, 1987). Begreppet kan ses som ett samlingsnamn för olika former av besvikelse, för insikten att någonting inte är som man förväntade sig att det skulle vara eller att man själv har förändrats och nu ser annorlunda på detta någonting. I sin genomgång av fältet menar Wright (2007, s. 197) att de studier som gjorts föreslår "important similarities both substantively and conceptually" mellan olika rörelser.

Jacobs (1989) identifierar desillusionens ursprung i fyra former av konflikter: för det första konflikter om hur det sociala livet regleras inom rörelsen; för det andra konflikter om hur man ska tillbringa sin tid i förhållande till rörelsens doktrin; för det tredje konflikter rörande makt- och statuspositioner inom rörelsen, och för det fjärde konflikter som rör genus, mäns och kvinnors handlingsutrymmen, uppgifter och arbetsområden.

Skonovd (1981) finner liknande faktorer men utöver dem identifierar han också betydelsen av sådana faktorer som ligger utanför rörelsens miljö, exempelvis önskan att påbörja en högre utbildning eller yrkeskarriär. I många fall kompliceras detta av medlemskap i rörelsen eftersom den är så tids- och resurskrävande (se t.ex. Liedgren Dobronravoff, 2009, för en svensk studie av Jehovas vittnen). Liksom i fallet med våldsbejakande extremism tenderar dessa faktorer att bli påtagliga vid det normativa livsloppssteg då individer ofta gör sitt inträde i studentlivet eller på arbetsmarknaden, det vill säga i övergången till vuxenlivet.

I en omfattande studie av Wright (1987), som jämför matchade urval av de som har lämnat en nyreligiös rörelse och de som inte har gjort det, finner han en uppsättning processer som påminner om de ovan nämnda, men lyfter också fram förändringar i rörelsens slutenhet: när en rörelses sociala inkapsling (eng. *social encapsulation*) eller isolering i förhållande till omvärlden bryter samman ökar sannolikheten att individen ska förändra sin upplevelse av tiden i rörelsen.

Med start i en sådan förändring, har studier framförallt undersökt vad som kan kallas för individers utträdesstrategier (eng. *strategies of leave-taking*, se t.ex. Skonovd, 1981).

... the person in question engineers a process of detachment that involves careful preparation for reducing the dissonance associated with leaving while quietly planning for a new life outside the group. (Wright, 2007, s. 197)

Även utträden som kan verka plötsliga, menar Wright, "may have been arranged in detail beforehand, and some leavers spend many months thinking about how they will leave" (Wright, 1991, s. 134). Medan de inombords har påbörjat en förändringsprocess kan de upprätthålla en "mask" gentemot andra för att inte väcka uppmärksamhet eller misstänksamhet hos andra. När de träder ut, beskrivs det som "quitting one part of the faith at a time ... reaching exit not as a single severing of ties but in a series of smaller journeys" (Hinderaker & O'Connor, 2015, s. 517). Det kan handla om att sluta medverka i någon eller flera av rörelsens aktiviteter, sluta läsa rörelsens eventuella texter, inte längre betala eventuella avgifter, och så vidare, beroende på den specifika rörelsens innehåll.

Sådana förändringar kan gå obemärkta förbi, eller åtminstone inte sanktioneras, men de kan också upptäckas och orsaka konsekvenser som försvårar utträdet. Hinderaker och O'Connor undersöker utträden ur Sista Dagars Heliga-rörelsen och finner att utträdesprocessen ur slutna nyreligiösa rörelser inkluderar "omvägar" och "återkomster": individens förändrade handlande kan exempelvis leda till att man får ett korrigerande besök eller samtal från någon högre upp i organisationens hierrarki, vilket gör att man återgår till att delta i rörelsens aktiviteter. Man kan också

förbli aktiv i rörelsen en tid för att undvika familjeproblem eller för att få behålla sina vänner, eller undvika risken för evig förbannelse (Hinderaker & O'Connor, 2015, s. 519; se även Wright, 1991; Jacobs, 1989).

Parallellt med individens stegvisa väg ut ur rörelsen skapar hon också kontakter utanför rörelsen (Ebaugh, 1988), någonting att träda ut *till*, inte minst relationer till kamrater eller familjemedlemmar som befinner sig utanför miljön (se t.ex. Wright & Piper, 1986; Wright, 1991). I det skedet kan förhinder uppstå om individen har varit del av en relativt sluten miljö under lång tid. Utifrån sina intervjuer med personer som lämnat Jehovas vittnen i Sverige beskriver Liedgren Dobronravoff (2009, s. 409) detta:

Vid ett längre medlemskap har personen oftast ingen utbildning, ingen position i samhället, oftast få eller inga fritidsintressen utanför församlingslivet, inget nätverk av vänner utanför församlingen eller någon roll i civilsamhället. (Liedgren Dobronravoff, 2009, s. 409)

Enligt Liedgren Dobronravoff försvåras utträdesprocessen av hur *uppbundna* individerna är av rörelsen, det vill säga hur nära knutna individen är till den, och hur *avskärmade* de blir från det omgivande samhället genom inträdet i miljön (s. 396). Dessa båda faktorer varierar givetvis mellan olika nyreligiösa rörelser, och tillsammans påminner begreppsparet om gängforskningens *gang embeddedness* (se ovan).

En konceptuell, metodologisk eller empirisk skillnad?

Vid en jämförelse med hur utträden ur våldsbejakande extremism eller kriminella gäng beskrivs inom forskningen, framstår processen ut ur nyreligiösa rörelser som mer präglad av individuellt planläggande och kalkylerande:

... the person in question *engineers* a process of detachment that involves *careful preparation* for reducing the dissonance associated with leaving while quietly *planning for a new life* outside the group. (Wright, 2007, s. 197, kursivering tillagd)

Skillnaden kan ha flera orsaker. Det kan vara en fråga om ordval och tradition inom respektive disciplin. Det kan också handla om hur nära individens utträdesprocess studeras; i mikrosociologiska studier framhävs och analyseras ofta de mindre skiftningarna i individers handlande som betydelsefulla (se t.ex. Goffman, 1959; 1961) och flera studier av utträden ur nyreligiösa rörelser ligger nära mikrosociologins perspektiv (Hinderaker & O'Connor, 2015; Wright, 1991). Studiet av sociala rörels-

er, både generellt och när det gäller våldsbejakande miljöer, har däremot tenderat att åsidosätta mikrosociologiska perspektiv "in the name of collective behaviour theory" (Fillieule, 2010, s. 1).

Med andra ord skulle utträden ur kriminella gäng eller våldsbejakande extremism framstå som lika planlagda och/eller kalkylerande om de hade undersökts med samma närhet. Det är, utifrån de studier denna rapport tagit del av, inte orimligt att anta att utträden ur åtminstone vissa våldsbejakande extremistiska miljöer präglas av liknande planläggning, även om denna process hittills inte har detalj-studerats på samma sätt.

Det kan också vara så att individer som lämnar nyreligiösa rörelser gör det i en process som i praktiken är mer kalkylerad och förhandskonstruerad; skillnaden kan alltså vara empirisk snarare än begreppslig eller metodologisk. Relativt slutna nyreligiösa rörelser, så som "sekt" eller "kultur", skiljer sig i viss mån från kriminella gäng eller våldsbejakande extremistiska miljöer på så vis att ens sociala liv är mer eller mindre fullt förankrat i rörelsen och stora delar av ens sociala omvärld är definierad utifrån rörelsens världsbild. Kanske kräver då utträdesprocessen mer planläggning och strategiska utträdesstrategier av individen.

9. Åter till våldsbejakande extremism

Här återvänder rapporten till sitt kärnområde, våldsbejakande extremism, i ljuset av de tre senaste kapitlens beskrivningar av utträden ur andra miljöer. Kapitlet belyser hur dessa närliggande fält kan berika studiet av utträden ur våldsbejakande extremism.

Inledningsvis påpekas att vändpunkter som begrepp erbjuder ett verktyg för att förstå när och hur sociala faktorer så som arbete, studier och andra faktorer bidrar till individens utträde ur våldsbejakande extremism, och när de inte gör det. Nära knutet till begreppet vändpunkter är den process som inom livsloppskriminologin benämns kumulativ ofärd: ju längre processen av kumulativ ofärd fortgår, desto mer minskar sannolikheten att individen kommer att exponeras för brottsämmande vändpunkter. Kumulativ ofärd belyser de svårigheter individerna ställs inför när de väl vill lämna miljön, men också det faktum att individer med olika tillgång till resurser också kommer att ställas inför olika svårigheter.

Gängforskningens begrepp gängförankring belyser att individer kan vara olika centralt förankrade i en given miljö. Annorlunda uttryckt, är sådana miljöer inte homogena utan heterogena. Det är viktigt att också betrakta våldsbejakande extremistiska miljöer som sådana, inte bara när det kommer till individernas resurser och bakgrunder, utan också när det gäller den position utifrån vilken en given individ kommer att vilja lämna miljön. Längre tid som medlem är knutet till en större gängförankring, och det är rimligt att anta att detsamma gäller för våldsbejakande extremism.

Ifrån studier av utträden ur nyreligiösa rörelser, lyfter rapporten särskilt fram begreppet utträdesstrategier som användbart för en djupare förståelse av hur individer lämnar våldsbejakande extremism. Vägen ut ur en sådan miljö kantas av små steg där individen gradvis minskar sin förankring i miljön, exempelvis genom att inte längre medverka i miljöns aktiviteter eller genom att sluta bruka våld. Det är på det sättet, genom konkreta handlingar eller genom att låta bli att handla på ett visst sätt, som individens utträde bör förstås.

Vad tillför då denna översiktliga beskrivning av (svårigheterna med) utträden ur kriminalitet, kriminella gäng och nyreligiösa rörelser, när det gäller utträden ur just våldsbejakande extremism? Ett flertal saker.

För det första kontextualiseras våldsbejakande extremism som fenomen. Det är sociala miljöer som i analytisk mening uppvisar likheter med andra, mer väl-studerade miljöer, så som kriminella gäng. Våldsbejakande extremism bör inte ses som väsensskilt från andra fenomen, utan snarare som en form av social miljö bland andra.

För det andra tillförs också en delvis ny begreppsapparat för att kunna förstå och begripliggöra varför och hur individer lämnar (och stannar kvar i) våldsbeja-kande extremistiska miljöer. Här finns ett flertal bidrag som är både möjliga och fruktbara, men av utrymmesskäl lyfts endast fyra sådana fram.

1. Betydelsen av subjektiva/sociala faktorer, och vändpunkter

Redan i Kapitel 3 introducerades denna distinktion och den har sedan upprepats flertalet gånger. Ett genomgående forskningsfynd från livsloppskriminologin är att individer dels behöver vara motiverade till att vilja sluta begå brott, dels ha tillgång till de resurser denna förändring kräver för att faktiskt lyckas upphöra med brott.

Studier av våldsbejakande extremism har upprepade gånger visat att de som har trätt in i en våldsbejakande extremistisk miljö förr eller senare kommer att vilja lämna den. Dessa studier har framhållt betydelsen av *disillusionment* som faktor för utträdet – en subjektiv faktor som också återkommer som betydande vid ut-träden ur kriminella gäng och nyreligiösa rörelser. Sociala faktorerers betydelse – ar-bete, studier, familjebildning, etc. – för utträdesprocessens framgång är däremot ett mycket understuderat fält, inte minst i ett tolkande avseende. Studierna lyfter fram vikten av arbete, studier, etc. som så kallade ”pullfaktorer” eller dragnings-krafter, men den underliggande dynamiken är ofta frånvarande. Den mest centrala frågan, *varför* arbete, studier och andra sociala institutioner är viktiga för utträdet framgång, kan inte besvaras.

Följaktligen kan livsloppskriminologin bidra med det teoretiska begreppet *vändpunkter*, som introducerades i Kapitel 6. Detta är av betydelse inte minst ur ett program- och interventionsperspektiv. Skälen till att sådana sociala institutioner är viktiga är flera; individens förflutna kan ”brytas” från hennes nu- och framtid; med hjälp av vändpunkten kan individen investera i nya sociala relationer som er-bjuder social support och uppmuntrar till utveckling; i och med vändpunkten ham-nar individen under direkt eller indirekt social kontroll och håller sig i större ut-

sträckning till rutinaktiviteter som är mer centrerade kring ett konventionellt liv; slutligen kan också vändpunkten underlätta individens identitetsförändring.

Dessa funktioner är i empirisk mening knutna till individers upphörandeprocesser när det kommer till *brott*. Det är däremot tänkbart, till och med rimligt, att de i flera fall har samma funktion när det gäller utträden ur våldsbejakande extremism. *Vändpunkter* som begrepp erbjuder därmed ett verktyg för att förstå när och hur sociala faktorer bidrar till individens utträde, och när de inte gör det.

2. Betydelsen av kumulativ ofärd vid förhinder i utträdet

Livsloppskriminologins andra bidrag till en ökad förståelse av fenomenet våldsbejakande extremism är knutet till individers resurser, möjligheter och förutsättningar. Det finns, noterades i Kapitel 2 och 5, sannolikt en stor spridning mellan individer *inom* de olika miljöerna, och också på gruppnivå *mellan* miljöerna, även om dessa jämförelser mellan individer och grupper vilar på relativt skakig empirisk grund. Det gör också individers förutsättningar för utträde olika.

Kumulativ ofärd ramar in den process individen genomgår i takt med att hon begår brott och stegvis hamnar i en marginaliserad och isolerad position i relation till det omgivande samhället. Framförallt belyser processen hur potentiella vägar ut ur brott blockeras, då banden till konventionella arenor försvagas. Livsloppskriminologin har belyst denna process i detalj, både när det gäller hur relationen till skola, familj, lagliga kamrater och arbete förändras, och den betydelse det omgivande samhällets *reaktioner* på individens brottslighet har. Samhällets stämplande effekt på individen – både genom rättsväsendet och det informella stigma det kan innebära att i vardagen betraktas som en ”ex-brottsling” – försvårar upphörandeprocessen (se t.ex. Maruna et al., 2004). *Kumulativ ofärd* är därmed en process som innebär att individens resurser och möjligheter till ett lagligt liv försvagas i takt med att hon inlemmas i brott, men centralt är också att individer *inleder denna process från olika nivåer*; vissa individer har starkare socioekonomisk bakgrund än andra (Dannefer, 2003).

Som process är kumulativ ofärd också knuten till upphörandeprocessen: ju *längre* processen av kumulativ ofärd fortgår, desto mer *minskar* sannolikheten att individen kommer att exponeras för brottshämmande vändpunkter.

Flertalet studier föreslår att en process av kumulativ ofärd sker vid och efter inträdet i en våldsbejakande miljö. I takt med att individen inlemmas i miljön stängs dörrarna stegvis till det konventionella samhället. I vissa fall kan denna process också förstärkas av miljöns medlemmar genom att överordnade ställer krav på in-

dividen, exempelvis rörande vilka hon får och inte får ha kontakt med, vilken sorts arbete hon bör och inte bör ha, och så vidare. Denna process – som i praktiken har formen av en nedåtgående spiral – är användbar för att belysa de svårigheter individerna ställs inför när de väl vill lämna miljön, men framförallt visar den att individer med olika tillgång till resurser också kommer att ställas inför olika svårigheter vid utträdet.

3. Förankringens betydelse

Den kriminologiska gängforskningens långa historia, kombinerad med ett på senare år mer fokuserat studium av varför, hur och när individer lämnar kriminella gäng, kan också bidra till en djupare kunskap om och förståelse av våldsbejakande extremism. Inte minst gäller detta de senare årens forskningsfokus på betydelsen av en individs förankring (*embeddedness*) i ett givet kriminellt gäng. I och med det förändras också bilden av gruppen, från att ha betraktats som relativt homogen till att betraktas som heterogen, det vill säga olika individer kan inneha en mängd olika positioner i samma gäng. Samma individ kan också ändra position över tid.

I studier av våldsbejakande extremism har detta identifierats av Taylor och Horgan men endast i en konceptuell modell och då snarare för att försöka fånga individers dynamik i miljön, inte som en avgörande faktor i förhållande till utträdet: "For example, an individual may hold a variety of roles simultaneously, and almost certainly will occupy different roles over time as their terrorist 'career' develops". (Taylor & Horgan, 2006, s. 595)

Att individer i olika hög grad är förankrade i de kriminella gäng eller brottsliga nätverk de är aktiva i, påverkar också förutsättningarna för utträdet. I korthet visar forskningen att ju *mer* förankrad man är i ett kriminellt gäng, desto *mindre* förankrad är man i det omgivande samhället och desto *svårare* kommer utträdet att vara.

Det är med andra ord viktigt att betrakta våldsbejakande extremistiska miljöer som heterogena, inte bara när det kommer till individernas resurser och bakgrunder, utan också när det gäller den position utifrån vilken en given individ kommer att vilja lämna miljön. Enligt gängforskningen är längre tid som medlem knutet till en större gängförankring, och det är rimligt att anta att detsamma gäller i våldsbejakande extremistiska miljöer. Den kumulativa ofärd som sker hos individen kan tänkas bli starkare ju mer förankrad hon är i miljön; i det här avseendet är alltså de två begreppen möjliga att kombinera. Tillsammans ger de en ökad förståelse för de komplexa sociala processer som omgärdar och påverkar individens utträden.

Det är tänkbart att miljöerna skiljer sig åt avseende hur förankrade, eller inbäddade, en genomsnittlig individ är i dem. Vit makt- och islamistiska miljöer tycks,

utifrån de empiriska studier som existerar, i högre utsträckning verka isolerande och inneslutande än de autonoma miljöerna. Ett skäl till att utträden ur autonoma miljöer verkar vara behäftade med färre svårigheter än utträden ur andra miljöer, kan vara att individer i genomsnitt är mindre förankrade i dem, och därmed kan bibehålla starkare eller fler band till det omgivande samhällets institutioner parallellt med sitt deltagande.

4. Betydelsen av utträdesstrategier

Utträdet ur en våldsbejakande extremistisk miljö tar formen av en process, men hur denna process mer specifikt ser ut är oklart. Studier av nyreligiösa rörelser belyser de ibland små, strategiska val individer gör som led i vägen ut. Dessa strategier har i praktiken två parallella funktioner. För det första så gör det att individen stegvis frigör sig från rörelsen. För det andra så knyter individen också band utanför rörelsen. Ju mer sluten en rörelse är, desto svårare är denna process enligt bland annat Liedgren Dobronravoff (2009). Strategierna kan innebära att undvika deltagande i vissa aktiviteter, att upprätthålla en "mask" för att inte väcka misstankar eller uppmärksamhet, eller bryta mot vissa av rörelsens (andra) föreskrivna regler. Om sådana strategier misslyckas eller avslöjas kan de leda till att individen förblir i rörelsen.

Det är rimligt att anta att utträdesstrategier av liknande slag förekommer också bland individer som vill lämna våldsbejakande extremism bakom sig, inte minst i de miljöer som präglas av stor slutenhet och isolering av medlemmarna. Vägen ut kantas därmed av små steg där individen gradvis minskar sin förankring i miljön, exempelvis genom att inte längre medverka i miljöns aktiviteter eller genom att sluta bruka våld. Det är på det sättet, genom konkreta handlingar eller genom att låta bli att handla på ett visst sätt, som individens utträde bör förstås. När man belyser individers konkreta handlande också i dess mindre beståndsdelar kan de också ses som signaler på en begynnande utträdesprocess, med möjligheter för intervention och programverksamhet att bli mer framgångsrika.

Detta, intervention- och programverksamhet för individers utträden ur våldsbejakande extremism, är ämnet för rapportens sista avsnitt.

Del IV

Interventioners förutsättningar

10. Att lämna våldsbejakande extremism: ett interventionsperspektiv

Kapitlet gör en kortare sammanfattning av de så kallade "avradikaliseringsprogrammen" och påpekar de problem som uppstår när effekter av dessa ska analyseras vetenskapligt. De vitt skilda syften dessa program har, de kontexter de verkar i och den bristfälliga dokumentation som har gjorts av dem, gör eventuella programeffekter svårprövade. Därefter formulerar kapitlet ett antal förutsättningar för framgångsrika interventioner vid utträden ur våldsbejakande extremism:

1. Varje intervention har ramar, både praktiska och teoretiska. Framförallt är det viktigt att den teoretiska ramen är tydligt formulerad och kommunicerad till samtliga aktörer knutna till interventionen. Här ingår bland annat interventionens syfte, hur interventionen ska genomföras, och hur eventuell framgång ska mätas.

2. Inom den teoretiska ramen är det, framförallt, viktigt att bestämma sig för vad just "framgång" innebär. Att få individer ur våldsbejakande extremism kan vara en svår uppgift så det är viktigt att formulera ett realistiskt framgångsmått.

3. Ett effektivt samarbete i en rent praktisk och logistisk mening, med tydlig kommunikation och ett gott och löpande informationsutbyte mellan de olika aktörer som är inblandade i en given intervention, är av central betydelse för att denna ska lyckas med sitt arbete.

4. Många interventioner lägger stor vikt vid att åstadkomma kognitiva förändringar hos individen. Rapporten belyser i motsats till detta vikten av att ofta centrera interventionen kring sociala och praktiska element av individens livssituation.

5. Att involvera tidigare aktiva medlemmar som personal kan vara effektivt i de skeden av en intervention då individen behöver möta någon som utstrålar trovärdighet och förståelse för individens situation.

6. Avslutningsvis beskriver kapitlet det mycket centrala element som utgörs av den sociala och politiska kontext en given intervention verkar i. Repressiva kriminalpolitiska åtgärder mot de individer som interventionen ska stödja kommer sannolikt att vara kontraproduktiva ur ett interventionsperspektiv.

Hittills har jag behandlat utträden ur våldsbejakande extremism på ett flertal sätt. I Kapitel 4 beskrev jag betydelsen av att individer *vill* lämna sådana miljöer och förutsättningarna under vilka en sådan motivation ofta växer fram. I Kapitel 5 lyfte jag fram sociala faktorer som centrala för att individen faktiskt ska kunna *genomföra* utträdet, samt vanliga förhinder och problem i utträdesprocessen. I föregående avsnitt undersöktes utträden ur andra miljöer – kriminalitet, kriminella gäng och nyreligiösa rörelser – i syfte att tydligare lyfta fram och belysa en uppsättning mindre kända men potentiella dimensioner av vad det kan innebära att lämna våldsbejakande extremism. Det gjordes främst med hjälp av fyra begrepp, *vändpunkter*, *kumulativ ofärd*, *gängförankring* och *utträdesstrategier*.

I detta kapitel justerar jag sökarljuset något och belyser utträden ur våldsbejakande extremism ur ett interventions- och programperspektiv. Utifrån det som framkommit i rapportens tidigare kapitel, gör jag först några påpekanden och räknar upp ett antal förutsättningar för interventioner och programverksamheter. Därefter redogör jag översiktligt (av utrymmesskäl) för den kanske vanligast förekommande formen av intervention och program, som i vid mening kan benämnas avradikaliseringsprogram, och de problem som uppstår i samband med att deras eventuella effekter ska bedömas ur ett forskarperspektiv. Slutligen för jag en bredare diskussion kring interventions- och programverksamhet för individers utträden ur våldsbejakande extremism.

Redan här är det däremot av vikt att särskilja två former av interventioner. En sorts intervention syftar till att förhindra att rekrytering av individer till våldsbejakande extremism överhuvudtaget sker. Det är, mot bakgrund av omfattande kriminologisk forskning om brottsprevention, ur samhällssynpunkt också den överlägset viktigaste och mest effektiva formen av intervention, då den så att säga förhindrar ett identifierat problem ifrån att uppstå. Den formen av preventivt arbete behandlas dock annorstädes inom ramen för den Nationella samordnaren mot våldsbejakande extremism.

En annan form av intervention, den som är i mitt fokus här, är den som syftar till att hjälpa och stödja redan rekryterade individer att lämna miljön.

Inledande påpekanden och förutsättningar

Genomgående har jag av analytiska skäl delat utträdet ur våldsbejakande extremism i subjektiva faktorer å ena sidan och sociala faktorer å den andra. Dessa sociala faktorer har huvudsakligen varit av det informella slaget, så som studier, arbete, och familj. Detta har inte varit utan anledning: kriminologiska studier av individer som upphör med kriminalitet eller lämnar kriminella gäng visar genomgående att de faktorer som har störst påverkan på individens framtida beteende är just de informella (se t.ex. Decker & Pyrooz, 2011; Farrall et al., 2014; Laub & Sampson, 2003; Sweeten, Pyrooz & Piquero, 2013). I en aktuell sammanfattning av forskningen om interventioners betydelse för individers upphörandeprocesser skriver McNeill (2016, s. 267):

From the perspective of desistance research, it's not too clear that the correctional intervention is properly seen as the main vehicle for the desistance journey or the main mechanism for 'producing' change.

Detta är en adekvat bedömning, även ur ett svenskt perspektiv. Formella interventioner – så som straffrättsliga påföljder i form av frihetsberövande eller andra åtgärder, eller rehabilitering och behandling av olika slag – har endast visat sig ha marginella effekter på individers återfallsfrekvenser när det gäller generell brottslighet (se t.ex. Danielson, Fors & Freij, 2009a; Danielson, Fors & Freij, 2009b; Danielson, Fors & Freij, 2009c; Fridell & Hesse, 2006). Av de som döms till frihetsberövande påföljd hos Kriminalvården är det cirka en tredjedel som någon gång under straffets verkställighet ingår i ett behandlingsprogram och det finns, bör här påpekas, inget program som specifikt riktar sig till intagna som dömts för politiskt våld eller våldsbejakande extremism, möjligen för att antalet potentiella klienter är så få (se t.ex. Brå, 2015b).

Studier av åtgärder mot individer i kriminella gäng visar ett liknande mönster:

More often than not, interactions with law enforcement are perceived negatively and push individuals back into the gang. This is not to say that formal and parochial institutions do not play a role in helping individuals leave the gang; rather, it suggests that many institutions are ill-suited for meaningfully enhancing the dynamics of disengagement. (Decker, Pyrooz & Moule, 2014, s. 280)³²

Situationen när det kommer till interventioner och program för utträden ur våldsbejakande extremistiska miljöer är inte helt olik den som gäller för gängkrimi-

32. Också när det gäller utträden ur nyreligiösa rörelser återkommer ett liknande fynd när betydelsen av externa aktörers påverkan undersöks. När det gäller så kallade "avprogrammeringsinterventioner" visar exempelvis Wright (2007) att de kan vara direkt skadliga och kontraproduktiva.

nalitet, med en viktig skillnad: det empiriska underlaget är betydligt tunnare och utsagor om interventionernas effektivitet måste därmed vara försiktigare. Det finns däremot, i ljuset av resultat när det gäller kriminalitet och kriminella gäng, goda skäl att anta att sådana formella interventioner också har begränsad effekt på individens beteende när det gäller våldsbejakande extremism.

En fråga som är högst relevant för sammanhanget är huruvida individer som lämnat våldsbejakande extremism skiljer sig som grupp jämfört med exempelvis de som begått icke-politiskt motiverade våldsbrott. Enligt Silke (2011) har till exempel majoriteten av de individer som dömts för politiskt våld och frisläppts i Storbritannien inte återfallit i brott, trots att de inte har deltagit i några specifika avradikaliseringsprogram eller liknande insatser. Dessvärre är övriga empiriska data på återfall och återinträden mycket få. Schuurman och Bakker (2015, s. 1) konstaterar sammanfattande att:

... reliable data on recidivism among extremists and terrorists tends to be scarce and anecdotal ... making it difficult to gauge the extent to which this group poses additional reintegration challenges compared to "regular" prisoners.

Individer går med i en given miljö av vitt skilda skäl och när de en tid senare vill lämna den gör de så av en mängd anledningar, och – på konkret nivå – på en myriad olika sätt. Dessutom gör de så med varierande sociala och materiella resurser och de träder också ut ur miljöer som är mer eller mindre slutna, och även olika stigmatiserade av det omgivande samhället.

Samtliga dimensioner av utträdet har betydelse ur ett interventionsperspektiv och det finns i och med det ingen enhetlig strategi, inget allomfattande program, som kommer att vara framgångsrikt för samtliga individer i alla miljöer (Mullins, 2010; Schuurman & Bakker, 2015). Istället behöver i viss mån "each individual ... be considered within the context of their particular social ties" och livshistoria (Home Office, 2011, s. 12).

Avradikaliseringsprogram: en kort översikt

Att stödja och återintegrera individer som försöker lämna våldsbejakande extremism bakom sig är inget nytt fenomen. Under 1980-talet hade exempelvis ett flertal europeiska länder programverksamheter och interventioner som syftade till att få individer som dömts för politiskt våld att upphöra med sin våldsanvändning. Men, menar Schuurman och Bakker (2015), dessa program syftade i första hand till att åstadkomma en *beteendeförändring*: individen skulle upphöra med våld. Nutida program och interventioner tenderar att fästa stor vikt vid just avradikaliserings-

processen, som snarare är en *kognitiv* förändring där individen ska överge idéer och världsbilder som rättfärdigar eller uppmuntrar våldsanvändning som politiskt medel.

Avradikaliseringsprogram av olika slag finns idag i ett flertal europeiska länder, däribland Sverige, Norge, Danmark, Storbritannien, Österrike och Tyskland. Många riktar sig mot vit makt-miljön (se Björge, van Donselaar & Grunenberg, 2009), ett fåtal mot våldsbejakande islamistiska miljöer (se t.ex. Feddes & Gallucci, 2015).

I Sverige är det mest kända programmet EXIT Fryshuset, som syftar till att hjälpa och stödja individers utträden ur vit makt-miljön (Brå, 2001). Också inom Tyskland är EXIT-programmet inriktat mot vit makt-miljön, och Project Exit i Norge är likadant (Christensen, 2015a). När det gäller att få individer att röra sig bort från islamistiska våldsbejakande miljöer har en uppsättning avradikaliseringsprogram funnits i bland annat Egypten, Indonesien, Saudiarabien, Singapore och Yemen (se Barrett & Bokhari, 2009). Program har också nyligen tagits fram i flera europeiska länder, men, noterar Koehler i en aktuell sammanställning. "it is still far too early to give academically sound evaluations of these programs' impact and long term effects" (Koehler, 2015, s. 135). Något som bör noteras är dock att så ansågs vara fallet också fem år tidigare. Under 2010 noterade Horgan och Braddock (2010, s. 286) att "[t]here has been no systematic effort to study any aspect of these programs, even individually, let alone collectively". De eventuella framsteg som har gjorts de senaste åren, när det kommer till att empiriskt undersöka avradikaliseringsprogrammets effektivitet, bör alltså på sin höjd betraktas som små.

Avradikaliseringsprogrammets problem

Kanske är det ändå inte så märkligt att radikaliseringsprogram inte har studerats empiriskt i någon större omfattning. Det finns nämligen en uppsättning svårigheter med att bedöma avradikaliseringsprogrammen ur ett forskarperspektiv.

För det första skiljer sig många avradikaliseringsprogram kraftigt åt när det gäller form, innehåll, syften och vilka individer de innefattar. Visserligen har några få vanligt förekommande teman identifierats (se t.ex. Home Office, 2011): de flesta program innefattar ett ideologiskt element som syftar till att förändra individens politiska uppfattning och syn på våldsanvändning. Vissa inkluderar också sociala aspekter, så som att erbjuda arbete och boende. Många program har dock andra syften än att uppmuntra och stödja individers utträden. I en omfattande litteraturstudie finner Schmid en uppsättning syften med de avradikaliseringsprogram som sjösatts, och sammanställer följande lista:

- Reducing the number of active terrorists;
- Reducing violence and victimisation;
- Re-orientating ideological views and attitudes of the participants;
- Re-socialise ex-members back to normal life;
- Acquiring intelligence, evidence and witnesses in court cases;
- Using repentant ex-terrorists as opinion builders;
- Sowing dissent within the terrorist milieu;
- Providing an exit from terrorism and 'underground' life;
- Reducing the dependency on repressive means and make more use of more humane means in counter-terrorism;
- Reducing the economic and social costs of keeping a large number of terrorists in prison for a long time;
- Increasing the legitimacy of the government or state agency. (Schmid, 2013, s. 41f)

Programmen är därmed väldigt olika och mycket kontextspecifika, vilket gör det svårt att jämföra dem. De använder sig också av olika mått på framgång, i den mån de alls använder sig av mått och empiriska data (Horgan & Braddock, 2010). Feddes och Gallucci (2015) gör en systematisk litteraturstudie av de utvärderingar av avradikaliseringsprogram som gjorts mellan 1990 och juli 2014, och finner att i endast 12 procent av fallen används "primary quantitative or qualitative data" (Feddes & Gallucci, 2015, s. 17), i flera fall är varken mätinstrument eller metod specificerade överhuvudtaget.

I en rapport från The International Peace Institute försöker Fink och El-Said (2011) att bedöma hur effektiva sådana program har varit i åtta länder, där programmen varit verksamma relativt lång tid.³³ De vill dra "preliminary lessons" och belysa "good practices", som kan "corroborate the experiences of countries in other regions that have grappled with violent extremist groups" (Fink & El-Said, 2011, s. 1).

I rapporten framgår dock att de slutsatser som kan dras överlag är mycket generella och övergripande: "Family matters", noterar Schmid syrligt i sin granskning av rapporten, "Addressing the social network is key; Programmes should address individual motivations ... Post-programme monitoring or care; The importance of civil society involvement ... The value of education" (Schmid, 2013, s. 42).

33. Länderna ifråga är Algeriet, Bangladesh, Egypten, Jordanien, Malaysia, Marocko, Saudiarabien och Yemen.

Förutom det begränsade bidraget i sådana slutsatser för utformandet av interventioner, kan man också ifrågasätta hur överförbara sådana avradikaliseringsprogram är till de skandinaviska länderna, som både historiskt och i nutid har en helt annan problematik med våldsbejakande extremism än många av dessa länder. Dalgaard-Nielsen (2013, s. 110) noterar att,

A fixed curriculum, mandatory ideological re-education, and a strong reliance on the power of rhetoric and arguments [centrala komponenter i avradikaliseringsprogram i länder i sydöstra Asien och Mellanöstern] [...] is unlikely to provide a successful formula in a Western context.

Det var, alltså, det första problemet. För det andra tenderar de studier som har gjorts av respektive intervention att vara beskrivande. De redogör för vad programmet ifråga innehöll, de aktiviteter det innebar, och ibland antalet individer som uppges ha blivit framgångsrikt behandlade (se t.ex. Boucek, 2009; Brå, 2001; Hassan & Perreire, 2006; Zannoni, 2007). De är inte utvärderande i strikt mening eftersom de saknar möjlighet att urskilja interventionens möjliga betydelse; de kan inte avgöra vad som skulle ha hänt individerna om de inte hade deltagit i programmet.

I Sverige genomförde exempelvis Brå (2001) en utvärdering av EXIT Fryshuset efter verksamhetens första tre år. Rapporten fastslår att av de 133 personer som hade fått hjälp av Exit hade 125 lämnat vit makt-miljön. I Brås utvärdering intervjuades 14 av dessa personer och medan samtliga visserligen ansåg att "hjälpens från Exit hade haft avgörande betydelse för deras möjligheter att hoppa av" (s. 7) är det svårt att avgöra hur giltigt detta resultat är för de som inte intervjuats. Urvalet gjordes av etiska skäl av Exit själva och Brå noterar att urvalsförfarandet därmed inte var slumpmässigt, och "i vilken utsträckning de är typiska för eller skiljer sig från andra avhoppare ... är inte möjligt att veta" (s. 39; se även Ungdomsstyrelsen, 2010, för en senare utvärdering av verksamheten, behäftad med samma problem).

Det har på liknande vis cirkulerat siffror kring Århusmodellen, som arbetar med att hjälpa individer ut ur våldsbejakande islamistisk extremism. 22 individer med anknytning till en moské i den danska staden ska ha lämnat landet för att delta i strider i Syrien under 2013, innan ett uppsökande team knutet till Århusmodellen började arbeta med moskén. Året därpå, under 2014, var det endast 1 individ som reste till Syrien (Lister, 2015; se även Bertelsen, 2015). Sådana siffror är uppmuntrande men de är också, ur ett forskarperspektiv, behäftade med stor osäkerhet eftersom många andra faktorer än just interventionen kan ha påverkat siffran ifråga.

För det tredje finns det en samling metodologiska utmaningar i att fastställa effekten av interventioner generellt, som är välkända inom beteendevetenskaperna (se t.ex. Shadish, Cook & Campbell, 2002). Med tanke på fältet ifråga, som rör

förhållandevis få individer där utfallsmåttet är svårdefinierat, är det inte överraskande att det empiriska underlaget är så tunt. För att kunna genomföra utvärderingsstudier av olika interventioner och program krävs också att en viss mängd observationer är tillgängliga för analys, alltså att tillräckligt många individer har deltagit i dem – annars är kvantitativa, statistiska beräkningar av utfallet inte meningsfulla. Den metod som inom vetenskapen anses mest tillförlitlig för att kunna avgöra en interventions eventuella effekt, randomiserade experiment, är också problematisk av rent etiska skäl när det gäller just individers utträden ur våldsbejakande extremism.

Home Office (2011) påpekar dock att de publikationer som finns skulle kunna beskriva interventionen ifråga tydligare och mer detaljerat för att öka möjligheterna till bedömning av den, exempelvis hur individerna ifråga valdes ut för programmet (om de valdes ut) och hur bortfallet såg ut. Vidare skulle till exempel mer grundläggande före- och eftermätningar kunna göras på en uppsättning variabler eller dimensioner av individens liv, både när det gäller subjektiva och sociala faktorer, inte minst när det gäller (återfall i) brottslighet.

Att lämna: förutsättningar för interventioner

I sin genomgång av studier som undersökt utträden ur våldsbejakande extremism konstaterar Dalgaard-Nielsen (2013, s. 106, kursivering tillagd) en möjlighet och ett problem:

The case studies indicate that increased contact with the world outside the extremist environment is a frequent trigger or accelerator of an exit process—a fact that supports the notion that external actors and external interventions can make a difference [...] However, the case studies [...] do not tell us how outsiders might best approach a potential exiter, probe for doubts and seek to leverage them.

Det är ett konstaterande som står sig väl, också i förhållande till denna rapportes övergripande fynd. En förutsättning för att en intervention eller ett program ska vara framgångsrikt är att individen ifråga vill lämna miljön. Inom kriminologin har Ward och Maruna formulerat det träffsäkert:

Except for the most nightmarish among the imagined cures for criminality ... all forms of rehabilitation require the active acceptance and willing participation of intervention participants in order to work. Individuals can be forced to sit and listen, they can even be forced to participate in some talk therapy, but they cannot be forced to change. (Ward & Maruna, 2007, s. 17f, kursivering tillagd)

Precis som när det gäller kriminalitet föreslår denna rapport att de allra flesta förr eller senare kommer att vilja lämna våldsbejakande extremism bakom sig; denna vilja tenderar inte minst att växa fram vid inträdet till vuxenlivet och med ökande ålder. Detta bör däremot *inte* ses som ett argument för att som myndighet, organisation eller annan aktör inte göra någonting alls för att försöka initiera eller understödja en utträdesprocess. Två centrala frågor är däremot 1) om interventioner kan bidra till att individer utvecklar just denna vilja till att lämna våldsbejakande extremism tidigare än de kanske annars skulle ha gjort, och 2) vilka förutsättningarna är för att interventioner och program ska fungera och kunna underlätta själva utträdet. Det är till dessa två frågor resten av kapitlet vänder sig nu.

Interventioner och viljan att lämna

Specifika studier som berör den första frågan, om interventioner kan bidra till att en individ utvecklar en vilja att lämna våldsbejakande extremism, saknas. Interventioners betydelse för att vilja lämna kriminalitet (inklusive narkotikamissbruk) bakom sig har dock undersökts i en uppsättning systematiska översikter och meta-analyser, främst i relation till psykosociala interventioner som kognitiv beteendeterapi (Lipsey, Landenberger & Wilson, 2007), motiverande samtal (McMurrin, 2009) och program baserade på Prochaska, DiClemente och Norcross (1992) ”stages of change”-modell. Trots att interventionernas effekter varierar mellan studier visar de övergripande resultaten att sådana interventioner ”have the potential to increase the internal readiness of prisoners leaving prison to desist and take advantage of opportunities, including employment” (Nakamura & Bucklen, 2014, s. 390, kursivering tillagd).

Denna form av intervention syftar främst till att förändra individens kognition och tankemönster, utifrån antagandet att om man lyckas med detta kan man också förändra individens beteende i samma riktning. Om interventioner som motiverande samtal och kognitiv beteendeterapi också kan få individer att vilja lämna våldsbejakande extremistiska miljöer är empiriskt oklart, då det alltså saknas studier som undersökt detta. Mullins (2010, s. 185) menar dock, i en jämförelse av rehabilitering av islamistiska extremister och rehabilitering av individer som begått brott, att ”there is sufficient similarity between participant populations and program aims that lessons may be learned from the criminal context”.

Psykosociala interventioner för individer som begått brott följer exempelvis en logik som på många vis påminner om avradikaliseringsprogrammen, där en kognitiv förändring är tänkt att föregå en beteendeförändring. Att introducera så kallade *counter-narratives*, som försöker frammana en alternativ ideologisk världsbild, eller ifrågasätta den våldsbejakande extremistiska miljöns fördelar och istäl-

let framhäva nackdelarna för individen, skulle vara möjliga försök inom ramen för interventioner av det slaget. Risken är dock att sådana försök får motsatt effekt och leder till att individens anknytning till miljön förstärks (annorlunda uttryckt, risken är att individens radikaliseringsprocess eskalerar).

Detta benämns inom socialpsykologin för *boomerang-effekt*. De bakomliggande skälen ligger bland annat i det socialpsykologin kallar för kognitiv dissonans. Individer är svårare att övertala i frågor de tillskriver stor personlig vikt än i frågor de fäster mindre betydelse vid. "Individuals have been shown to generate comparatively *more negative thoughts and feelings* in response to counterattitudinal messages", noterar Dalgaard-Nielsen (2013, s. 107). Alltså, fortsätter hon, bör man förvänta sig att försök som syftar till att åstadkomma sådana kognitiva förändringar hos individen "will face substantial challenges" (ibid.). Utifrån dessa problematiska utgångspunkter föreslår hon ändå en potentiell möjlighet:

... if the agent of intervention knows the potential exiter well, has a base of trust to operate from, and is able to identify issues on which the exiter is already consciously or unconsciously doubting, [the] strategy might work. Arguably, however, it is of central importance that one attacks only where the potential exiter is already in doubt, while avoiding issues where there is no current doubt. (Dalgaard-Nielsen, 2013, s. 108)

För att förstå interventionens risk och potential här behöver man återvända till den bild av människans motivation och vilja som diskuterades i Kapitel 3 och 4. Snarare än att vara antingen/eller – snarare än att exempelvis präglas av en klar vilja att antingen stanna eller lämna – är individens vilja ofta kluven, motsägelsefull, präglad av ambivalens. En inledande tvekan inför fortsatt deltagande kan växa till en vilja att lämna, men den kan också minska igen, inte minst till följd av att interventionsaktörer närmar sig individen med oförsiktighet. En tänkbar, fruktbar väg framåt som inledande skede i en intervention som ska få individen att vilja lämna våldsbejakande extremism, är därmed att som interventions- eller programaktör försöka identifiera och därefter utgå från de element som individen redan tvivlar eller är osäker på, oavsett om det gäller själva miljön (dess ideologi, miljöns ledarskap, sociala gemenskap, etc.) eller externa faktorer (tvekan kring arbete, familjeliv, etc.).

Förutsättningar för interventioners framgång

Som avslutande del i detta kapitel övergår jag nu till att försöka formulera en uppsättning tänkbara riktlinjer för vad som kan känneteckna en framgångsrik intervention, utifrån rapportens övergripande forskningsfynd.

1. Interventionens ram

Inledningsvis är det av vikt att poängtera att en intervention alltid utgår ifrån mer eller mindre explicit specificerade ramar. Dessa rör ekonomiska och logistiska frågor om exempelvis interventionens resurser, personal och lokaler, men på ett mer grundläggande plan har varje intervention också ett teoretiskt ramverk. Det beskriver hur implementeringen av en given intervention ska nå ett visst utfall. I de flesta fall när det gäller våldsbejakande extremism, noterar bland annat Veldhuis (2012, s. 5), existerar denna ram "in the minds of the different actors involved, who might in fact all have very different theories about the intervention". Så är exempelvis fallet när det gäller åtskilliga av de avradikaliseringsprogram som nämnts ovan (Horgan & Braddock, 2010; Veldhuis, 2012). Problematiken framgår tydligt i en studie av mentorsverksamhet för våldsam extremism i Storbritannien, där mentorernas bilder av verksamhetens syfte skilde sig åt. Medan vissa uppfattade att syftet var att få individer att lämna miljöerna, förstod andra syftet som framförallt centrerat kring avradikalisering och kognitiva förändringar, och åter andra menade att det främst handlade om att få individerna att upphöra med våld (se Spalek & Davies, 2008).

Inför implementeringen av en given intervention är det därmed av vikt att tydliggöra det teoretiska ramverk som verksamheten ska utgå ifrån. Ramverket bör redogöra för en uppsättning faktorer: 1) vad interventionen syftar till att uppnå, 2) hur interventionens innehåll, metoder och verktyg är tänkta att uppnå detta, 3) vilka sociala mekanismer interventionen syftar till att åstadkomma och 4) hur den omgivande kontexten kan tänkas påverka interventionens resultat, samt 5) hur interventionens olika element och resultat görs mätbara (efter Veldhuis, 2012, s. 19).

En sådan grundläggande ram är en förutsättning för att kunna utvärdera interventionens möjliga effekt, men också – kanske framförallt – för att kunna urskilja *varför* en given intervention fungerar eller inte. "Evaluations inform us whether the programme works and, even more importantly, why it works and how it can be improved", skriver Veldhuis (2012, s. 20). Planerandet och genomförandet av en vetenskaplig utvärdering av interventionen bör vara en process som löper parallellt och tillsammans med planerande och genomförandet av själva interventionen.

2. Ett realistiskt mått på interventionens utfall

Interventionens ram och grundläggande syfte bör prägla dess utformning, inklusive vad som ska känneteckna ett framgångsrikt utfall. "No reintegration program can be effective without a clear understanding of what 'success' means and how it can be measured", skriver Schuurman & Bakker, 2015, s. 4; se även Lindekilde, 2012, Marsden, 2015; Veldhuis, 2012).

Att få individer ur våldsbejakande extremism kan vara en svår uppgift, som kompliceras av ett flertal faktorer. Om man vänder sig till svensk kriminalstatistik för en jämförelse är förhållandena tydliga: av de som dömts till påföljd för brott återfaller 40 procent inom tre år; bland de med nio tidigare belastningar är andelen 93 procent (Brå, 2015, s. 305). Genomgången behandling under anstaltstiden förbättrar visserligen prognosen men, som nämndes ovan, endast i liten utsträckning.

Att definiera vad en framgångsrik intervention innebär, och hur detta ska mätas, är i ljuset av sådana mer generella återfallsdata kanske än mer betydelsefullt. Att som formell samhällsaktör ta ett steg tillbaka och inte göra någonting är alltså inte svaret, snarare är lösningen att formulera realistiska mål när det kommer till vad interventionen kan tänkas åstadkomma (Ward & Maruna, 2007).

Ett program eller en intervention skulle exempelvis kunna betraktas som framgångsrikt trots att individen mer eller mindre tillfälligt återvänder till miljön: det kan vara så att återinträdet dröjde längre än det annars skulle ha gjort, kanske hann individen under sin tid utanför miljön knyta inledande band till det omgivande samhället som kommer att underlätta den fortsatta utträdesprocessen, och så vidare.

3. De konkreta genomförandena

Huruvida en given intervention fungerar eller inte är delvis avhängigt rent praktiska, logistiska och interpersonella faktorer. Interventioner har, skriver Veldhuis, "necessary preconditions for success" (2012, s. 18), och åtskilliga av dessa är knutna till just sådant som en interventions infrastruktur, utbildning av personal och att de olika aktörer som är knutna till en given intervention har god kommunikation och är överens om interventionens olika element.

Studier av Speckhard (2011) och Schuurman och Bakker (2015) visar exempelvis vikten av att det råder tillit och förtroende mellan individerna och personalen (som beroende på den specifika interventionsformen kan bestå av mentorer, behandlare, etc.), respekt för individernas integritet och en mer allmän respekt för mänskliga rättigheter. Vidare är betydelsen av en kunnig och välutbildad personal mycket stor, liksom att organisationen ifråga är flexibel nog att kunna tillgodose individernas ofta mycket varierande behov (Moghaddam, 2009; Williams & Lindsey, 2014).

En ytterligare dimension av detta är mycket betydelsefull, inte minst i ljuset av de kunskapshus mot våldsbejakande extremism som initierades av Nationella samordnaren mot våldsbejakande extremism och startades under 2016. Demant et al. (2008) poängterar att ett effektivt samarbete, med tydlig kommunikation och ett gott och löpande informationsutbyte mellan de aktörer som är inblandade i en given intervention, är av central betydelse för att dessa ska lyckas med sitt arbete

(här rapporterar bland annat Schuurman och Bakker, 2015, om problem, i ett nederländskt program för återintegration av individer som ville lämna islamistiska miljöer). Den danska Århusmodellen är exempelvis organiserad som ett SSP-initiativ, där SSP är en drygt 40 år gammal dansk samarbetsform som består av skola, socialtjänst och polis (Bertelsen, 2015). Århusmodellen utgår alltså, till skillnad från det nederländska programmet (Schuurman & Bakker, 2015), ifrån en redan existerande och fungerande organisationsstruktur.

4. Betydelsen av sociala och praktiska faktorer

När det kommer till en interventions konkreta innehåll är det, som nämnts, svårt att göra generella uttalanden om vad som kommer att vara framgångsrikt och inte (oavsett definitionen av *framgång*), eftersom de som träder in i, och ut ur, våldsbejakande extremism gör så med olika bakgrunder, bevekelsegrunder och resurser, och därmed olika behov. I ljuset av denna rapport är det dock viktigt att göra ett påpekande i detta avseende.

När en interventionsaktör möter en (potentiell) utträdare är det nödvändigt att inledningsvis göra en bedömning av utträdarens situation, förutsättningar, behov och motivation.³⁴ Att döma av forskningsfältet tycks många av dessa förutsättningar och behov vara knutna till just sociala och praktiska dimensioner av livet. Många interventioner och program syftar trots det främst till att åstadkomma kognitiva förändringar (Mullins, 2010; Barrelle, 2015), vilket är anmärkningsvärt, menar Schuurman och Bakker (2015, s. 4):

If the literature offers one clear point of guidance, it is to emphasize that reintegration programs should also focus on social and practical aspects of deradicalization and disengagement.

Genomgående har jag i denna rapport belyst just betydelsen av dessa faktorer och visat hur integration i det omgivande samhället verkar avgörande inte bara när det gäller ett framgångsrikt utträde ur våldsbejakande extremism utan också ur andra miljöer, så som kriminalitet, kriminella gäng och nyreligiösa rörelser.

”Violent radicalized people”, menar Bertelsen (citerad i Lister, 2015, s. 9), ”can be de-radicalized, provided that one addresses their ultimate concerns”. Trots viss spretighet i de studier som gjorts, är ett genomgående fynd att dessa *ultimate concerns* i första hand och oftare handlar om social, kulturell och samhällelig inklud-

34. För att kunna göra detta krävs givetvis utbildning i och kunskap om hur de olika bedömningsinstrument som finns tillgängliga kan och bör tillämpas, och hur deras resultat bör förstås. Jag går inte närmare in på dessa instrument och bedömningar här.

ering snarare än om en förändring av idéer och världsbild. I korthet, skriver Barrelle (2015, s. 5, kursivering tillagd), "disengagement is actually about *engagement somewhere else*".

Det tycks ofta vara fruktbart att i den mån det är möjligt börja i individens redan existerande (eller en gång existerande) relationer till olika aktörer i det omgivande samhället, och också försöka se till de behov dessa aktörer har i relation till individen (Ward & Maruna, 2007). På det viset arbetar man till exempel i Århusmodellen, där man dels undersöker de behov *individen* har, dels vilka behov de *resurspersoner* som finns omkring individen (så som familjemedlemmar, kamrater, skolaktörer, potentiella arbetsplatser, etc.) har (Bertelsen, 2015). Också i Nederländerna finns en liknande ansats (Schuurman & Bakker, 2015).

Här blir det alltså av vikt att återvända till distinktionen mellan sociala och praktiska faktorer, som jag berörde i början av Kapitel 5. Jag påpekade då att praktiska faktorer är *en sorts* social faktor, och att denna distinktion är användbar för myndigheter och andra interventionsaktörer. Här aktualiseras detta igen, då det på generell nivå kan sägas vara just praktiska faktorer – ett arbete, en bostad, ett körkort, att få hjälp med att hantera eventuella skulder och ekonomisk planering, och så vidare – som myndigheter och andra kan bistå en individ med.

Med hjälp av framförallt livsloppskriminologins vändpunktsbegrepp har denna rapport också lyft fram den konkreta mekanism som sådana faktorer kan utgöra. Detta kan också bidra till en förklaring av de fall då till exempel ett arbete inte är tillräckligt för att förhindra att individen återvänder till miljön, eller inte klarar av att lämna den. Det är, poängterades det i Kapitel 6, inte arbetet *i sig* som stödjer individens utträdesprocess utan den funktion arbetet fyller när det kommer till bland annat strukturerandet av individens rutinaktiviteter eller ökad social kontroll, och den meningsskapande funktion arbetet fyller för individen (Carlsson, 2012). Det är fullt möjligt att inneha ett arbete där individens rutiner förbli relativt ostrukturerade och den sociala kontrollen är låg. I dessa fall, om man följer vändpunktsbegreppets logik och den underliggande teoretiska tesen, kommer arbetet vara mindre effektivt som drivande faktor i utträdesprocessen. Det följer av ett sådant resonemang att interventioner och program bör centreras kring faktorernas kvalitativa *inhåll* och *karaktär*.

Samtidigt som myndigheter och andra interventionsaktörer bör fokusera på just praktiska faktorer som arbete och bostad, bör man heller inte ha en ensam övertro till dem. Individens mer informella sociala nätverk, med relationer till föräldrar, syskon, kamrater, partners, och andra utanför miljön, är ofta avgörande för att binda individen till ett varaktigt utträde. Dessa sociala nätverk tenderar myndigheter och andra interventionsaktörer ha svårare att arbeta med.

5. Några påpekanden om mentorer, coacher och ”formers”

Om man ser till kriminalitet finns det åtskilliga vägar ut. En är att vända sig till ideella stödorganisationer och rörelser som verkar för att hjälpa individer ur brott; i Sverige finns till exempel KRIS (Kriminellas Revansch i Samhället), Passus, X-Cons och Tjuvgods. Organisationerna består huvudsakligen av individer som själva har varit aktiva i brott eller drogbruk och nu arbetar för att hjälpa andra; en verksamhetsform som saknar gemensam beteckning men där utgångspunkten är att den egna erfarenheten av brott eller drogbruk är en viktig resurs för att också just kunna hjälpa andra (Bäcklin, Carlsson & Pettersson, 2012).

Liknande stödorganisationer finns också för de som vill lämna våldsbejakande extremism. I Sverige är EXIT Fryshuset ett sådant exempel, med fokus på vit makt-miljöer, i Storbritannien finns Active Change Foundation som arbetar med att hjälpa individer ur våldsbejakande islamistiska miljöer. Verksamheterna kan se olika ut men består alltid av minst två grupper: klienter (individer som är aktiva men vill lämna en given miljö och har vänt sig till verksamheten för hjälp) och personal (individer som en gång var aktiva medlemmar och nu arbetar inom verksamheten för att hjälpa andra som vill lämna miljöerna; ofta har de själva en gång varit klienter i verksamheten).

Det är viktigt att påpeka att när det gäller den förstnämnda gruppen, klienterna, är effektiviteten i dessa verksamheter empiriskt oklar, då så få av dem har blivit undersökta. Att i en given intervention involvera individer som själva en gång har varit aktiva i miljön kan däremot vara viktigt, inte minst när det gäller den potentiella klientens första steg mot ett utträde, eller utträdet inledande moment. I det skedet anses det viktigt att den aktör som möter individen anses *trovärdig* och *legitim*. Björge och Carlsson menar, i sin analys av bland annat EXIT Fryshuset, att ”personal experience obviously provides a powerful credibility when they talk to young people” (Björge & Carlsson, 2005, s. 71). Demant et al. noterar något liknande i sin genomgång av avradikaliserings- och utträdesprogram.

In all the programmes, much attention is given to the credibility and legitimacy of the persons who initiate the dialogue with the radicals. It is important that these persons are both independent and knowledgeable in matters. Respectable scholars are engaged in some programmes. *People who had been radicals themselves seem to have the greatest legitimacy. For this reason some programmes try to engage former militant combatants and get them to cooperate with the government.* The dialogue has to take place in an atmosphere of openness and equality and be based on sources which are beyond dispute for both sides. (Demant et al., 2008, s. 179, kursivering tillagd)

Att involvera före detta aktiva individer som personal, i form av mentorer eller "coacher", i interventioner som syftar till att stödja andra individers utträden ur våldsbejakande extremism bör därmed beaktas som tänkbart, framförallt i utträddets inledande skede. Ett avgörande påpekande är dock att interventioner på intet sätt kan centreras kring sådana individer, snarare kan de ingå som element i dem.

Sådana interventioner har också en annan, kanske mer effektiv funktion. Den rör just personalen.

Funktionen kan förstås som en variant av de "strengths based"-modeller av återintegrering som vuxit fram under de senaste årtiondena, ett perspektiv "which encompasses the strengths or skills that former prisoners may bring to their own reintegration as well as their potential contribution to their families or communities" (McEvoy & Shirlow, 2009, s. 37). I denna form av verksamhet förvandlas individens förflutna – deltagande i våldsbejakande extremism – från ett stigma till en resurs som hon nu kan använda i sitt arbete med att hjälpa andra.

Ett arbetssätt som påminner om detta återfinns i Irland, där före detta frihetsberövade medlemmar på båda sidor av konflikten om Nordirland frisläpptes för att bli "central actors ... in the ongoing processes of disarmament, disbandment and reintegration, but also in broader efforts to embed the peace process more firmly in the communities most affected by violence" (ibid., s. 39). Tanken var att de, genom sitt tidigare väpnade deltagande i konflikten, skulle "bring significant authority in delivering a peacemaking message" till just de områden de tidigare hade stridit för (ibid., s. 48). Av de 450 fångar som hade frisläppts år 2000, uppges endast 20 individer (4,4 %) ha återfallit till och med 2009.

Sådana siffror är imponerande men kan inte tas som kvitto för att liknande förfaranden skulle vara framgångsrika också i andra kontexter. Nordirlands historia, och konflikt, är i flera avseenden mycket specifik (se Shirlow & McEvoy, 2008). Vad jag vill förmedla är snarare att inkludandet av tidigare aktiva individer som personal i interventioner mot våldsbejakande extremism kanske har som främsta funktion att stödja just dessa individer i deras fortsatta liv utanför miljön. För individer med brokigt förflutet, som står utanför arbetsmarknaden och lever på tunna sociala och ekonomiska resurser, kan denna form av verksamhet vara avgörande för en framgångsrik återintegrering i samhället. Sådant arbete har inte minst en meningsskapande betydelse för individen, eftersom hon nu kan "använda" sina tidigare erfarenheter och därmed omdefiniera erfarenheten i miljön till något "positivt".

6. Det omgivande samhällets betydelse

Beroende på vilken miljö individen lämnar kan interventioner vara enklare eller svårare att genomföra, dels beroende på olika individers olika resurstillgångar och

därmed olika behov, dels i en mer uttalat politisk mening. En intervention har alltid en uppsättning möjlighetsvillkor, utifrån de rådande samhällsdiskurser som genomsyrar talet om och praktikerna kring våldsbejakande extremism. Att, till exempel, inkludera tidigare aktiva individer som personal i en given intervention, kan därmed anses otänkbart i en viss kontext och samtidigt betraktas som självklart i en annan.

”Given the controversial nature of reintegration programs for extremists and terrorists”, skriver Schuurman och Bakker (2015, s. 11), riskerar interventioner som innefattar att erbjuda individerna sådant som boende, arbete och medicinsk och psykologisk behandling att vara ”a very difficult sell to politicians and the public” (ibid., s. 14). Detta resonemang bör förstås som knutet till det stigma en given grupp erhåller av det omgivande samhället. Politiker, myndigheter, medier, allmänhet, etc. är högst delaktiga i bilderna av och attityderna gentemot individer ur våldsbejakande extremistiska miljöer och kan därmed också prägla de interventioner som blir möjliga. För att en intervention ska kunna sjösättas, och framförallt vara framgångsrik, krävs ”a supportive political and cultural environment, and sufficient available legal and bureaucratic space” (Veldhuis, 2012, s. 19).

När det gäller interventioner som arbetar med individers sociala relationer och samhällsintegration innebär också kriminalpolitiska och straffrättsliga åtgärder begränsningar. I en analys av åtgärder mot individer som rest från västerländska länder för att delta i islamistiska våldsbejakande miljöer i exempelvis Syrien, redogör Lister för några av de ”hårda” insatser som flera europeiska stater har infört:

Such legislation includes enhancing prosecutorial powers, expanding the scope of measures for extradition and the revocation of travel documents, augmenting intelligence powers for surveillance, or criminalizing travel to foreign conflict zones ... tighter restrictions have been placed upon the operation and financial activities of Islamic activities and NGOs. This has the unfortunate knock-on effect of restricting legitimate activities and alienating Islamic community groups ... Moreover, it has likely constrained the space for constructive activities by young Muslim men to help Syrians in need. (Lister, 2015, s. 4ff)

Dessa ”hårda” insatser är alltså inte endast repressiva, det vill säga syftar inte enbart till att försöka lagföra individer som kan bevisas ha begått brott under sin tid i miljön: ”Returning FFs [Foreign Fighters] with *potentially hostile intent* can pose differing security threats”, fortsätter Lister (2015, s. 5, kursivering tillagd). Ansatsen är därmed också proaktiv och förebyggande. Hur stor andel återvändande som utgör sådana hot är oklart men Hegghammer och Nesser (2015) menar utifrån sin analys att en individ av 360 skulle kunna utgöra ett hot:

... the blowback rate – the proportion of outgoing fighters who return and plot attacks against their home country or region – from Syria is thus far very low indeed: 11 plotting returnees from an outgoing contingent of around 4,000 makes for a blowback rate in the order of 1 in 360. (Hegghammer & Nesser, 2015, s. 20)

Trots den faktiskt låga andelen högriskindivider – och de omständigheter under vilka en individ kategoriseras som det är svårt att bedöma för utomstående forskare – har alltså ganska kraftfulla kriminalpolitiska åtgärder kunnat införas. Det är inom ramen för dessa som interventions- och programverksamheter verkar, och deras arbete med individer som lämnat kan kompliceras av det:

Western states have adopted approaches to deal with FFs that are either predominantly “hard” or “liberal”. Domestically, such policy imbalance can have dangerous repercussions, particularly when *immediate-term security objectives ignore long-term issues like social integration, community cohesion, and state-citizen relations*. (Lister, 2015, s. 4, kursivering tillagd)

Listers resonemang berör främst en form av våldsbejakande extremism, den islamistiska.³⁵ Till detta kan man däremot lägga de redan existerande begränsningar som Sverige och svensk lagstiftning lägger på många av de individer som vill lämna även andra våldsbejakande extremiska miljöer, så som potentiella arbetsgivares möjligheter att begära utdrag ur belastningsregistret, vilket ofta får konsekvensen att individen hålls utanför arbetsmarknaden (Backman, 2012). Inträdet på arbetsmarknaden är, som noterats, för många en betydelsefull del av att integreras i det omgivande samhället.

Ett konkret exempel på detta kommer från en nederländsk programverksamhet för att återintegrera individer som deltagit i våldsbejakande islamistiska miljöer. Schuurman och Bakker (2015, s. 11) beskriver det:

A more difficult external obstacle to overcome was the Regulations on Sanctions for the Suppression of Terrorism (*Sanctieregeling Terrorisme*). One of the project’s clients was subject to this Regulation, meaning that this individual faced considerable difficulties accomplishing such basic tasks as opening a bank account, owning a debit card or even having access to income generated to work or acquired while on government benefits. Managing these problems was a considerable challenge to this

35. Det finns hittills inga liknande, närmare granskningar av andra våldsbejakande miljöer. Däremot har det skrivits en uppsättning journalistiska texter som belyser att individer ur flera europeiska vit makt-miljöer exempelvis har rest för att delta i konflikten i Ukraina, se t.ex. <http://foreignpolicy.com/2015/10/19/ukraines-abandoned-soldiers-russian-belarusian-volunteers/> (hämtad 2016-02-05) och, för ett svenskt exempel från 2014, <http://www.bbc.com/news/world-europe-28329329> (hämtad 2016-02-05).

individual's RN [*Reclassering Nederland*, den nederländska frivården] supervisor. By engendering anger and resentment towards the Dutch government in the client in question, the Regulation also posed a more fundamental challenge to reintegration efforts.

Exempel som detta reser betydelsen av de formella möjligheter och begränsningar som individerna som lämnar våldsbejakande extremistiska miljöer har, och som en given intervention därmed måste arbeta efter. Ursprunget till dessa begränsningar finns i det omgivandet samhällets institutioner, inte hos individen eller interventionen/programmet ifråga. Att de gör så innebär också att de är möjliga att förändra genom politiska beslut.

11. Diskussion och riktlinjer

Utifrån rapportens övergripande fynd ges i detta kapitel inledningsvis en kort sammanfattning med utgångspunkt i de tre svenska miljöerna.

En tillfällig tes att gå efter är att utträdesprocessens grundläggande element och steg ser likartade ut. Oavsett miljö inleds utträdesprocessen ofta på ett av två sätt: ett sätt är att individen upplever disillusionment inför någon eller flera dimensioner av sitt deltagande i miljön, ett annat är att individen börjar önska sig ett liv mer centrerat till institutioner och aktiviteter utanför miljön, som i sin tur omöjliggör en fortsatt delaktighet.

Utträdet realiseras genom sociala faktorer och det är när det kommer till denna dimension av utträdet som centrala skillnader mellan miljöerna uppstår. Utträdesberättelser från de som lämnat vit makt-miljöer präglas i betydligt större utsträckning av upplevda svårigheter, hinder och problem jämfört med utträdesberättelser från de som lämnat autonoma miljöer. Allra mest utmanande, på gruppnivå och inte för enskilda individer, kan utträdesprocessen tänkas vara för de som lämnar våldsbejakande islamistiska miljöer.

Fortsatt forskning bör i första hand vara empirisk. Konceptuella modeller och teoretiska ramverk, liksom sammanställningar av litteraturen, finns det gott om. Empiriska studier av individer som lämnar de tre svenska miljöerna saknas dock. Sådana bör med andra ord prioriteras.

Avslutningsvis listas tolv punkter, eller riktlinjer, som tillsammans sammanfattar rapportens centrala fynd. De kan också ses som riktlinjer för utformandet av interventioner som syftar till att få individer att lämna våldsbejakande extremism.

I denna rapport har jag belyst processen att lämna våldsbejakande extremism genom att, för det första, samla de empiriska studier som har gjorts av sådana utträden, och för det andra, försöka placera dessa i en gemensam begreppsapparat. Då deltagande i och utträden ur våldsbejakande extremism uppvisar ett så tydligt samband med ålder, har begreppsapparaten på många vis varit centrerad kring livsloppsteoretiska verktyg med hemvist i sociologin och kriminologin.

Det avgörande temat har varit detta: individens egen vilja att lämna miljön kommer förr eller senare, ofta i anslutning till vuxenlivet, att växa fram *och är central*, men denna vilja *kräver* samtidigt sociala, materiella och ekonomiska resurser för att kunna realiseras. Länken mellan individen och det omgivande samhället måste alltså finnas där. Snarare än genom försök att förändra människans tankesätt eller kognition, åstadkommer man en varaktig beteendeförändring genom att i första hand inbädda henne i samhällets sociala institutioner.

Tre miljöer, tre kontexter för utträdesprocesser

I rapportens första kapitel urskilde jag en uppsättning likheter och skillnader mellan den autonoma miljön, vit makt-miljön, och våldsbejakande islamistiska miljöer. Jag påpekade att de på förhand verkade problematiska att inkludera i samma rapport då de i väsentliga avseenden skiljde sig kraftigt åt, samtidigt som det var tänkbart att själva utträdesprocessen såg likartad ut. I ljuset av den empiriska genomgången i framförallt Kapitel 4 och 5 anser jag att en tillfällig tes att gå efter, är att utträdesprocessens grundläggande element och steg ser relativt likartade ut. Flera av de större undersökningarna inkluderade individer ur vitt skilda miljöer, men fann trots det åtskilliga likheter när det gällde omständigheterna före, under och efter utträdet.

Oavsett om det rör sig om till exempel ETA i Spanien, vit makt-miljöer i Sverige, FARC-gerillan i Colombia eller IRA på Irland, inleds utträdesprocessen ofta på ett av två sätt: ett sätt är att individen upplever *disillusionment* inför någon eller flera dimensioner av sitt deltagande i miljön (så som miljöns våldsanvändning, politiska framgång, ledarskap eller kamrater). Ett annat är att individen börjar önska sig ett liv mer centrerat till institutioner och aktiviteter utanför miljön, som i sin tur omöjliggör en fortsatt delaktighet (åtminstone av samma intensitet och engagemang). Mycket likartade, ibland identiska fynd återfinns också i studier av utträden ur kriminella gäng och nyreligiösa rörelser.

För svenskaförhållanden har detta undersökts empiriskt när det kommer till just vit makt-miljöerna, men det saknas motsvarande studier av den autonoma miljön och våldsbejakande islamistiska miljöer. Att liknande inledande katalysatorer för ett utträde återfinns även där är inte bara tänkbart, utan sannolikt – men frågan har alltså inte undersökts empiriskt. Detta är viktigt att påpeka.

Utträdet realiseras genom sociala faktorer, som knyter individen till det omgivande samhället genom att bland annat strukturera hennes rutinaktiviteter i vardagen, men också genom utövning av informell social kontroll. Att utträda ur någonting är, på ett sätt, att inträda i något annat. Ett vanligt hinder i utträdesprocessen är därmed att inte ha någonstans att ta vägen. Det är när det kommer till denna dimension av utträdet som centrala skillnader mellan miljöerna uppstår.

För det första kan man anta att individerna redan vid inträdet har, på grupp-nivå, olika starka resurser. Varken i Sverige eller internationellt har frågan undersökts i detalj, men en tänkbar utgångspunkt är att individer med starkast resurser återfinns i den autonoma miljön, medan vit makt-miljön och våldsbejakande islamistiska miljöer består av individer med svagare socioekonomiska resurser. Under tiden de verkar i miljön är det osannolikt att deras resurser i detta avseende skulle förstärkas, snarare är det sannolikt att de försvagas. Inom livsloppskriminologin använder man sig av begreppet *kumulativ ofärd* för att beskriva den process genom vilken individens möjligheter och resurser försvagas, ett begrepp som är användbart också här eftersom det belyser relationen mellan individens eget handlande och hennes omgivning. Det konventionella samhällets institutioner och strukturer är alltså inte helt möjliga att separera från individens ofärdsprocess.

För det andra kan visserligen ingen av de tre miljöerna beskrivas som totalt isolerande, i den meningen att ingen individ *endast* har relationer till andra medlemmar i miljön. En tolkning är att de tre miljöerna ändå skiljer sig åt på grupp-nivå, i hur individens relation till omvärlden ser ut. Stora delar av den autonoma miljön är, som jag anmärkte i inledningskapitlet, sammansatt av lösa, öppna nätverk. Inte heller kan det stigma det innebär att vara medlem i den miljön jämföras med stigmat det innebär att ingå i en vit makt-miljö eller en våldsbejakande islamistisk miljö – och stigma, anmärkte jag i Kapitel 5, svetsar samman individer och stärker gruppen inåt. Miljöerna får alltså ses som olika slutna, i brist på bättre uttryck, vilket påverkar de möjliga band de kan kroka fast sin förändringsprocess på när de väl har utvecklat en motivation till att lämna miljön.

För det tredje träder visserligen individerna i en strikt objektiv mening ut i samma värld och verklighet när de lämnar miljön. Beroende på vilken miljö man träder ut ifrån kan däremot denna verklighet se mycket annorlunda ut. På studier föreslår att individer som lämnar den autonoma miljön skulle ha några större egentliga problem i samband med utträdet, även om så givetvis kan vara fallet för enskilda. Om man till exempel finns i belastningsregistret kan det utgöra en barriär gentemot arbetsmarknaden.³⁶

Utträdesberättelser från de som lämnat vit makt-miljöer präglas i betydligt större utsträckning av upplevda svårigheter, hinder och problem. Allra mest utmanande, återigen på grupp-nivå och inte för enskilda individer, kan utträdesprocessen tänkas vara för de som lämnar våldsbejakande islamistiska miljöer, inte minst eftersom deras förändringsprocess ofta också utgör en geografisk förflyttning som är behäftad med risker och svårigheter.

36. Denna tentativa slutsats angående autonoma miljöer innebär alltså inte att utträden ur dessa grupper skiljer sig så mycket från utträden ur andra, eller att de skulle kräva specifikt utformade interventioner. Tvärtom ser alltså faktorerna och processerna som präglar utträdet mycket likartade ut. Snarare innebär slutsatsen att individer som lämnar de autonoma miljöerna, på grupp-nivå, ofta är så resursstarka att de inte kommer att ha behov av stöd från en interventionsaktör.

Hur dessa skillnader mellan miljöerna ser ut i mer konkret mening är utifrån forskningsläget svårt att säga, men att dessa skillnader existerar och måste tas i beaktande inför eventuella interventioner och program, anser jag vara en tredje slutsats att dra mot bakgrund av rapportens genomgång.

Behovet av framtida forskning

Mina ovanstående slutsatser bör betraktas med viss försiktighet. Även om det råder relativ samstämmighet mellan olika studier, och därmed mellan olika konkreta miljöer och kontexter, är forskningsfältet behäftat med avsevärda problem. Sammantagna reducerar dessa problem kraftigt vad vi kan hävda att vi vet om utträden ur våldsbejakande extremism.

Denna rapport behöver därmed, i första hand, landa i behovet av fortsatt och utökad forskning om våldsbejakande extremism. Medan mängden publicerade artiklar och vetenskapliga arbeten är stor, är faktiska empiriska studier sällsynta. Snarare än att prioritera utvecklingen av konceptuella modeller och teoretiska ramverk (se t.ex. Taylor & Horgan, 2006), bör framtida studier fokusera på att faktiskt undersöka den konkreta, sociala verklighet som modellerna och ramverken påstår sig kunna förklara. Först då gör fältet framsteg i en rent vetenskaplig mening. En uppsättning centrala frågor som, för svenska förhållanden, skulle kunna prioriteras när det gäller just forskning om våldsbejakande extremism, och framförallt *utträdesprocesser*, är de följande:

- De individer i Sverige som lämnar våldsbejakande extremism har en gång trätt in – hur ser dessa grupper ut rent sociodemografiskt? Hur många är män och hur många är kvinnor, hur gamla är de, hurdan är deras socioekonomiska status och deras familjesituation?

Detta är grundläggande frågor som inte genererar förklarande utan beskrivande svar på frågor om våldsbejakande extremism. Men en adekvat och fyllig beskrivning är en förutsättning för att senare kunna ställa mer analytiska frågor (Swedberg, 2012); betydelsen av att genom empiriska studier få en bättre beskrivning av de tre miljöerna bör därmed inte underskattas.

- Hur ser processen in i våldsbejakande extremism ut? Vilka likheter och skillnader går att urskilja mellan inträden i till exempel vit makt-miljöer och islamistiska miljöer?

Inträdet i en grupp har formen av en process. Genom att studera de steg som processen utgörs av, kommer man närmare en förståelse av hur inträdet går till. På

det viset har bland annat Becker (1953) undersökt processen individer genomgår när de börjar bruka marijuana, och Ingemarsson (2015) har skildrat processen in i fotbollsfirmer. Det är först vid en utökad förståelse av inträdesprocessen som det också blir möjligt att förhindra eller avbryta den, så ur ett preventions- och interventionsperspektiv är den här frågan mycket viktig. Det är egentligen också först vid den här sortens studier, där man i viss mening kan undersöka inträdesprocessens olika steg i tidsordning, som den eventuella betydelsen av radikaliseringsgång att uttala sig om.

En bredare empirisk bas, både när det gäller sociodemografiska aspekter av miljöerna och hur själva inträdesprocessen går till, underlättar också för studier som mer specifikt behandlar utträdesprocesser ur dessa miljöer.

- Hur ser utträdesprocessen ut för de som lämnar 1) autonoma miljöer, 2) vit makt-miljöer, och 3) islamistiska våldsbejakande miljöer? Vilka likheter och skillnader finns mellan dem?

Framförallt när det kommer till utträden ur autonoma och islamistiska miljöer är det svenska, empiriska underlaget i stort sett obefintligt; denna rapport har framförallt fått förlita sig på studier som undersökt miljöer utanför Sverige. Att särskilt studera dessa två miljöer i Sverige är därmed önskvärt.

- Hur ser relationen ut mellan att 1) upphöra med politiskt motiverat våld (*desistance*), 2) lämna en våldsbejakande extremistisk miljö (*disengagement*), och 3) ändra tankemönster (*deradicalization*)? Vilka likheter och skillnader går att urskilja mellan de tre miljöerna i det avseendet?

Distinktionen mellan dessa tre samlänkade fenomen är tydlig i den teoretiskt orienterade litteraturen som fokuserar på konceptuella modeller, men i faktiska empiriska studier är den inte lika framträdande. I sådana studier har visserligen den vaga länken mellan utträde och avradikalisering belysts. Ett genomgående forskningsfynd är att avradikalisering sällan är utträdet drivande katalysator; tvärtom är det många utträdare som håller kvar vid sin politiska uppfattning långt efter att de lämnat miljön. Det går dock, på goda grunder, att hävda att det varken är själva utträdet eller en förändrad politisk uppfattning som är det mest betydelsefulla. Snarare är det just upphörande med politiskt motiverat våld som, åtminstone ur ett policyperspektiv, är mest önskvärt – och när det just gäller individers upphörande med politiska våldshandlingar inom ramen för våldsbejakande extremistiska miljöer är det empiriska underlaget mycket tunt, för att inte säga obefintligt.

Visserligen har studier undersökt våldsupphörande på högre analytisk nivå, exempelvis finns det studier som studerar den process genom vilken en *hel miljö* upphör med att använda våld som politiskt medel (se t.ex. Alimi, Demetriou & Bosi, 2015). Studier som specifikt undersöker *individers* upphörande med politiskt motiverat våld saknas och skulle vara mycket värdefulla. I den mån det är möjligt bör också studier av utträdesprocesser använda sig av andra metoder än endast kvalitativa intervjuer. Kvalitativa intervjuer är mycket värdefulla men som ensamt verktyg är de också behäftade med en del metodologiska problem.

- Vilka interventioner och programverksamheter fungerar (inte), för vilka individer, i vilket skede av utträdesprocessen, och varför fungerar de (inte)?

Sett ur ett europeiskt perspektiv saknas det knappast interventioner för de som vill lämna våldsbejakande extremism. Däremot är det oerhört få sådana interventioner som har genomgått empirisk prövning. Hur de och andra former av programverksamheter kan stödja individers utträdesprocesser är en mycket viktig fråga med ett svar som utgår ifrån kvalitativa, beskrivande studier av verksamheterna ifråga, och därmed blir begränsat. Att, i den mån det är möjligt, försöka genomföra mer kontrollerade utvärderingar av dessa interventioner bör också vara en prioriterad uppgift för forskningen.

Tolv avslutande riktlinjer

Avslutningsvis följer utifrån rapporten en uppsättning riktlinjer för, eller påminnelser inför, utformandet av interventioner som syftar till att initiera eller stödja individers utträden ur våldsbejakande extremism.

- En nödvändig grund inför en interventions arbete med en (potentiell) utträdare är att inledningsvis genomföra en bedömning av individens situation, förutsättningar, behov och motivation till förändring.
- Det finns en skillnad mellan *att vilja lämna* våldsbejakande extremism och *att faktiskt göra det*. Interventioner som syftar till att åstadkomma det ena kan inte med automatik användas för att åstadkomma det andra.
- Det är *svårt att som utomstående aktör* få en individ att vilja lämna våldsbejakande extremism. Risken *finns att sådana försök istället får motsatt effekt*. En fruktbar strategi är att utgå ifrån den eventuella tvekan eller osäkerhet som individen redan uppger att hon har.
- *Att arbeta med ”ex-medlemmar” inom ramen för en intervention som ska få individen att vilja lämna miljön kan vara framgångsrikt*. Detta gäller framförallt

de skeden av en individs utträdesprocess då *personalen behöver framstå som trovärdig* och visa att den förstår individens situation och bakgrund. Detta förutsätter dock att ex-medlemmarna genomgår den utbildning och har de relevanta kompetenser som behövs inför en given arbetsuppgift.

- *Individer kommer ofta att utveckla en motivation till att lämna våldsbejakande extremism i övergången till vuxenlivet.* Alla gör det inte, men många gör det. De vars deltagande i miljöerna är starkt ideologiskt drivet, kan dock tänkas vara mindre benägna att vilja lämna miljön i just övergången till vuxenlivet, givet att deras ideologiska uppfattning är konstant.
- Skälen till att en given individ vill lämna våldsbejakande extremism behöver inte vara knutna till varför hon en gång ville träda in; *orsakerna bakom in- och utträdet kan skilja sig åt.*
- Skälen till att vilja lämna våldsbejakande extremism är *sällan ideologiska.* Viljan att lämna växer ofta fram på grund av andra, *mer sociala och praktiska aspekter* av miljön.
- *Utträdet är framförallt en social och praktisk process:* individer träder ut ur något, in i något annat. Mer *ideologiska förändringsprocesser, som "avradikalisering", är inte oviktiga men tenderar att ske i ett senare skede av utträdesprocessen,* och just som ett resultat av sociala och praktiska livsförändringar.
- *Ett framgångsrikt utträde sker när individens vilja att lämna kan krokas fast vid sociala och praktiska faktorer,* så som högre studier, ett arbete, familjeliv, omgivande sociala nätverk eller andra meningsfulla rutinaktiviteter som knyter hennes vardag till det omgivande samhället.
- *Interventioner som syftar till att stödja individers utträdesprocesser bör därmed, snarare än att fokusera på att åstadkomma en förändring av individens ideologiska uppfattning, fokusera på individers sociala och praktiska behov.*
- *Myndigheter och andra interventionsaktörer har en central roll att spela när det gäller praktiska faktorer* så som arbete, bostad, körkort, ekonomisk hjälp med att hantera skulder, och så vidare. Icke desto mindre är andra sociala faktorer, så som individens relationer till föräldrar, syskon, kamrater, partners, etc., betydelsefulla för att stödja individens fortsatta utträde. Här har myndigheter och andra aktörer ofta svårare att påverka.
- *Vid utformandet och implementeringen av en intervention* är det viktigt att så tidigt som möjligt i processen *inkludera ett utvärderingsperspektiv,* så att interventionens möjliga effekt(er) kan undersökas med vetenskaplig systematik.

Referenser

Referenser

a) Empiriska studier av utträden ur våldsbejakande extremism (Kapitel 4 & 5)

Arnstberg, Karl-Olov & Jonas Hållén. 2000. *Smaka känga. Vägen tillbaka: Intervjuer med avhoppade nynazister*. Stockholm: Fryshuset

Barrelle, Kate. 2014. *Pro-integration: Disengagement and life after extremism*. Monash: Monash University

Björge, Tore & Yngve Carlsson. 2005. *Early intervention with violent and racist youth groups*. Oslo: Norsk Utrikespolitisk Institutt

Bubolz, Bryan F. & Pete Simi. 2015. Leaving the world of hate: Life-course transitions and self-change. *American Behavioral Scientist*, 59: 1588–1608

Canter, David, Sudhanshu Sarangi & Donna Youngs. 2014. Terrorists' personal constructs and their roles: A comparison of the three Islamic terrorists. *Legal and Criminological Psychology*, 19: 160–178

Christensen, Tina Wilchen. 2015. *A question of participation: Disengagement from the extremist right. A case study from Sweden*. Roskilde: Roskilde University

Clark, Robert P. 1983. Patterns in the lives of ETA members. *Studies in Conflict & Terrorism*, 5: 423–454

Clubb, Gordon. 2014. "From terrorists to peacekeepers": The IRA's disengagement and the role of community networks. *Studies in Conflict & Terrorism*, 37: 842–861

Della Porta, Donatella. 2009. Leaving underground organizations: A sociological analysis of the Italian case. I Tore Björge & John Horgan, red. *Leaving terrorism behind: Individual and collective disengagement*. London: Routledge

Demant, Froukje, Marieke Sloodman, Frank Buijs & Jean Tillie. 2009. *Decline and disengagement: An analysis of processes of deradicalization*. Amsterdam: Institute for Migration & Ethnic Studies (IMES), University of Amsterdam

Ferguson, Neil, Mark Burgess & Ian Hollywood. 2015. Leaving violence behind: Disengaging from politically motivated violence in Northern Ireland. *Political Psychology*, 36: 199–214

Gadd, David. 2006. The role of recognition in the desistance process: A case-analysis of a former far-right activist. *Theoretical Criminology*, 10: 179–202

Garfinkel, René. 2007. *Personal transformations: Moving from violence to peace*. Washington: United States Institute of Peace

Horgan, John. 2009. *Walking away from terrorism: Accounts of disengagement from radical and extremist movements*. London: Routledge

Hwang, Julie Chernov. 2015. The disengagement of Indonesian jihadists: Understanding the pathways. *Terrorism and Political Violence* (early access, online, DOI: 10.1080/09546553.2015.1034855)

Ilardi, Gaetano Joe. 2013. Interviews with Canadian radicals. *Studies in Conflict & Terrorism*, 36: 713–738

Jacobsen, Michael. 2010. *Terrorist dropouts: Learning from those who have left*. Washington: Washington Institute for Near East Policy

Kassimeris, George. 2011. Why Greek terrorists give up: Analyzing individual exit from Revolutionary Organization November 17. *Studies in Conflict & Terrorism*, 34: 556–571

Kimmel, Michael. 2007. Racism as adolescent male rite of passage. Ex-nazis in Scandinavia. *Journal of Contemporary Ethnography*, 36: 202–218

Linden, Annette & Bert Klandermans. 2006. Stigmatization and repression of extreme-right activism in the Netherlands. *Mobilization*, 11: 213–228

Neumann, Peter R. 2015. *Victims, perpetrators, assets: The narratives of Islamic State defectors*. London: The International Centre for the Study of Radicalization and Political Violence

Olsen, Jon A. 2009. *Roads to militant radicalization: Interviews with five former perpetrators of politically motivated violence*. DIIS Report 2009:12. København: Danish Institute for International Studies

Reinares, Fernando. 2011. Exit from terrorism: A qualitative empirical study on disengagement and deradicalization among members of ETA. *Terrorism and Political Violence*, 780–803

Rosenau, William, Ralph Espach, Román D. Ortiz & Natalia Herrera. 2014. Why they join, why they fight, and why they leave: Learning from Colombia's database of demobilized militants. *Terrorism and Political Violence*, 26: 277–285

Stern, Jessica Eve. 2014. X: A case study of a Swedish neo-nazi and his reintegration into Swedish society. *Behavioral Sciences and the Law*, 32: 440–453

Vidino, Lorenzo. 2011. The Buccinasco Pentiti: A unique case study of radicalization. *Terrorism and Political Violence*, 23: 298–418

White, Robert W. 2010. Structural Identity Theory and the post-recruitment activism of Irish Republicans: Persistence, disengagement, splits, and dissidents in social movement organizations. *Social Problems*, 57: 341–370

b) Övriga referenser

- Alimi, Eitan Y., Chares Demetriou & Lorenzo Bosi. 2015. *The dynamics of radicalization. A relational and comparative perspective*. Oxford: Oxford University Press
- Altier, Mary Beth, Christian N. Thoroughgood & John Horgan. 2014. Turning away from terrorism: Lessons from psychology, sociology and criminology. *Journal of Peace Research*, 51: 647–661
- Arnett, Jeffrey J. 2000. Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55: 469–480
- Awan, Imran. 2013. Extremism, radicalisation and terrorism. I Imran Awan & Brian Blakemore, red. *Extremism, counter-terrorism and policing*. Surrey: Ashgate
- Awan, Imran & Brian Blakemore, red. 2013. *Extremism, counter-terrorism and policing*. Surrey: Ashgate
- Backman, Christel. 2012. *Criminal records in Sweden. Regulation of access to criminal records and the use of criminal background checks by employers*. Göteborg: Göteborgs Universitet
- Bailey, Gavin. 2016. Extremism, community and stigma: researching the far-right and radical Islam in their context. I Kalwant Bhopal & Ross Deuchar, red. *Researching Marginalized Groups*. London: Routledge
- Bakker, Edwin. 2006. *Jihadi terrorists in Europe, their characteristics and the circumstances in which they joined the Jihad: an exploratory study*. Amsterdam: Netherlands Institute of International Relations
- Barker, Eileen. 1988. Defection from the Unification Church: Some statistics and distinctions. I David G. Bromley, red. *Falling from the faith*. Thousand Oaks: Sage Publications
- Barrelle, Kate. 2015. Pro-integration: disengagement from and life after extremism. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 7: 129–142
- Barrett, Richard & Laila Bokhari. 2009. Deradicalization and rehabilitation programmes targeting religious terrorists in the Muslim world: An overview. I Tore Björge & John Horgan, red. *Leaving terrorism behind: Individual and collective disengagement*. London: Routledge
- Becker, Howard S. 1953. Becoming a marihuana user. *American Journal of Sociology*, 59: 235–242
- Becker, Howard S. 1960. Notes on the concept of commitment. *American Journal of Sociology*, 66: 32–40
- Becker, Howard S. 1963. *Outsiders: Studies in the sociology of deviance*. New York: The Free Press

- Bernburg, Jon G. & Marvin D. Krohn. 2003. Labeling, life chances, and adult crime: The direct and indirect effects of official intervention in adolescence on crime in early adulthood. *Criminology* 41: 1287–1318.
- Bertelsen, Preben. 2015. Danish preventive measures and de-radicalization strategies: The Aarhus Model. *Panorama: Insights Into Asian and European Affairs*, 1/2015: 241–253
- Bertelsen, Preben. 2016. Voldelig radikaliserings: Et systematisk overblik over risikofaktorer og en teoretisk model. I Jens Hansen Lund, red. *Tvårprofessionelt samarbejde om udsatet blandt barn og unge*. Aarhus: Turbine
- Björge, Tore. 2009. Processes of disengagement from violent groups of the extreme right. I Tore Björge & John Horgan, red. *Leaving terrorism behind: Individual and collective disengagement*. London: Routledge
- Björge, Tore. 2011. Dreams and disillusionment: Engagement in and disengagement from militant extremist groups. *Crime, Law & Social Change*, 55: 277–285
- Björge, Tore, Jaap van Donselaar & Sara Grunenberg. 2009. Exit from right-wing extremist groups: Lessons from disengagement programs in Norway, Sweden and Germany. I Tore Björge & John Horgan, red. *Leaving terrorism behind: Individual and collective disengagement*. London: Routledge
- Björge, Tore & John Horgan, red. 2009a. *Leaving terrorism behind: Individual and collective disengagement*. London: Routledge
- Björge, Tore & John Horgan. 2009b. Introduction. I Tore Björge & John Horgan, red. *Leaving terrorism behind: Individual and collective disengagement*. London: Routledge
- Blumer, Herbert. 1969. *Symbolic interactionism: Perspective and method*. Berkeley: University of California Press
- Blumstein, Alfred & Kiminori Nakamura. 2009. Redemption in the presence of widespread criminal background checks. *Criminology*, 47: 327–359
- Borum, Randy. 2011a. Radicalization into violent extremism I: A review of social science theories. *Journal of Strategic Security*, 4: 7–36
- Borum, Randy. 2011b. Radicalization into violent extremism II: A review of conceptual models and empirical research. *Journal of Strategic Security*, 4: 37–62
- Boucek, Christopher. 2009. Extremist re-education and rehabilitation in Saudi Arabia. I Tore Björge & John Horgan, red. *Leaving terrorism behind: Individual and collective disengagement*. London: Routledge
- Bovenkirk, Frank. 2011. On leaving criminal organizations. *Crime, Law & Social Change*, 55: 261–276

- Braungart, Richard G. & Margaret M. Braungart. 1986. Life-course and generational politics. *Annual Review of Sociology*, 12: 205–231
- Brodie, Janet & Marc Redfield, red. 2002. *High anxieties: Cultural studies in addiction*. Berkeley: University of California Press
- Brottsförebyggande Rådet. 2001. *Exit för avhoppare. En uppföljning och utvärdering av verksamheten 1998–2001*. Stockholm: Brottsförebyggande Rådet
- Brottsförebyggande Rådet. 2015. *Kriminalstatistik 2014*. Rapport 2015:16. Stockholm: Brottsförebyggande Rådet
- Brottsförebyggande Rådet & Säkerhetspolisen. 2009. *Våldsamt politisk extremism. Anti-demokratiska grupperingar på yttersta höger- och vänsterkanten*. Rapport 2009:15. Stockholm: Brottsförebyggande Rådet
- Buchmann, Marlis. 1989. *The script of life in modern society*. Chicago: University of Chicago Press
- Bäcklin, Emy, Christoffer Carlsson & Tove Pettersson. 2012. Maskuliniteter som livsloppsprocesser: våld i genusteoretisk belysning. I Ungdomsstyrelsen. *Unga och våld: en analys av maskulinitet och förebyggande verksamhet*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen
- Bäckman, Olof & Anders Nilsson. 2011. Pathways to social exclusion: A life-course study. *European Sociological Review* 27: 107–123
- Capecchi, Vittorio. 1968. On the definitions of typology and classifications in sociology. *Quality & Quantity*, 2: 9–30
- Carlsson, Christoffer. 2012. Using “turning points” to understand processes of change in offending: Notes from a Swedish study on life courses and crime. *British Journal of Criminology* 52: 1–16
- Carlsson, Christoffer. 2014. *Continuities and changes in criminal careers*. Stockholm: Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet
- Carlsson, Christoffer. 2016. The ambivalence of desistance. I Arjan Blokland & Victor van der Geest, red. *Routledge International Handbook of Life-Course Criminology*. London: Routledge
- Carlsson, Christoffer & Jerzy Sarnecki. 2016. *An introduction to life-course criminology*. Thousand Oaks: Sage Publications
- Carson, Dena C., Dana Peterson & Finn-Aage Esbensen. 2013. Youth gang desistance: An examination of the effect of different operational definitions of desistance on the motivations, methods, and consequences associated with leaving the gang. *Criminal Justice Review*, 38: 510–534

- Carson, Dena C. & Michael J. Vecchio. 2015. Leaving the gang. A review and thoughts on future research. I Scott H. Decker & David C. Pyrooz, red. *The handbook of gangs*. Oxford: Blackwell Publishing
- Chermak, Steven & Jeffery A. Gruenewald. 2015. Laying a foundation for the criminological examination of right-wing, left-wing, and Al-Qaeda-inspired extremism in the United States. *Terrorism and Political Violence*, 27: 133–159
- Chirumbolo, Antonio, Nonna Mayer & Hans de Witte. 2006. Do right- and left-wing extremists have anything in common? I Bert Klandermans & Nonna Mayer, red. *Extreme right activists in Europe through the magnifying glass*. London: Routledge
- Christensen, Ann-Dorte. 2010. Resistance and violence: Constructions of masculinities in radical left-wing movements in Denmark. *Norma*, 5: 151–168
- Christensen, Tina Wilchen. 2015b. How extremists become valuable knowledge in EXIT programmes. *Journal of Deradicalization*, summer 2015: 92–134
- Clausen, John. 1993. *American lives: Looking back at the children of the Great Depression*. New York: The Free Press
- Corrigall-Brown, Catherine. 2012. *Patterns of protest. Trajectories of participation in social movements*. Stanford: Stanford University Press
- Cumming, Elaine & William Earl Henry. 1961. *Growing old: The process of disengagement*. New York: Basic Books
- Curry, David. 2011. Gangs, crime, and terrorism. I Brian Forst, Jack R. Greene & James P. Lynch, red. *Criminologists on terrorism and homeland security*. Cambridge: Cambridge University Press
- Dalgaard-Nielsen, Anja. 2013. Promoting exit from violent extremism: Themes and approaches. *Studies in Conflict & Terrorism*, 36: 99–115
- Danielsson, Maria, Axel Fors & Ingrid Frej. 2009a. *12-stepsprogram i Kriminalvården. Utvärdering av återfall i ny brottslighet för programdeltagare för åren 2003–2006*. Kriminalvården: Utvecklingsenheten
- Danielsson, Maria, Axel Fors & Ingrid Frej. 2009b. *Behandlingsprogrammet One to One. Utvärdering av återfall i ny brottslighet för programdeltagare för åren 2003–2006*. Kriminalvården: Utvecklingsenheten
- Danielsson, Maria, Axel Fors & Ingrid Frej. 2009c. *Behandlingsprogrammet Brottsbrytet. Utvärdering av återfall i ny brottslighet för programdeltagare för åren 2003–2006*. Kriminalvården: Utvecklingsenheten
- Dannefer, Dale. 2003. Cumulative advantage/disadvantage and the life course: Cross-fertilizing age and social science theory. *The Journals of Gerontology*, 58: S327–S337

- Dawson, Lorne L. 2006. *Comprehending cults: The sociology of new religious movements*. Oxford: Oxford University Press
- Dawson, Lorne L. 2010. The study of new religious movements and the radicalization of homegrown terrorists: Opening a dialogue. *Terrorism and Political Violence*, 22: 1–21
- Decker, Scott H. & Janet L. Lauritzen. 2002. Leaving the gang. I Clarence Ronald Huff, red. *Gangs in America*. Thousand Oaks: Sage Publications
- Decker, Scott H. & David C. Pyrooz. 2015. “I’m down for a Jihad”: How 100 years of gang research can inform the study of terrorism, radicalization and extremism. *Perspectives on Terrorism*, 9: 104–112
- Decker, Scott H., David C. Pyrooz & Richard K. Moule. 2014. Disengagement from gangs as role transitions. *Journal of Research on Adolescence*, 24: 268–283
- Delaney, Tim & Tim Madigan. 2015. *The sociology of sports: An introduction*. Jefferson: MacFarland & Company
- Della Porta, Donatella & Gary LaFree. 2012. Processes of radicalization and de-radicalization. *International Journal of Conflict and Violence*, 6: 4–10
- Dir. 2014:103. *En nationell samordnare för att värna demokratin mot våldsbejakande extremism*. Kommittédirektiv. Stockholm: Kulturdepartementet
- Ds. 2014:4. *Våldsbejakande extremism i Sverige: nuläge och tendenser*. Stockholm: Justitiedepartementet
- Durkheim, Émile. 1895/1982. *The rules of sociological method*. New York: The Free Press
- Ebaugh, Helen Rose Fuchs. 1988. *Becoming an ex: The process of role exit*. Chicago: University of Chicago Press
- Elder, Glen H. 1998. The life course as developmental theory. *Child Development*, 69: 1–12
- Fangen, Katrine. 1999. On the margins of life: Life stories of radical nationalists. *Acta Sociologica*, 42: 357–373
- Farrall, Stephen, Ben Hunter, Gilly Sharpe & Adam Calverley. 2014. *Criminal careers in transition. The social context of desistance from crime*. Oxford: Oxford University Press
- Farrington, David P. 2003. Developmental and life-course criminology: Key theoretical and empirical issues. *Criminology*, 41: 201–235
- Farrington, David P., Wesley G. Jennings & Alex R. Piquero. 2013. The life-course offending trajectories of football hooligans. *European Journal of Criminology*, 12: 113–125

- Farrington, David P. & Joseph Murray, red. 2014. *Labeling theory: Empirical tests—advances in criminological theory*, vol. 18. New Brunswick, NJ: Transaction
- FBI. 2006. *The radicalization process: From conversion to Jihad*. FBI: Counter-Terrorism Division
- Feddes, Allard R. & Marcello Gallucci. 2015. A literature review of methodology used in evaluating effects of preventive and de-radicalization interventions. *Journal of Deradicalization*, winter 2015/16: 1–27
- Fillieule, Olivier. 2010. Some elements of an interactionist approach to political disengagement. *Social Movement Studies*, 9: 1–15
- Fink Chowdhury, Naureen & Hamed El-Said. 2011. *Transforming terrorists: Examining international efforts to address violent extremism*. Wien: International Peace Institute
- Flyghed, Janne. 2013. Policing of political protest: The Security Police's control of the extra-parliamentary opposition in Sweden during the Cold War. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology & Crime Prevention*, 14: 81–99
- Flyghed, Janne. 2016. Radikaliseringsbegreppets risker. I *Göteborgs Interreligiösa Center dokumenterar konferensen Kan det ur det onda födas något gott? 2–3 december 2015*. Göteborg: Göteborgs Interreligiösa Center
- Freilich, Joshua D., Steven Chermak & David Caspi. 2009. Critical events in the life trajectories of domestic extremist white supremacist groups: A case study analysis of four violent organizations. *Criminology & Public Policy*, 8: 497–530
- Fridell, Mats & Morten Hesse. 2005. *Psykosociala interventionsmetoder vid kriminalitet och drogmissbruk. Meta-analyser av randomiserade kontrollerade studier*. Lund: Institutionen för psykologi
- Furstenberg, Frank F., Rubén G. Rimbaut, & Richard Settersten. 2005. On the frontier of adulthood: Emerging themes and new directions. I Richard Settersten, Frank F. Furstenberg & Rubén G. Rimbaut, red. *On the frontier of adulthood: Theory, research and public policy*. Chicago: University of Chicago Press
- Fussell, Elizabeth, Anne H. Gautier & Ann Evans. 2007. Heterogeneity in the transition to adulthood: The cases of Australia, Canada, and the United States. *European Journal of Population*, 23: 389–414
- Gates, Scott & Sukanya Podder. 2015. Social media, recruitment, allegiance, and the Islamic State. *Perspectives on Terrorism*, 9: 107–116
- van Gemert, Frank & Frank M. Weerman. 2015. Understanding European gangs. I Scott H. Decker & David C. Pyrooz, red. *The handbook of gangs*. Oxford: Blackwell Publishing

- Giordano, Peggy C. 2010. *Legacies of crime. A follow-up of the children of highly delinquent girls and boys*. Cambridge: Cambridge University Press
- Giordano, Peggy C., Stephen A. Cernkovich & Jennifer L. Rudolph. 2002. Gender, crime, and desistance: Toward a theory of cognitive transformation. *American Journal of Sociology* 107: 990–1064.
- Goffman, Erving. 1952/2000. On cooling the mark out: Some aspects of adaptation to failure. I Charles Lemert & Ann Branaman, red. *The Goffman Reader*. Oxford: Blackwell Publishing
- Goffman, Erving. 1959. *The presentation of self in everyday life*. London: Penguin Books
- Goffman, Erving. 1961. *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. London: Penguin Books
- Goffman, Erving. 1963. *Stigma: Notes on the management of spoiled identity*. New York: Simon & Schuster
- Gottfredson, Michael & Travis Hirschi. 1990. *A general theory of crime*. Stanford, CA: Stanford University Press
- Granovetter, Mark S. 1973. The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 78: 1360–1380
- Gruenewald, Jeffery. 2011. A comparative examination of homicides perpetrated by far-right extremists. *Homicide Studies*, 15: 177–203
- Hagan, John. 1991. Destiny and drift: Subcultural preferences, status attainments, and the risks and rewards of youth. *American Sociological Review*, 56: 567–582
- Hagan, John. 1993. The social embeddedness of crime and unemployment. *Criminology*, 31: 465–491
- Hagan, John, Hans Merckens & Klaus Boehnke. 1995. Delinquency and disdain: Social capital and the control of right-wing extremism among East and West Berlin youth. *American Journal of Sociology*, 100: 1028–1052
- Hall, Stuart, Chas Critcher, Tony Jefferson, John Clarke & Brian Roberts. 1978/2013. *Policing the crisis: mugging, the state, and law & order. 35th anniversary edition*. London: Palgrave MacMillan
- Hassan, Muhammad Haniff Bin & Kenneth George Pereire. 2006. An ideological response to combating terrorism: The Singapore perspective. *Small Wars & Insurgencies*, 17: 458–477
- Hegghammer, Thomas & Petter Nesser. 2015. Assessing the Islamic State's commitment to attacking the West. *Perspectives on Terrorism*, 9: 14–30

- Herz, Marcus. 2016. *Socialt arbete, pedagogik och arbetet mot så kallad våldsbejakande extremism: En översyn*. Rapport 1. Göteborgs universitet: Segerstedtinstitutet
- Hinderaker, Amorette & Amy O'Connor. 2015. The long road out: Exit stories from the Church of Jesus Christ of Latter Day Saints. *Communication Studies*, 66: 509–527
- Hirschi, Travis & Michael Gottfredson. 1983. Age and the explanation of crime. *American Journal of Sociology*, 89: 552–584
- Hitlin, Steven & Glen H. Elder. 2007. Time, self, and the curiously abstract concept of agency. *Sociological Theory*, 25: 170–191
- Home Office. 2011. *Individual disengagement from Al Qa'ida-influenced terrorist groups. A Rapid Evidence Assessment to inform policy and practice in preventing terrorism*. Occasional Paper 99. London: Home Office
- Horgan, John. 2005. *The psychology of terrorism*. London: Routledge
- Horgan, John. 2008. From profiles to pathways and roots to routes: Perspectives from psychology on radicalization and terrorism. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Sciences*, 618: 80–94
- Horgan, John & Kurt Braddock. 2010. Rehabilitating the terrorists? Challenges in assessing the effectiveness of de-radicalization programs. *Terrorism and Political Violence*, 22: 267–291
- Horowitz, Ruth. 1983. *Honor and the American Dream: Culture and identity in a Chicano community*. New Brunswick: Rutgers University Press
- Hughes, Everett C. 1984. *The sociological eye: Selected papers*. New Brunswick: Transaction Publishers
- Hörnqvist, Magnus & Janne Flyghed. 2012. Exclusion or culture? The rise and the ambiguity of the radicalization debate. *Critical Studies on Terrorism*, 5: 319–334
- Ingemarsson, Petter. 2015. *En analys av inträdet på "firmascenen" utifrån teorin om differentiella associationer*. Stockholm: Kriminologiska institutionen, Stockholms Universitet
- Jacobs, Janet. 1989. *Divine disenchantment: Deconverting from new religions*. Bloomington: Indiana University Press
- Jacques, Scott, & Richard Wright. 2008. The victimization-termination link. *Criminology*, 46: 1009–1038
- Johansson, Sara. 2015. *Kartläggning av behov och förutsättningar för en avhoppbar verksamhet i Värmlands län*. FoU Välfärd Värmland 2015:3. Karlstad: Karlstads universitet

- Jones, Edward & Victor Harris. 1967. The attribution of attitudes. *Journal of Experimental Social Psychology*, 3: 1–24
- Järvinen, Margaretha. 2004. Life histories and the perspective of the present. *Narrative Inquiry*, 14: 45–68
- Kimmel, Michael. 2005. Globalization and its mal(e)contents: The gendered moral and political economy of terrorism. I Michael Kimmel, Jeff Hearn & Raewyn Connell, red. *Handbook of studies on men and masculinities*. Thousand Oaks: SAGE
- King, Michael & Donald M. Taylor. 2011. The radicalization of homegrown jihadists: A review of theoretical models and social psychological evidence. *Terrorism and Political Violence*, 23: 602–622
- Klandermans, Bert. 1997. *The social psychology of protest*. Oxford: Blackwell
- Klandermans, Bert & Nonna Mayer, red. 2006a. *Extreme right activists in Europe through the magnifying glass*. London: Routledge
- Klandermans, Bert & Nonna Mayer. 2006b. Through the magnifying glass: The world of extreme right activists. I Bert Klandermans & Nonna Mayer, red. *Extreme right activists in Europe through the magnifying glass*. London: Routledge
- Koehler, Daniel. 2015. Family counselling, de-radicalization and counter-terrorism. The Danish and German programs in context. I Sara Zeiger & Anne Aly, red. *Countering violent extremism: developing an evidence-base for policy and practice*. Perth: Hedaya & Curtin University
- Koomen, Willem & Joop van der Pligt. 2016. *The psychology of radicalization and terrorism*. London: Routledge
- Krohn Marvin D. & Terence P. Thornberry. 2008. Longitudinal perspectives on adolescent street gangs. I Akiva M. Liberman, red. *The long view of crime: A synthesis of longitudinal research*. Washington DC: National Institute of Justice
- Kundnani, Arun. 2012. Radicalization: the journey of a concept. *Race & Class*, 54: 3–25
- Kvale, Steinar & Svend Brinkmann. 2014. *Den kvalitative forskningsintervju*. Lund: Studentlitteratur
- LaFree, Gary & Erin Miller. 2008. Desistance from terrorism: What can we learn from criminology? *Dynamics of Asymmetric Conflict: Pathways Toward Terrorism and Genocide*, 1: 203–230
- Laub, John H. & Robert J. Sampson. 2003. *Shared beginnings, divergent lives: Delinquent boys to age 70*. Boston: Harvard University Press

- Lebel, Thomas. P., Ros Burnett, Shadd Maruna & Shawn Bushway. 2008. The “chicken and egg” of subjective and social factors in desistance from crime. *Euro-pean Journal of Criminology*, 5: 131–159
- Levine, Saul. 1984. *Radical departures: Desperate detours to growing up*. New York: Harcourt
- Liedgren Dobronravoff, Pernilla. 2009. Att lämna en värld: om utgångsprocessen från Jehovas vittnen. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 2009, nr. 3–4: 390–412
- Lindekilde, Lasse. 2012. Neo-liberal governing of “radicals”: Danish radicalization prevention policies and potential iatrogenic effects. *International Journal of Conflict and Violence*, 5: 109–125
- Lipsey, Mark W., Nana A. Landenberg & Sandra J. Wilson. 2007. *Effects of cognitive-behavioral programs for criminal offenders*. Campbell Systematic Reviews 2007:6. Oslo: The Campbell Collaboration
- Lister, Charles. 2015. *Returning foreign fighters: Criminalization or reintegration?* Washington: Brookings Doha Center
- Lodenius, Anna-Lena. 2006. Gatans parlament: om politiska våldsverkare i Sverige. Stockholm: Ordfront
- Lynch, Orla. 2015. Desistance and deradicalization: the case of Northern Ireland. I Sara Zeiger & Anne Aly, red. *Countering violent extremism: developing an evidence-base for policy and practice*. Perth: Hedaya & Curtin University
- Lyng, Jeppe. 2007. Højreradikale biografier: fortællinger om fremmedgørelse, vrede og modstand. I Michael H. Jacobsen, red. *I samfundets sprækker: studier I upassende sociologi II*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag
- Löw, Helene. 2004. *Nazismen i Sverige 1924-1979*. Stockholm: Ordfront
- Marsden, Sarah V. 2015. Conceptualizing “success” with those convicted of terrorism offences: Aims, methods and barriers to integration. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 7: 143–165
- Maruna, Shadd. 2001. *Making good: How ex-convicts reform and rebuild their lives*. Washington: American Psychological Association
- Maruna, Shadd, Thomas P. Lebel, Nick Mitchell & Michelle Naples. 2004. Pygmalion in the reintegration process: Desistance from crime through the looking glass. *Psychology, Crime, and Law*: 10: 271–281
- Matza, David. 1964. *Delinquency and drift*. New Brunswick: Transaction Publishers
- Matza, David. 1969. *Becoming deviant*. New Brunswick: Transaction Publishers

- McAdam, Doug. 1986. Recruitment to high-risk activism: The case of Freedom Summer. *American Journal of Sociology*, 92: 64–90
- McCauley, Clark & Sophia Moskalenko. 2008. Mechanisms of political radicalization: Pathways toward terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 20: 415–433
- McEvoy, Kieran & Peter Shirlow. 2008. *Beyond the wire: Ex-prisoners and conflict transformation in Northern Ireland*. London: Pluto
- McEvoy, Kieran & Peter Shirlow. 2009. Re-imagining DDR: Ex-combatants, leadership and moral agency in conflict transformation. *Theoretical Criminology*, 13: 31–59
- McMurran, Mary. 2009. Motivational interviewing with offenders: A systematic review. *Legal and Criminal Psychology*, 14: 83–100
- McNeill, Fergus. 2016. The fuel in the tank or the hole in the boat? Can sanctions support desistance? I Joanna Shapland, Stephen Farrall & Anthony Bottoms, red. *Global perspectives on desistance: Reviewing what we know and looking to the future*. London: Routledge
- Melde, Chris & Finn-Aage Esbensen. 2011. Gang membership as a turning point in the life course. *Criminology*, 49: 513–552
- Melton, Gordon J. 2007. Introducing and defining the concept of a new religion. I David G. Bromley, red. *Teaching New Religious Movements*. Oxford: Oxford University Press
- Miller, David & Tom Mills. 2009. The terror experts and the mainstream media: The expert nexus and its dominance in the news media. *Critical Studies on Terrorism*, 2: 414–437
- Modell, John, Frank F. Furstenberg & Thomas Hershberg. 1976. Social change and transition to adulthood in historical perspective. *Journal of Family History*, 1: 7–32
- Moffitt, Terrie P. 1993. Adolescence-limited and life-course persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100: 674–701
- Moghaddam, Fatahi M. 2009. Deradicalization and the staircase from terrorism. I David Canter, red. *The faces of terrorism: Multidisciplinary perspectives*. London: Wiley Publishing
- Mullins, Sam. 2010. Rehabilitation of Islamic terrorists: Lessons from criminology. *Dynamics of Asymmetric Conflict: Pathways Toward Terrorism and Genocide*, 3: 162–193
- Nakamura, Kiminori & Kristofer Bret Bucklen. 2014. Recidivism, redemption and desistance: Understanding continuity and change in criminal offending and implications for interventions. *Sociology Compass*, 8: 284–297

- Nesser, Petter. 2006. Jihadism in Europe after the invasion of Iraq: Tracing motivational influences from the Iraq war on jihadist terrorism in Western Europe. *Studies in Conflict & Terrorism*, 29: 323–341
- Nilsson, Anders, Olof Bäckman & Felipe Estrada. 2013. Involvement in crime, individual resources, and structural constraints: Processes of cumulative (dis)advantage in a Stockholm birth cohort. *British Journal of Criminology* 53: 297–318.
- Noricks, Darcy M. E. 2009. Disengagement and deradicalization: Processes and programs. I Paul K. Davis & Kim Cragin, red. *Social science for counter-terrorism: Putting the pieces together*. Santa Monica: RAND Corporation
- Nye, Ivan. 1958. *Family relationships and delinquent behavior*. New York: Wiley Publishing
- Olesen, Thomas. 2009. *Social movement theory and radical Islamic activism*. Århus: Århus University, Centre for Studies in Islamism and Radicalization
- Oxford English Dictionary. 2015. www.oed.com
- Paternoster, Ray, Ronet Bachman, Shawn Bushway, Erin Kerrison, & Daniel O'Connell. 2015. Human agency and explanations of criminal desistance: Arguments for a rational choice theory. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology* 1: 209-235.
- Paternoster, Ray & Shawn Bushway. 2009. Desistance and the feared self: Toward an identity theory of desistance. *Journal of Criminal Law & Criminology*, 99: 1103–1156
- Pfaff, Nicolle. 2009. Youth culture as a context of political learning. How young people politicize amongst each other. *Young*, 17: 167–189
- Pfohl, Stephen J. 1985. *Images of deviance and social control: A sociological history*. London: McGraw-Hill
- Prochaska, James O., Carlo c. DiClemente & John C. Norcross. 1992. In search of how people change applications to addictive behaviors. *American Psychologist*, 47: 1102–1114
- Pyrooz, David C. & Scott H. Decker. 2011. Motives and methods for leaving the gang: Understanding the process of gang desistance. *Journal of Criminal Justice*, 39: 417–425
- Pyrooz, David C., Gary Sweeten & Alex R. Piquero. 2013. Continuity and change in gang membership and gang embeddedness. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 50: 239–270
- Quinney, Richard. 1971/2000. Crime: phenomenon, problem, and subject of study. I Richard Quinney: *Bearing witness to crime and social justice*. New York: Suny Press

- Ranstorp, Magnus, Linus Gustafsson & Peder Hyllengren. 2015. *Förebyggande av våldsbejakande extremism på lokal nivå. Lärdomar från Sverige och Europa*. Stockholm: Centrum för Asymmetriska Hot- och Terrorismstudier
- Ring, Jonas. 2013. Riskfaktorer och brott. I Felipe Estrada & Janne Flyghed, red. *Den svenska ungdomsbrottsligheten*. Lund: Studentlitteratur
- Rocque, Michael. 2015. The lost concept: The (re-) emerging link between maturation and desistance from crime. *Criminology and Criminal Justice* 15: 340–360.
- Rocque, Michael, Chad Posick & Helena White. 2015. Growing up is hard to do: An empirical evaluation of maturation and desistance. *Journal of Developmental and Life-Course Criminology*, 1: 350–384
- Sageman, Marc. 2004. *Understanding terror networks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press
- Sampson, Robert J. & John H. Laub. 1993. *Crime in the making: Pathways and turning points through life*. Boston: Harvard University Press
- Sampson, Robert J. & John H. Laub. 1997. A life-course theory of cumulative disadvantage and the stability of delinquency. I Terence P. Thornberry, red. *Developmental theories of crime and delinquency—advances in criminological theories*, Vol. 7. New Brunswick, NJ: Transaction
- Sampson, Robert. J. & John H. Laub. 2005. A general age-graded theory of crime: lessons learned and the future of life-course criminology. I David P. Farrington, red. *Integrated Developmental and Life-Course Theories of Offending. Advances in Criminological Theory*, Vol. 14. London: Transaction Publishers
- Sandelin, Magnus. 2007. *Extremister. Människorna bakom attentaten*. Stockholm: Pocketförlaget
- Sarnecki, Jerzy. 2001. *Delinquent Networks. Youth co-offending in Stockholm*. Cambridge: Cambridge University Press
- Schmid, Alex P. 2013. *Radicalization, de-radicalization, counter-radicalization: A conceptual discussion and literature review*. Hague: International Centre for Counter-Terrorism
- Schmid, Alex P. & Albert J. Jongman. 1988. *Political Terrorism. 2nd edition*. Amsterdam: North Holland Publishing Company
- Schmid, Alex P. & Eric Price. 2011. Selected literature on radicalization and de-radicalization of terrorists: Monographs, edited volumes, grey literature and prime articles published since the 1960s. *Crime, Law & Social Change*, 55: 337–348
- Schuurman, Bart & Edwin Bakker. 2015. Reintegrating jihadist extremists: evaluating a Dutch initiative, 2013–2014. *Behavioral Sciences of Terrorism & Political Aggression*, 8: 66–85

- Shadish, William R., Thomas D. Cook & Donald T. Campbell. 2002. *Experimental and quasi-experimental designs for generalized causal inference*. Boston: Houghton Mifflin
- Shaw, Clifford. 1930. *The Jack-Roller: A delinquent boy's own story*. Chicago: University of Chicago Press
- Shover, Neal. 1996. *Great pretenders: Pursuits and careers of persistent thieves*. Boston: Northeastern University Press
- Silber, Mitchell D. & Arvin Bhatt. 2007. *Radicalization in the West: The homegrown threat*. New York: The New York City Police Department
- Silke, Andrew. 1998. Cheshire-cat logic: The recurring theme of terrorist abnormality in psychological research. *Psychology, Crime & Law*, 4: 51–69
- Silke, Andrew. 2008. Holy warriors: Exploring the psychological processes of Jihadi radicalization. *European Journal of Criminology*, 5: 99–123
- Silke, Andrew. 2011. Terrorists and extremists in prison: Psychological issues in management and reform. I Andrew Silke, red. *The Psychology of Counter-Terrorism*. London: Routledge
- Simi, Pete & Robert Futrell. 2009. Negotiating white power activist stigma. *Social Problems*, 56: 89–110
- Sivertsson, Fredrik. 2011. *Mönster av registrerad brottsbelastning över livsförloppet. En uppföljning av 1956 års klientelundersökning*. Stockholms universitet: Kriminologiska institutionen
- Sivertsson, Fredrik & Christoffer Carlsson. 2015. Continuity, change and contradictions: Risk and agency in criminal careers to age 59. *Criminal Justice & Behavior*, 42: 382–411
- Skardhamar, Torbjörn & Jukka Savolainen. 2016. Timing of change: Are life-course transitions causes or consequences of desistance? I Joanna Shapland, Stephen Farrall & Anthony Bottoms, red. *Global perspectives on desistance: Reviewing what we know and looking to the future*. London: Routledge
- Skonovd, Norman L. 1983. *Apostasy: The process of defection from religious totalitarianism*. Ann Arbor: University Microfilms International
- SOU 2006:30. Är rättvisan rättvis? Tio perspektiv på diskriminering av etniska och religiösa minoriteter inom rättsväsendet. Stockholm: Fritzes
- SOU 2013:81. *När vi bryr oss: förslag om samverkan och utbildning för att effektivare förebygga våldsbejakande extremism*. Stockholm: Kulturdepartementet
- Spalek, Basia & Lynn Davies. 2008. Mentoring in relation to violent extremism: A study of role, purposes and outcomes. *Studies in Conflict & Terrorism*, 35: 354–368

Speckhard, Anne. 2011. Prison and community-based disengagement and de-radicalization programs for extremists involved in militant jihadi terrorism ideologies and activities. I Anne Speckhard, red. *Psychosocial, organizational and cultural aspects of terrorism*. Neuilly-sur-Seine: NATO Research and Technology Organization

Stryker, Sheldon, Timothy Joseph Owens & Robert W. White, red. 2000. *Self, identity and social movements*. Minneapolis: University of Minnesota Press

Sutherland, Edwin. 1947. *Principles of Criminology*. Philadelphia: J. B. Lippincott

Swedberg, Richard. 2012. Theorizing in sociology and social science: Turning to the context of discovery. *Theory & Society*, 41: 1–40

Sweeten, Gary, David C. Pyrooz & Alex R. Piquero. 2013. Disengaging from gangs and desistance from crime. *Justice Quarterly*, 30: 469–500

Säkerhetspolisen. 2010. *Våldsbejakande islamistisk extremism i Sverige*. Stockholm: Säkerhetspolisen

Taylor, Max & John Horgan. 2006. A conceptual framework for addressing psychological process in the development of the terrorist. *Terrorism and Political Violence*, 18: 585–601

Thrasher, Frederic. 1927. *The gang: A study of 1313 gangs in Chicago*. Chicago: University of Chicago Press

Uggen, Christopher, & Sara Wakefield. 2008. What have we learned from longitudinal studies of work and crime? I Akiva M. Lieberman, red. *The Long View of Crime: A Synthesis of Longitudinal Research*. New York: Springer

Ungdomsstyrelsen. 2010. *Utvärdering av EXIT – Fryshusets avhopparverksamhet. Delrapport kring insatser för unga som vill lämna grupper som använder våld och hot som politiska medel*. Ungdomsstyrelsen skrifter 2010: 8. Stockholm: Ungdomsstyrelsen

Veldhuis, Tinka. 2012. *Designing rehabilitation and reintegration programmes for violent extremist offenders: A realist approach*. Hague: International Centre for Counter-Terrorism

Ward, Tony & Shadd Maruna. 2007. *Rehabilitation*. London: Routledge

Warr, Mark. 2002. *Companions in crime*. Cambridge: Cambridge University Press

Weber, Max. 1978. *Economy and society. An outline of an interpretive sociology*. Berkeley: University of California Press

Weerman, Frank M., Peter J. Lovegrove & Terence P. Thornberry. 2015. Gang membership transitions and its consequences. Exploring changes related to joining and leaving gangs in two countries. *European Journal of Criminology*, 12: 70–91

- Wheatley, Joseph & Clark McCauley. 2008. Losing your audience: Desistance from terrorism in Egypt after Luxor. *Dynamics of Asymmetric Conflict: Pathways toward Terrorism and Genocide*, 1: 250–268
- White, Robert W. 2007. “I’m not too sure what I told you the last time”: A methodological note on the consistency of the accounts of activists in political violence. *Mobilization*, 12: 287–306
- Wikström, Per-Olof, Dietrich Oberwittler, Kyle Treiber & Beth Hardie. 2012. *Breaking rules. The social and situational dynamics of young people’s urban crime*. Oxford: Oxford University Press
- Willems, Helmut. 1995. Development, patterns and causes of violence against foreigners in Germany: Social and biographical characteristics of perpetrators and the process of escalation. I Tore Björge, red. *Terror from the extreme right*. London: Frank Cass
- Williams, Michael J. & Samuel C. Lindsey. 2014. A social psychological critique of the Saudi terrorism risk reduction initiative. *Psychology, Crime & Law*, 20: 135–151
- Wright, Stuart A. 1987. *Leaving cults: The dynamics of defection*. Washington: Society for the Scientific Study of Religion
- Wright, Stuart A. 1991. Reconceptualizing cult conversion: A comparative analysis of divorce and apostasy. *Social Forces*, 70: 125–145
- Wright, Stuart A. 2007. The dynamics of movement membership: Joining and leaving new religious movements. I David G. Bromley, red. *Teaching New Religious Movements*. Oxford: Oxford University Press
- Wright, Stuart A. & Elizabeth S. Piper. 1986. Families and cults: Familial factors related to youth leaving or remaining in deviant religious groups. *Journal of Marriage and Family*, 48: 15–25
- Zannoni, Marco. 2007. De-radicalization in the Netherlands. I Ann-Sophie Hemmingsen & Stephanie Jeanneret Andreassen. *Radicalization in Europe: A post 9/11 Perspective*. København: Danish Institute for International Studies
- Znaniecki, Florian & William I. Thomas. 1918. *The Polish peasant in Europe and America*. Boston: The Gorham Press

Tidigare forskningsrapporter i serien

När vården blir IT. En underlagsrapport till eHälsokommittén. Av Anders Ekholm och Drasko Markovic, 2014:8.

Success factors for effective labour market projects. Av Clara Lindblom, 2014:7

Framgångsfaktorer för effektiva arbetsmarknadsprojekt. En jämförande studie av femton socialfondsprojekt. Av Clara Lindblom, 2014:6

The more things change, the more they stay the same. A follow up of participants in Social Fund financed projects. Av Magnus Bygren, Clara Lindblom och Ryszard Szulkin, 2014:5.

Nya aktörer inom arbetsmarknaden. Hur väl lyckas de och till vilken kostnad? Av Jonas Karlsson, Ryszard Szulkin, Clara Lindblom och Magnus Bygren, 2014:4.

Framgång eller återgång till det normala? En uppföljning av deltagare i socialfondsfinansierade projekt. Av Magnus Bygren, Clara Lindblom och Ryszard Szulkin, 2014:3.

Poverty and welfare among children and their families 1968–2010. Av Carina Mood och Jan O. Jonsson, 2014:2

Labour market policies against the odds? Job finding among participants in ESF-projects in comparison with the Public Employment Service. Av Ryszard Szulkin, Lena Nekby, Magnus Bygren, Clara Lindblom, Kenisha Russell-Jonsson, Ragnar Bengtsson och Erik Normark, 2014:1.

På jakt efter framgångsrik arbetslivsintegrering. Av Ryszard Szulkin, Lena Nekby, Magnus Bygren, Clara Lindblom, Kenisha Russell-Jonsson, Ragnar Bengtsson och Erik Normark, 2013:1.

Where are newcomers going to live? Perspectives from Malmö and Århus on Swedish and Danish refugee dispersal policies. Av Gunnar Myrberg, 2012:3.

Rum för barn? Boende och förstabarnsfödslar i Sverige 1972–2005. Av Sara Ström, 2012:2.

Var ska de nyanlända bo? Perspektiv från Malmö och Århus på svensk och dansk flyktingplaceringspolitik. Av Gunnar Myrberg, 2012:1.

Forskningsrapport 2016/1

Varje år söker sig framför allt unga människor till olika typer av våldsbejakande extremistiska miljöer, så som vit makt-miljöer, islamistiska miljöer och antifascistiska grupper. Skälen till varför man går med är många och varierande, för vissa är miljöns gemenskap och sammanhållning avgörande, för andra är ideologin betydelsefull.

De flesta lämnar förr eller senare dessa miljöer. I en grundlig genomgång av den forskning som finns på området söker denna rapport beskriva vilka faktorer, händelser och processer som leder fram till just utträdet. När individens egen vilja att lämna kan krokas fast i yttre faktorer, som sociala relationer eller ekonomiska resurser, blir utträdet möjligt. Utträdet bör därmed förstås som en både subjektiv och social process.

Rapporten avslutas med ett antal riktlinjer för hur samhället kan hjälpa individer i en utträdesprocess.

Rapporten är skriven på uppdrag av Nationella samordnaren mot våldsbejakande extremism, av Christoffer Carlsson, fil. dr. i kriminologi.

INSTITUTET FÖR FRAMTIDSSTUDIER
BOX 591, SE-101 31 STOCKHOLM
TELEFON: 08-402 12 00
E-MAIL: INFO@IFFS.SE
WWW.IFFS.SE
ISBN: 978-91-982091-4-3